UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

CIVITAS ET LEX

ISSN 2392-0300 2026 / 3(51)

KWARTALNIK

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

RADA NAUKOWA

Susana Gonçalves (Instituto Politècnico de Coimbra, Portugalia), Carmen Lázaro Guillamón (Universitat Jaume I Castellón, Hiszpania), Michele Indellicato (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy), Iveta Kovalčíková (University of Presov, Słowacja), ks. Krzysztof Orzeszyna (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polska), Igor Palúš (Uniwersytet Pavla Jozefa Šafárika w Koszycach, Słowacja), Salvatore Antonello Parente (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy), Elitsa Petrova (Vasil Levski National Military University, Bułgaria), Anatolii Rachynskyi (National Academy of Public Administration under the President of Ukraine – NAPA, Ukraina), Sanan Sadiyev (Azerbaijan Republic War College of the Armed Forces, Azerbejdżan), Mariusz Solis (Kwatera Główna NATO), Ognen Spasovski (Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia), Laura Tafaro (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy), Paweł Tarasiewicz (Adler-Aquinas Institute, Manitou Springs, CO, USA), Cezar Vasilescu (Romanian National Defense University "CAROL I", Rumunia)

REDAKTOR NACZELNY
ks. Wojciech Guzewicz (UWM)

SEKRETARZ REDAKCJI
Vacat

REDAKTORZY TEMATYCZNI

◊ edukacja: Ryszard Skawiński (UWM), Rosa Indellicato (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy), ◊ historia: ks. Jacek Wojda (AKW), Markus Kirnke (Uniwersytet w Lugano, Szwajcaria), ◊ komunikacja społeczna i media: Marta Więckiewicz-Archacka (UWM), Dinos A. Kerigan-Kyrou (Partnership for Peace Consortium, Ireland), ◊ nauki o bezpieczeństwie: Piotr Gawliczek (UWM), Maksym Tyshchenko (National Defence University of Ukraine in Kyiv), ◊ nauki o polityce i administracji: Piotr Wojnicz (UWM), Xayal Iskandarov (Azerbaijan Republic War College of the Armed Forces), ◊ nauki prawne: Sławomir Kursa (Uniwersytet SWPS), ◊ prawo kanoniczne: ks. Florian Lempa (Uczelnia Łazarskiego)

REDAKTORZY JĘZYKOWI

◊ język angielski: Hannah Elizabeth James (University of the West of Scotland, Szkocja), ◊ język francuski: Thérèse Consigny (Université Paris – IV, Francja), ◊ język polski: Ryszard Skawiński (UWM), ◊ język włoski: Maria Casola (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy)

REDAKTORZY STATYSTYCZNI

◊ Nikolina Kenig (Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia), ◊ ks. Arkadiusz Orzeł (Wyższe Seminarium Duchowne w Ełku)

PROJEKT OKŁADKI
Marek Kuryłowicz

Czasopismo jest wydawane pod auspicjami programu NATO DEEP / An international scientific journal published under the auspices of NATO Defence Education Enhancement Program

ADRES
Redakcja „Civitas et Lex", 19-300 Ełk, ul. Kościuszki 23
tel. 87 621 60 76; 87 621 07 07; 87 621 03 08
online: http://www.uwm.edu.pl/elk/publikacje/
https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/cel

ISSN 2392-0300

© Copyright by Wydawnictwo UWM • Olsztyn 2026

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład 70, ark. wyd. 8,75; ark. druk. 7,5
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 533

SPIS TREŚCI / CONTENTS

Od Redakcji / Editorial 5

HISTORIA / HISTORY

Ks. Stanisław Strękowski, Tożsamość chrześcijańska a dylematy moralne w rodzinach na podstawie wybranych utworów z pierwszych trzech wieków / Christian identity and moral dilemmas in families based on selected works from the first three centuries 7

NAUKI O POLITYCE I ADMINISTRACJI / POLICY AND ADMINISTRATION SCIENCES

Szymon Mackiewicz, Demokracja kalibru 125 mm: mechanizmy kształtowania się rosyjskiego modelu superprezydenckiego w następstwie autolikwidacji ZSRR / 125 mm democracy: mechanisms of the formation of the Russian super-presidential model following the self-liquidation of the USSR 31

NAUKI PRAWNE / LEGAL SCIENCES

Fabrizio Cesareo, Agricoltura sociale e finanziamenti quali utili strumenti rappresentativi della carità, l'assetto italo-spagnolo / Social agriculture and financing as useful tools representing charity, the Italian-Spanish structure 45
Dobrosława Tomzik, Zdanie odrębne ławnika / A lay judge's dissent 63

VARIA

Ks. Wojciech Guzewicz, Kapłani diecezji ełckiej zmarli w latach 2002–2007 (ks. Andrzej Amielawski, ks. Albin Grajewski, bp Edward Eugeniusz Samsel, ks. Czesław Jakub Domel, ks. Jan Ołdak, ks. Kazimierz Stanisław Krzyżaniak, ks. Kazimierz Żelaźnicki, ks. Szymon Sokołowski, ks. Zbigniew Łobaczewski, ks. Dariusz Sańko, ks. Franciszek Serafin, ks. Marian Szczęsny, ks. Władysław Święcki, ks. Tomasz Zawadzki) / Priests of the Ełk Diocese who die in the years 2002–2007 (Fr. Andrzej Amielawski, Fr. Albin Grajewski, Bp Edward Eugeniusz Samsel, Fr. Czesław Jakub Domel, Fr. Jan Ołdak, Fr. Kazimierz Stanisław Krzyżaniak, Fr. Kazimierz Żelaźnicki, Fr. Szymon Sokołowski, Fr. Zbigniew Łobaczewski, Fr. Dariusz Sańko, Fr. Franciszek Serafin, Fr. Marian Szczęsny, Fr. Władysław Święcki, Fr. Tomasz Zawadzki) 73
Katarzyna Lewkowicz-Grzegorczyk, Aneta Kargol-Wasiluk, Sprawiedliwość dystrybutywna i komutatywna w systemie podatkowym: ujęcie teoretyczno-empiryczne / Distributive and commutative justice in the tax system: a theoretical and empirical overview 89

RECENZJE / REVIEWS

Ks. Wojciech Guzewicz, Kard. George Pell, *Dziennik więzienny. Apelacja*. T. I: *27 Lutego – 13 lipca 2019*, przekład M. Wolak, Dom Wydawniczy „Rafael", Kraków 2021, ss. 492 105
Marcin Konarski, Evan J. Criddle, Evan Fox-Decent, *Mandatory Cooperation Under International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2026, ss. 348 111

OD REDAKCJI / EDITORIAL

Szanowni Państwo! Przekazujemy Państwu trzeci w 2026 r. numer kwartalnika „Civitas et Lex”, w którym publikujemy sześć artykułów naukowych oraz dwie recenzje.

Składamy serdeczne podziękowania Autorom za zaufanie okazane naszemu czasopismu oraz wybór „Civitas et Lex” jako miejsca prezentacji wyników prowadzonych badań. Mamy nadzieję, że opublikowane teksty stanowić będą wartościowy wkład w rozwój dyskusji naukowej oraz przyczynią się do dalszego upowszechniania rzetelnej wiedzy. Czytelnikom życzymy inspirującej i owocnej lektury.

Szczegółowe informacje o kwartalniku „Civitas et Lex”, w tym aktualne numery oraz zasady publikowania, dostępne są na stronie internetowej czasopisma: https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/cel. Materiały dotyczące działalności czasopisma w latach 2014–2023 dostępne są również na stronie internetowej Filii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Ełku (dawniej: Wydziału Studiów Technicznych i Społecznych w Ełku): http://www.uwm.edu.pl/elk/publikacje/.

W imieniu Redakcji
Ks. Wojciech Guzewicz

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 3(51)
DOI 10.31648/cetl.12545

HISTORIA / HISTORY

Ks. Stanisław Strękowski
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9998-8554
e-mail: stanislawstrekowski@wp.pl

TOŻSAMOŚĆ CHRZEŚCIJAŃSKA A DYLEMATY MORALNE W RODZINACH NA PODSTAWIE WYBRANYCH UTWORÓW Z PIERWSZYCH TRZECH WIEKÓW

Streszczenie: Od samego początku chrześcijanie podkreślali swoją tożsamość, kontrastującą z dominującą kulturą Cesarstwa Rzymskiego. Tę tożsamość chrześcijańską najlepiej wyrażała formuła: „Jeden Pan, jedna wiara, jeden chrzest. Jeden Bóg i Ojciec wszystkich, który jest ponad wszystkimi, przez wszystkich i we wszystkich” (Ef 4, 4–5), której praktykowanie w codziennym życiu rodzinnym i wspólnotach kościelnych zasadniczo odróżniało ich od tożsamości pogan, Żydów i heretyków. Podstawowym środowiskiem, w którym kształtowała się tożsamość chrześcijańska, była rodzina, zbudowana na monogamicznym małżeństwie, gdzie przekazywano wiarę i praktykowano w życiu codziennym postawy zgodne z naukami Jezusa Chrystusa. Rodzina chrześcijańska składała się z rodziców, dzieci i niewolników. Ojcowie rodzin byli napominani, aby traktowali swoich niewolników z szacunkiem, aby nie dopuścić do utraty wiary w jedynego Boga. Wychowując dzieci, za które ojciec jako głowa rodziny ponosił odpowiedzialność, oprócz pielęgnowania wiary, nadziei i miłości Boga i bliźniego, chrześcijańscy rodzice dbali również o ich rozwój moralny. Zachęcano ich do czystości, wierności, odwagi, sprawiedliwości oraz miłości Boga i bliźniego, co stanowiło kontrast z pogańskimi zwyczajami. W przeciwieństwie do rodzin pogańskich, rodziny chrześcijańskie kładły nacisk na wzajemną służbę, miłość, wierność i jedność. Tożsamość rodziny chrześcijańskiej była często wystawiana na ciężką próbę podczas prześladowań organizowanych przez władze rzymskie. W takich okolicznościach nie tylko dawano wspaniałe świadectwa wiary, o czym świadczą akta przesłuchań i opisy egzekucji męczenników, ale także wielokrotnie więźniowie i ich bliscy doświadczali dylematów moralnych. Podstawowy dylemat polegał na wyborze między miłością do bliskich a odpowiedzialnością za ich ziemski los i wiernością Chrystusowi aż do śmierci. Postawa męczenników w więzieniach i na arenach była źródłem pouczenia i wzorem do naśladowania dla współwyznawców oczekujących na swoją kolej. Ich odwaga i niezłomność duchowo umacniały całą wspólnotę chrześcijańską. W tej godzinie wielkiej próby wielu ludzi, pomimo presji ze strony bliskich, wybierało męczeństwo. Byli jednak i tacy, którzy nie byli jeszcze dostatecznie ukształtowani w wierze chrześcijańskiej i którzy ulegli naleganiom swoich krewnych.

Słowa kluczowe: tożsamość chrześcijańska, rodzina, chrześcijaństwo w Imperium Rzymskim

CHRISTIAN IDENTITY AND MORAL DILEMMAS IN FAMILIES BASED ON SELECTED WORKS FROM THE FIRST THREE CENTURIES

Abstract: From the very beginning, Christians emphasized their identity, which contrasted with the dominant culture of the Roman Empire. This Christian identity was best expressed in the formula: "one Lord, one faith, one baptism. One God and Father of all, who is over all, through all, and in all" (Ephesians 4:4–5), the practice of which in daily life within families and church communities fundamentally distinguished them from the identity of pagans, Jews, and heretics. The primary environment in which Christian identity was formed was the family, built on monogamous marriage, where the faith was passed on and attitudes consistent with the teachings of Jesus Christ were practiced in daily life. The Christian family consisted of parents, children, and slaves. Fathers of families were admonished to treat their slaves with respect so as not to lead them to lose faith in the one God. In raising children, for whom the father, as head of the family, was responsible, in addition to fostering faith, hope, and love of God and neighbor, Christian parents also nurtured their children's moral development. They were encouraged to be chaste, faithful, courageous, just, and love of God and neighbor, which contrasted with pagan customs. Unlike pagan families, Christian families emphasized mutual service, love, faithfulness, and unity. The identity of the Christian family was often subjected to great tests during persecutions organized by the Roman authorities. In such circumstances, not only were magnificent testimonies of faith witnessed, as evidenced by the interrogation files and descriptions of the martyrs' executions, but also, on numerous occasions, imprisoned individuals and their loved ones experienced moral dilemmas. The fundamental dilemma involved choosing between love for loved ones and responsibility for their earthly fate, or fidelity to Christ unto death. The attitude of the martyrs in prisons and in the arenas was a source of edification and a model to imitate for fellow believers awaiting their turn. Their courage and steadfastness spiritually strengthened the entire Christian community. In this hour of great trial, many people, despite pressure from loved ones, chose martyrdom. However, there were also those who were not yet sufficiently formed in the Christian faith who yielded to the urgings of their relatives.

Keywords: Christian identity, family, Christianity in the Roman Empire

Wstęp

Chrześcijanie, którzy pojawili się w Imperium Rzymskim w I w. po śmierci i zmartwychwstaniu ich Mistrza – Jezusa Chrystusa[1], byli najpierw ignorowani, a następnie postrzegani jako ludzie obcy tym wartościom, tradycjom i obyczajom, które były pielęgnowane w rodzinach starożytnych Rzymian i Greków[2]. Od początku dochodziło do prześladowań najpierw lokalnych a od 249 r. również

[1] Tertullianus, *Apologeticum* 7, 4–5, tłum. J. Sajdak, POK 20, Poznań 1947, s. 16: „Początek tej nauki, jak już oświadczyliśmy, sięga czasów Tyberiusza. Z nienawiścią ku sobie poczęła się prawda; jak tylko się zjawiła, miała nieprzyjaciół. Kto był jej duchem obcy, był jej wrogiem, a przede wszystkim w zasadzie Żydzi, wiedzeni zazdrością, żołnierze dla wymuszania pieniędzy, a z natury domownicy, i to nawet nasi. Co dzień jesteśmy obsaczani, co dzień zdradzani, a nawet na naszych zebraniach i zgromadzeniach bardzo często napadani". Por. A. Quacquarelli, *Il paganesimo secondo la concezione di Tertulliano*, „Rassegna di scienze filosofiche" 3(1950), s. 3–44; G. Quispel, *African Christianity before Minucius Felix and Tertullian*, w: *Actus: Studies in Honour of H.L.W. Nelson*, pod red. J. Den Boefta, A.H.M. Kesselsa, Utrecht 1982, s. 257–335.

[2] Por. P. Artemiuk, *Zarzuty Żydów i pogan wobec chrześcijan w pierwotnym Kościele. Perspektywa apologijna*, „Studia Theologica Varsaviensia" 59(2021), z. 2, s. 8–71.

w całym Imperium Romanum. Motywy wrogości pogan i Żydów[3] wobec chrześcijan dotykały w istocie wielu płaszczyzn życia religijnego, społecznego i politycznego. Poganie, przywiązani do wielowiekowych tradycji i kultów, z pogardą patrzyli na nową, rozprzestrzeniającą się szybko „genus hominum superstitionis novae ac maleficae"[4] złożoną głównie z ludzi ubogich, niewolników i kobiet, czyli ludzi obcych kulturze rzymskiej.

Wobec Żydów i heretyków tożsamość chrześcijan koncentrowała się przede wszystkim na treściach doktrynalnych, które były fundamentalne dla tożsamości ochrzczonych i odrzucane przez wyznawców judaizmu i zwolenników wielu nurtów heterodoksyjnych. Chodziło w konsekwencji o pytanie dotyczące tożsamości chrześcijan rozumianej jako identyfikacja z grupą zgromadzonej na fundamencie jednej wiary według zwięzłej formuły zapisanej w Ef 4, 4–5: „jeden jest Pan, jedna wiara, jeden chrzest. Jeden jest Bóg i Ojciec wszystkich, który [jest i działa] ponad wszystkimi, przez wszystkich i we wszystkich". Formuła: „jeden jest Pan" odnosi się do Jezusa Chrystusa Zmartwychwstałego jako jedynego Pana wszystkich wierzących, który dokonał dzieła odkupienia[5]. Natomiast określenie „jedna wiara" wskazuje na jedność doktryny chrześcijańskiej poznawanej i przekazywanej we wspólnotach, a określenie „jeden chrzest" oznacza podstawowy sakrament inicjacji chrześcijańskiej, który wprowadza neofitów do wspólnoty wierzących i zobowiązuje do zachowania przykazań Bożych i rad ewangelicznych. Może to być interpretowane jako chrzest Duchem Świętym, poprzez który wierzący stają się częścią mistycznego Ciała Chrystusa[6]. Wreszcie określenie „jeden Bóg" podkreśla monoteizm, czyli wiarę w jedynego Boga, który – zgodnie z nauczaniem Chrystusa (por. Mt 23, 8–9) – jest Ojcem wszystkich ludzi. Ten kontekst wskazuje, że tożsamość chrześcijan zasadniczo różni się od tożsamości pogan, Żydów i heretyków.

W badaniach nad tożsamością rodzin chrześcijańskich zatem istotną kwestią jest ustalenie priorytetów dotyczących najpierw samoświadomości chrześcijan w konfrontacji z dominującą w Imperium Romanum kulturą grecko-rzymską, której odrzucenie powodowało przesłuchanie przed przedstawicielami władz imperialnych skutkujące torturami i męczeńską śmiercią wyznawców Chrystusa deklarujących odważnie swoje przekonania religijne i postawy moralne

---

[3] M.S. Wróbel, *Motywy i formy żydowskich prześladowań pierwotnego Kościoła (I–II w. po Chr.)*, „Roczniki Biblijne" 3(2003), z. 2, s. 422–423: „Nauka Jezusa i jej późniejsza realizacja przez Jego wyznawców napotykały zdecydowany opór i wrogość ze strony judaizmu, gdyż zawarte w niej sformułowania chrystologiczne burzyły podstawy żydowskiej tożsamości religijnej. W centrum sporu znajdowała się osoba Jezusa z Nazaretu – ukrzyżowanego Mesjasza – i nowe ujęcie tak istotnych dla judaizmu kwestii, jak: monoteizm, Prawo, świątynia, wybranie, przymierze i relacja do świata pogańskiego". Por. F. Ruggiero, *Chiesa e sinagoga in Tertulliano*, „Quaderni di San Sigismundo" 4(2003), s. 51–59; A. Tronina, *Judaizm a chrześcijaństwo w I wieku: koegzystencja czy konfrontacja?*, „Collectanea Theologica" 73(2003), z. 1, s. 117–137.

[4] Suetonius, *Vita Neronis* 16, 2, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, w: Swetoniusz, *Żywoty Cezarów*, t. II, Wrocław 1986, s. 404.

[5] Por. T. Zadykowicz, *Chrystopraksyzm doktryny chrzcielnej*, „Teologia i Człowiek" 35(2016), nr 3, s. 74–75.

[6] Por. H. Halter, *Taufe und Ethos: paulinische Kriterien für das Proprium christlicher Moral*, Freiburg–Basel–Wien 1977, s. 33–35.

oraz wartości pielęgnowane i przekazywane w rodzinach inspirowane życiem i nauczaniem Jezusa Chrystusa, stosunku do rzymskiej tradycji przodków (*mos maiorum*) oraz wychowania młodego pokolenia nastawionego na przygotowanie do funkcjonowania w ziemskim świecie[7].

1. Tożsamość rodziny chrześcijańskiej

Należy zaznaczyć, że tożsamość rodziny chrześcijańskiej w starożytności ukształtowała się w kontraście do dominującego modelu pogańskiej rodziny rzymskiej, jak i wyznawców judaizmu, chociaż w początkowym okresie wiele rodzin chrześcijańskich wywodziło się z tej tradycji religijnej, dlatego niektóre obyczaje zgodne z Ewangelią były kontynuowane również po chrzcie. Należą do nich obowiązek przekazywania wiary w środowisku rodzinnym. Podobnie jak w kulturze judaistycznej i grecko-rzymskiej w skład rodziny wchodzili rodzice, dzieci i niewolnicy, za których odpowiadał ojciec jako głowa rodziny. Rodzina bowiem była podstawowym środowiskiem i wspólnotą, w którym kształtowało się życie chrześcijańskie. Jeśli w rodzinach rzymskich w sposób szczególny kultywowano pamięć o wielkich czynach przodków, ich zasługach dla Imperium, którym młode pokolenia miały dorównać, a nawet przewyższać zdobywając wielką sławę w społeczeństwie[8] i zasłużyć na wdzięczną pamięć u potomnych, to rodzina chrześcijańska skupiała się na wartościach duchowych i moralnych opartych o nauczanie Jezusa Chrystusa, wcielonego Syna Bożego.

Chrześcijanie skupiali się na wierze w jednego Boga, poznawaniu i praktykowaniu nauczania Jezusa Chrystusa – wcielonego Syna Bożego, który przez swoją śmierć i zmartwychwstanie odkupił człowieka, a Jego nauczanie stało się nowym kodeksem życia tych, którzy uwierzyli i przyjęli chrzest. Tożsamość rodzin chrześcijańskich była więc oparta przede wszystkim na miłości Boga i bliźniego, jako pierwszym i najważniejszym przykazaniu[9]. Podkreślali wielką

[7] S. Stryker, *Identity competition: Key to differential social movement involvement*, w: S. Stryker, T. Owens, R. White, *Identity, self and social movement*, Minneapolis 2000, s. 21–40.

[8] Tertullianus, *Apologeticum* 50, 10–11, tłum. J. Sajdak, w: Tertulian, *Apologetyk*, POK 20, s. 201: „O sławo dozwolona, bo tylko ludzka i znikoma! Pogarda śmierci i wszelakich okrucieństw nie jest ci poczytana za zgubne szaleństwo i beznadziejne urojenie, bo pozwolono ci cierpieć za ojczyznę, za państwo, za przyjaźń tyle, ile nie wolno za Boga! A jednak wszystkim tym i wy pomniki stawiacie i obrazy święcicie i napisy ryjecie na wieczną pamiątkę. O ile to tylko przez pomniki jesteście w stanie uczynić, to i tak dajecie im, umarłym, jak gdyby zmartwychwstanie. Ale jeśli ktoś, cierpiąc za Boga, spodziewa się od niego zmartwychwstania prawdziwego, ten jest głupcem!" Por. R.A. Markus, *Christianity and Dissent in Roman North Africa: Changing Perspectives in Recent Work*, w: *Schism, Heresy and Religious Protest. Papers read at the tenth summer meeting and the eleventh winter meeting of the Ecclesiastical History Society*, pod red. D. Bakera, Cambridge 1972, s. 21–36.

[9] Tertullianus, *Apologeticum* 39, 7–8, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 158: „Ten sposób okazywania wielkiej miłości daje nam w oczach niejednych specjalną cechę. »Patrz – powiadają – jak ci się kochają nawzajem« (sami bowiem nienawidzą się między sobą), »i jak jeden za drugiego gotów jest umrzeć« (sami bowiem byliby raczej skłonni jeden drugiego mordować). Ale także i dlatego, że braćmi się nazywamy, oburzają się, nie dlaczego innego, myślę, jak dlatego, że u nich każde

godność człowieka stworzonego na obraz i podobieństwo Boże oraz praktykowali postawę wierności Bogu w każdej sytuacji życia codziennego. Poza tym doświadczenie ziemskie rodzin chrześcijańskich było ukierunkowane na życie wieczne, a nie – jak to miało miejsce w rodzinach starożytnych Rzymian – na rzeczywistość doczesną, w której męstwo (łac. *virtus*) okazywane na polu bitwy, często łączone z kultem Honoru, w konsekwencji sława (łac. *gloria*), bogactwo i władza, zaangażowanie w budowanie potęgi Rzymu (łac. *imperium*) odgrywały wielką rolę[10]. W życiu codziennym rodzina chrześcijańska praktykowała natomiast wzajemną miłość, równość w godności kobiet i mężczyzn, demonstrowała silne poczucie wspólnoty w wyznawanej wierze w jedynego Boga, co najwyraźniej objawiało się w praktykach religijnych i postawie wzajemnej służby[11].

Ojcowie Apostolscy ukazują tożsamość rodziny poprzez praktyczne wskazania moralne i duchowe, które są bardzo ściśle związane z nauczaniem Pana i Apostołów. To istotny krok dotyczący określenia własnej odrębności wobec judaizmu. Pouczenia i napomnienia Ojców Apostolskich podkreślały jej rolę jako istotnego miejsca realizacji chrześcijańskiego powołania. Rodzina zatem jest postrzegana w kontekście szerszej wspólnoty Kościoła i stanowi najmniejszą, lecz bardzo istotną pierwotną grupę wierzących[12]. Ojcowie Apostolscy i apologeci greccy i łacińscy, chociaż często zgodnie z nauczaniem św. Pawła Apostoła (1 Kor 7, 25) gloryfikowali dziewictwo[13] i ascezę jako najdoskonalszy sposób realizacji orędzia ewangelicznego[14], to jednak widzieli w związku małżeńskim mężczyzny i kobiety wypełnienie woli Bożej. Nie potępiali zatem małżeństwa, lecz podkreślali jego wartość jako związku opartego na wzajemnej wierności

---

imię z tytułu pokrewieństwa było tylko pozorem dla zbliżenia się. Tymczasem braćmi jesteśmy także waszymi prawem natury, wspólnej matki".

[10] Por. B. Rawson, *The Roman Family*, w: *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*, pod red. B. Rawson, London 1986, s. 1–37.

[11] Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* 40, 2, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, s. 69: „Rozkazał on, by ofiary i cała służba Boża odbywały się nie przypadkowo i bezładnie, lecz w określonych czasach i godzinach". Tertullianus, *Apologeticum* 39, 21, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 163: „To tworzymy zgromadzeni, czym jesteśmy i rozproszeni; wszyscy razem tym jesteśmy, czym jest każdy z nas z osobna; nikogo nie obrażamy, nikogo nie smucimy. Kiedy uczciwi, kiedy dobrzy ludzie się zejdą, kiedy pobożni i serca czystego zgromadzą się, to nie należy tego nazywać spiskiem, ale – senatem". Por. D. Rankin, *Tertullian and the Imperial Cult*, „Studia Patristica" 34(2001), s. 204–216; J. Daniélou, *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, tłum. S. Basista, Kraków 2002, s. 391.

[12] Clemens Romanus, *Epistula II*, 19, 1, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, s. 100: „a postępując tak wskażemy cel wszystkim młodym, którzy chcą służyć z zapałem sprawie pobożności i dobroci naszego Boga".

[13] M. Wolniewicz, *Nauka o bezżeństwie i dziewictwie w Pierwszym Liście św. Pawła do Koryntian*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny" 11(1958), nr 1–6, s. 203–204.

[14] Tertullianus, *Apologeticum* 9, 10–20, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 47: „Nas od takich wypadków odgrodziła bardzo troskliwie i przestrzegana i wierna czystość, i tak jak od wszeteczności wa i wszelkich poza małżeństwem wykroczeń, tak samo od kazirodztwa jesteśmy zabezpieczeni. Niektórzy o wiele ostrożniejsi całą siłę tego obłędu trzymają z dala od siebie przez dziewiczą wstrzemięźliwość: starcy – a jeszcze dzieci. Gdybyście się zastanowili, że takie zbrodnie są między wami, tobyście z tego poznali, że ich nie ma między chrześcijanami. Jedno i to samo spojrzenie uświadomiłoby wam jedno i drugie". Por. E. Prinzivalli, *Donna e generazione nei Padri della Chiesa*, w: *La donna nel pensiero cristiano antico*, pod red. U. Mattiolego, Genova 1992, s. 79–94.

i miłości małżonków, w przeciwieństwie do rozwiązłości widocznej w świecie pogańskim[15]. W ich przekonaniu podstawowym celem zawarcia małżeństwa było zrodzenie i wychowanie potomstwa w wierze. Wyraźnym przykładem takiej postawy jest Hermas, który zostaje upomniany, że był zbyt tolerancyjny i nie dość angażował się w wychowanie swoich dzieci. Miłość go zaślepiła i nie wymagał od swoich dzieci poszanowania Bożych przykazań[16].

W przekonaniu chrześcijan dzieci były postrzegane jako ci, którzy są dziedzicami wiecznej chwały przygotowanej przez Boga wszystkim ochrzczonym i znajdowały się w centrum działań wychowawczych rodziców[17]. Pisma chrześcijańskie zawierają liczne wskazania etyczne dotyczące wzajemnych relacji. Zgodnie z nauczaniem św. Pawła Apostoła mężowie mieli kochać żony, a żony szanować swoich mężów. Dzieci natomiast miały być posłuszne rodzicom, a rodzice – wychowywać je z miłością i cierpliwością, tak aby mogły stać się odpowiedzialnymi osobami w przyszłym dorosłym życiu[18]. Tożsamość rodziny chrześcijańskiej wyrażała się w codziennym życiu naznaczonym modlitwą, pracą, gościnnością, prawością, uczciwością w relacjach z bliźnimi, uczestnictwem w Eucharystii sprawowanej często w domach rodzinnych. Rodzina zatem była podstawową „szkołą" chrześcijańskiego życia dla wszystkich wchodzących w skład tej wspólnoty. Ich postawa była świadectwem (gr. *martyrion*) dla otoczenia, że w społeczności zdominowanej przez kulty i religie politeistyczne ściśle powiązane z prawem i polityką, można żyć wartościami ukierunkowanymi na osiągnięcie doskonałości moralnej i duchowej. Członkowie rodzin chrześcijańskich unikali niemoralnych i okrutnych zwyczajów związanych z kulturą rzymską, takich jak[19] walki gladiatorów, pogańskich obrzędów religijnych, co podkreślało ich odrębność w odniesieniu do upowszechnionego w Imperium Romanum trybu życia. Wyraźnie to eksponuje Tertulian: „Ani w mowie, ani w patrzeniu, ani w słuchaniu nie mamy nic wspólnego z szaleństwem cyrku, z bezwstydem teatru, z okropnościami areny,

---

[15] P.A. Gramaglia, *La condizione femminile in Tertulliano*, w: Tertulliano, *De virginibus velandis. La condizione femminile nelle prime comunità cristiane*, Roma 1984, s. 182–192.

[16] Hermas, *Pastor*, 3, 1–2, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, s. 212–213: „Ty wszakże, nazbyt dzieci kochając, nie karciłeś twojej rodziny, lecz pozwoliłeś, by pogrążyła się w zepsuciu. Dlatego to Pan gniewa się na ciebie. Napraw jednak wszystko, co było poprzednio złe w twojej rodzinie, gdyż przez jej własne grzechy i niegodziwości poniosłeś klęskę w sprawach doczesnych. Ale Pan w swoim wielkim miłosierdziu ulituje się nad tobą i nad twoim domem, uczyni cię silnym i utwierdzi w chwale swojej. Ty tylko nie pozwalaj sobie na bezczynność, bądź dobrej myśli i umacniaj swoją rodzinę. Podobnie jak kowal, bijąc wytrwale młotem, upora się wreszcie z tym, co zamierza wykonać, tak i codziennie powtarzane sprawiedliwe słowo upora się z niegodziwością. Nie przestawaj więc napominać twoich dzieci, gdyż wiem, że będą pokutować z całego serca, zostaną zapisane razem ze świętymi w księgach życia".

[17] Por. Cz. Noworolnik, *„Aby miały życie w obfitości". Dlaczego chrzcimy dzieci?*, „Tarnowskie Studia Teologiczne" 32(2013), nr 2, s. 46–51.

[18] *Didache*, 4, 13, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, s. 35: „nie odstępuj nigdy od przykazań Pana, zachowaj wszystko, co otrzymałeś, nic nie dodając i nic nie ujmując".

[19] Tertullianus, *Apologeticum* 9, 17, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 46: „Najpierw wyrzucacie dzieci, by je ktoś obcy przechodząc podjął ruszony litością albo wypuszczacie je ze swej opieki, by lepsi rodzice mogli je przyjąć za swoje?". Por. J.S. Modell, *Open Adoption: Extending Families, Exchanging Facts*, w: *New Directions in Anthropological Kinship*, pod red. L. Stone, Lanham 2001, s. 246–263.

z próżnościami atletycznych popisów na palestrze. W czym was obrażamy? Jeśli wybieramy sobie inne przyjemności, jeśli nawet nie chcemy zabawić się, to, jeśli jakaś w tym szkoda, nasza to krzywda, nie wasza. Ale my gardzimy tym, co wam się podoba, wy także w tym, co nasze, nie znajdujecie przyjemności”[20].

Nie tylko Ojcowie Apostolscy, lecz także apologeci greccy i łacińscy ukazywali rodzinę chrześcijańską jako podstawową wspólnotę, która poprzez życie jej członków w zgodzie z Ewangelią oraz demonstrowaną powszechnie postawą służby, miłości Boga i bliźniego. Była to bezwarunkowa miłość, która wyrażała się w konkretnych czynach miłosierdzia, takich jak pomoc chorym, ubogim, wdowom, sierotom i prześladowanym współwyznawcom. Miłość była najważniejszą z cnót, co podkreślał św. Paweł w *Hymnie o miłości* (1 Kor 13). Dotyczyło to wszystkich relacji interpersonalnych ochrzczonych nie tylko wewnątrz wspólnoty, lecz także w odniesieniu do nieprzyjaciół. Przykazanie miłości nieprzyjaciół wyróżniało chrześcijan spośród wszystkich grup społecznych w starożytnym Rzymie. Pisze o tym wymownie Tertulian: „Jeśli, jak wyżej powiedzieliśmy, mamy rozkaz kochać nieprzyjaciół, to kogo mamy nienawidzieć? Tak samo, jeśli obrazy nie możemy zapłacić obrazą, byśmy tego samego co nieprzyjaciele uczynku nie popełnili, to kogo w ogóle możemy obrazić?”[21]. Wszystko to wyraźnie odróżnia wiarę i postępowanie chrześcijan od wartości i stylu życia ludzi należących do świata pogańskiego. To właśnie stanowi stabilny fundament dla rozwijającego się Kościoła w pierwszych wiekach.

W pismach apologetów greckich tożsamość rodziny chrześcijańskiej jest ukazywana przede wszystkim w kontraście do obyczajów pogańskich praktykowanych w rodzinach i życiu publicznym**.** Postrzegane to było przez samych chrześcijan jako przykład moralnej wyższości nawróconych, którzy z entuzjazmem przyjęli nauczanie Jezusa Chrystusa. Ta nauka moralna akcentowała czystość, wierność małżeńską, poszanowanie życia, troskę o dzieci i wzajemny szacunek. Jednakże warto zauważyć, że apologeci greccy i łacińscy rzadko koncentrowali się na szczegółowym opisie życia rodzinnego, ale wykorzystywali je jako dowód na prawość i lojalność chrześcijan, odpierając wszelkie oskarżenia o niemoralność i bezużyteczność dla życia społecznego w Imperium Romanum[22].

---

[20] Tertullianus, *Apologeticum* 38, 4–5, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 155. Por. M. Bieniek, *Ideał chrześcijanina w świetle pism Tertuliana*, Kraków 2011, s. 129–130; T. Sahaj, *Gladiatorzy i filozofowie. Studium praktyk fizycznych i umysłowych*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 11(2002), nr 3(43), s. 67; L. Lugaresi, *Tertulliano e la krisis della cultura pagana*, „Pontificia Accademia Theologica” 16(2017), nr 1, s. 35–48; E. Stanula, *Widowiska w ocenie Ojców Kościoła*, „Saeculum Christianum” 2(1995) nr 1, s. 7–16.

[21] Tertullianus, *Apologeticum* 37, 2, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 150; Tertullianus, *Ad Scapulam* 1, 3, tłum. W. Myszor, w: Tertulian, *Wybór pism*, II, PSP 29, Warszawa 1983, s. 109. Por. L. Lugaresi, *Tertulliano e la krisis della cultura pagana*, s. 47–48.

[22] Tertullianus, *Apologeticum* 37, 10, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 153: „Wy jednak, nie myśląc wcale o zapłacie za taką obronę, woleliście uważać za nieprzyjaciół ludzi, którzy nie tylko nie są wam uciążliwi, ale nawet niezbędni – ponieważ my naprawdę nieprzyjaciółmi jesteśmy nie rodzaju ludzkiego, ale raczej ludzkich błędów”.

Autor *Listu do Diogneta* dobitnie podkreślał, że chociaż „chrześcijanie żenią się jak wszyscy i mają dzieci, lecz nie porzucają nowo narodzonych”[23]. Było to bezpośrednie potępienie częstej w świecie rzymskim praktyki, co świadczyło o chrześcijańskiej wierze w świętość każdego życia od poczęcia. Rozdziały V–VI, stanowiąc centrum wywodów autora, mają na celu wykazanie transcendencji chrześcijaństwa przy jego głębokiej immanencji w świecie, który wydaje się absolutnie antynomiczny względem chrześcijaństwa. Ten paradoks streszcza słynne zdanie: „czym jest dusza w ciele, tym są w świecie chrześcijanie”[24]. Natomiast Atenagoras z Aten w swoich dziełach *Prośba za chrześcijanami* i *O zmartwychwstaniu ciał* stanowczo odpierał zarzuty o kazirodztwo i rozwiązłość w życiu chrześcijan oraz podkreślał chrześcijański ideał czystości, wierności małżeńskiej i nierozerwalności związku, argumentując, że chrześcijanie potępiają nawet pożądliwe myśli, a kobiety, które stosują środki poronne, popełniają morderstwo oraz wskazuje, że chrześcijanie w rodzinach zachowują Boże przykazania, które ułatwiają im postęp moralny i duchowy[25].

2. Wychowanie religijne w rodzinach chrześcijańskich

Chociaż apologeci nie kwestionowali ówczesnych ról społecznych, ich pisma pośrednio ukazywały rodzinę jako wspólnotę opartą na wzajemnym szacunku, a nie na prawie absolutnej władzy *pater familias* („ojca rodziny”), co podnosiło status kobiet i dzieci. Dla chrześcijan właściwą postawą w rodzinie była nie władza, lecz służba, albowiem w starożytnej rodzinie chrześcijańskiej postawa służby (gr. *diakonia*) była centralną wartością, stanowiącą kontrast do dominującego w świecie rzymskim modelu patriarchalnego opartego na władzy (łac. *patria potestas*). Chrześcijaństwo wprowadziło rewolucyjną ideę wzajemnego oddania, miłości (gr. *agape*) i odpowiedzialności, inspirowaną życiem i nauczaniem Jezusa Chrystusa. W przeciwieństwie do rzymskiego modelu, gdzie władza należała niepodzielnie do ojca rodziny (łac. *pater familias*), nauczanie chrześcijańskie, zwłaszcza w *Listach* Apostoła Pawła (np. Ef 5, 21–25), kładło nacisk na wzajemny szacunek i podporządkowanie sobie nawzajem z miłości do Chrystusa. Mężowie mieli kochać żony „jak Chrystus Kościół” i mężnie chronić je przed niebezpie-

[23] *Ad Dignetum*, 5, 1–3, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, s. 341; por. T. Kołosowski, *Etyczno-antropologiczne aspekty aborcji w świetle klasycznej literatury Grecji i Rzymu*, „Vox Patrum” 32(2012), t. 57, s. 337–349.

[24] *Ad Dignetum*, 5, 1–5, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, s. 341–342; L. Alfonsi, *Sull'A Diogneto*, „Vetera Christianorum” 4(1967), s. 65–72; O. Pasquato, *I laici nella Chiesa antica: Identità e ruoli. Individuazione di aree di laicità*, „Salesianum” 70(2008), s. 40.

[25] Athenagoras, *De Resurrectione mortuorum*, 23, tłum. S. Kalinkowski, w: Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami. O zmartwychwstaniu umarłych*, Warszawa 1985, s. 112: „Przecież przykazanie: «czcij ojca twego i matkę», nie dotyczy dusz samych w sobie, bo określenia te wcale do nich nie pasują: nazwami «ojciec» i «matka» nie określa dusz, które rodzą inne dusze, określa nimi ludzi będących rodzicami innych ludzi”. Por. A. Muszala, *Embrion ludzki w starożytnej refleksji teologicznej*, Kraków 2009, s. 289–293.

czeństwami[26], a żony okazywać szacunek i posłuszeństwo mężom, co oznaczało odejście od jednostronnej dominacji na rzecz wzajemnej służby, choć zróżnicowanej w rolach, relacji opartej na miłości. Małżeństwo bowiem było postrzegane jako dozgonny związek mężczyzny i kobiety oparty na miłości i wolnym wyborze, a nie tylko jako kontrakt, czyli pragmatyczna umowa społeczna czy ekonomiczna. Wzajemna odpowiedzialność i wierność zyskały nowy, sakralny wymiar. Rodzina była podstawową komórką Kościoła, miejscem, gdzie wiara była przekazywana z pokolenia na pokolenie, a wspólna modlitwa i ewangeliczne nauczanie stanowiły codzienną praktykę.

Postawa służby przejawiała się w praktycznej trosce o zaspokojenie potrzeb egzystencjalnych, emocjonalnych i duchowych wszystkich domowników, w tym dzieci i niewolników. Dzieci postrzegano jako dar od Boga, a rodzice mieli obowiązek kochać, nauczać i wychowywać je w wierze. Służba innym członkom rodziny była zatem formą służby Bogu, tak jak nauczał Jezus Chrystus Siebie stawiając jako przykład Sługi[27]. Zarówno Apostołowie jak i wszyscy ochrzczeni powinni naśladować Syna Bożego w Jego służbie Ojcu i ludziom, którym ukazał nowy styl życia (por. Łk 22, 27). Postawa służby w życiu chrześcijan wykraczała poza najbliższą rodzinę. Rodziny chrześcijańskie angażowały się we wzajemne wsparcie w ramach wspólnoty wiernych, praktykując gościnność[28], wspierając wdowy, sieroty i potrzebujących[29]. Relacje między panami a sługami (niewolnikami) również uległy transformacji. Chociaż niewolnictwo istniało, chrześcijańscy panowie byli zachęcani do traktowania sług ze sprawiedliwością i szacunkiem, pamiętając, że mają wspólnego Pana w niebie, a słudzy mieli pracować z oddaniem, „jak dla Chrystusa" (Ef 6, 5–9). Chrześcijańska postawa służby w starożytności przekształciła hierarchiczny model rodziny rzymskiej we wspólnotę

[26] Theophilus Antiochenus, *Ad Autolycum*, 2, 28, 15, tłum. L. Misiarczyk, BOK 24, s. 426: „gdy Adam został wypędzony z raju, wtedy poznał też swoją żonę, Ewę, którą Bóg uczynił z jego żebra, by była jego żoną. Uczynił zaś Bóg tak nie dlatego, jakoby był niezdolny stworzyć kobietę oddzielnie, lecz dlatego, iż przewidywał, że ludzie nadadzą imiona wielu bóstwom. Znając więc przyszłość, wiedział Bóg, że przez podstęp węża będzie mowa o wielu nieistniejących bogach (bo chociaż istnieje tylko jeden Bóg, to już wtedy podstępny wąż planował wprowadzenie wielu bogów, mówiąc: «Będziecie jak bogowie» – Rdz 3, 5), by nikt nie twierdził, że jeden bóg stworzył mężczyznę, a drugi kobietę, stworzył ich każde osobno. Co więcej, tylko mężczyznę stworzył z ziemi, by ukazana była tajemnica jedności Boga, a zaraz w tym samym czasie stworzył również kobietę, używając do tego żebra z jego boku, by większa była jego miłość do niej. Adam rzekł bowiem do Ewy: «Ta dopiero jest kością z moich kości i ciałem z mego ciała», dlatego prorokował, mówiąc: «Dlatego opuści mężczyzna swego ojca i swoją matkę i złączy się ze swoją żoną i będą dwoje w jednym ciele» (Rdz 2, 23–24). A widzimy, że sprawdza się to na nas. Któż bowiem, kto zawiera legalne małżeństwo, nie pozostawia matki albo ojca, całej swej rodziny i wszystkich krewnych, by związać się i zjednoczyć ze swoją własną żoną, kochając ją bardziej niż tamtych? Z tego też powodu liczni wręcz narażają się na śmierć z powodu swoich żon".

[27] T. Hergesel, B. Kryszczuk, *Posłannictwo Sługi*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny" 13(2005), nr. 2, s. 33–47; por. J. Homerski, *„Zbawiciel zapowiedziany – Sługa Pański (Iz 42, 1–7; 49, 1–6)"*, w: *W kręgu Dobrej Nowiny*, pod red. J. Szlagi, Lublin 1964, s. 129–138; M. Bernach, *Jezus jako Sługa Jahwe w interpretacji Ewangelii św. Mateusza*, „Scriptura Sacra" 25(2021), s. 139–208.

[28] *Didache,* 2, 1–7, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, s. 33–34.

[29] J. Gliściński, *Zagadnienia społeczne w pismach Ojców Kościoła*, „Collectanea Theologica" 63(1993), nr 1, s. 53–65.

miłości i wzajemnego oddania, w której każdy członek, niezależnie od pozycji, miał godność i powołanie do *diakonii* (służby) wobec innych. Pokora i umiar w korzystaniu z dóbr materialnych, a niekoniecznie skrajne ubóstwo materialne, były kluczowymi elementami tożsamości starożytnej rodziny chrześcijańskiej, która dążyła do życia zgodnego z Ewangelią i budowania wspólnoty opartej na miłości i wzajemnym szacunku[30].

W starożytności postawa służby w rodzinie chrześcijańskiej opierała się na wzajemnej miłości, posłuszeństwie i wypełnianiu obowiązków zgodnie z nauczaniem chrześcijańskim, gdzie mąż był głową rodziny, a żona mu podlegała, oboje natomiast dbali o wychowanie dzieci w wierze. Ojcowie w rodzinach mieli obowiązek wychowania dzieci i ochrony ich przed złymi wpływami, natomiast matki zajmowały się domem, a oboje rodzice odgrywali kluczową rolę w religijnym wychowaniu dzieci. Ojciec zatem był głową rodziny i miał obowiązek nadzoru nad funkcjonowaniem rodziny w wymiarze materialnym, dbał o religijne i moralne wychowanie dzieci. Matka powinna była być posłuszna mężowi i pomagać mu w wychowaniu dzieci. Jej obowiązki były skupione na domu, ale także na nauczaniu dzieci prawd wiary. Powinny były słuchać rodziców i panów domu, w tym wychowawców i opiekunów. Ich edukacja była priorytetem, zwłaszcza w zakresie moralności i wiary.

Chrześcijańska rodzina opierała się na wzajemnej miłości, szacunku i poszanowaniu godności każdego członka. Rodzice mieli obowiązek wychowywać dzieci w wierze chrześcijańskiej, nauczając ich Pisma Świętego i modlitwy. Mąż i żona wspólnie pracowali nad dobrym funkcjonowaniem rodziny i wychowaniem dzieci. Rodzice mieli obowiązek chronić swoje dzieci przed złymi wpływami zarówno od wychowawców, jak i od osób postronnych. Czytanie Pisma Świętego i modlitwa były ważnym elementem życia rodzinnego, a rodzice odgrywali kluczową rolę w kształtowaniu duchowości dzieci. Rodzice byli odpowiedzialni za wychowanie dzieci w duchu chrześcijańskim, dbając o ich rozwój moralny i intelektualny. Wczesnochrześcijańska rodzina była postrzegana jako miniatura Kościoła, miejsce, gdzie wiara była przekazywana i praktykowana na co dzień. W starożytnych rodzinach chrześcijańskich wychowanie i edukacja stanowiły fundamentalny obowiązek rodziców, który odróżniał ich podejście od dominujących wówczas wzorców grecko-rzymskich. Celem nadrzędnym było ukształtowanie *chrześcijańskiego charakteru* dziecka, a głównym środowiskiem edukacyjnym pozostawał dom rodzinny. Ojcowie i matki byli uznawani za pierwszych i najważniejszych wychowawców[31]. Ich życie codzienne, pełne miłości do Boga i drugiego człowieka, było dla dzieci najlepszym przykładem i metodą przekazywania wiary. Centralnym elementem było nauczanie prawd wiary, modlitwy, historii biblijnych i moralności

[30] L. Misiarczyk, *Rola świeckich w pismach Ojców Apostolskich i Apologetów greckich II wieku*, „Vox Patrum" 22(2002), t. 42–43, s. 67–88.

[31] *Didache* 4, 9, tłum. A. Świderkówna, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, BOK 10, Kraków 2010, s. 35. Por. P. Szczur, *Odpowiedzialność za wychowanie dzieci w wybranej literaturze wczesnochrześcijańskiej,* „Vox Patrum" 33(2013), t. 60, s. 390–391.

chrześcijańskiej. Dzieci uczyły się, jak stosować zasady Ewangelii w praktyce[32]. Matki odgrywały tu szczególnie ważną rolę w formacji religijnej najmłodszych. Kładziono nacisk na kształtowanie cnót, takich jak pokora, posłuszeństwo, pracowitość, miłosierdzie i unikanie grzechu. Wychowanie miało na celu formowanie umysłu i woli, dążenie do tego, co „prawdziwe, dobre i piękne". Chrześcijańskie wychowanie łączyło miłość i wsparcie z wymaganiami. Stosowano dyscyplinę, ale miała ona na celu raczej korektę niż okrucieństwo, kontrastując z surowymi i często bezwzględnymi metodami wychowawczymi, które czasem występowały w świecie pogańskim. Wychowanie w starożytnej rodzinie chrześcijańskiej było zatem procesem integralnym, skupionym na rozwoju duchowym i moralnym, w którym to rodzice odgrywali główną, niezastąpioną rolę, a edukacja formalna była traktowana jako narzędzie do zdobywania wiedzy, ale pod czujnym okiem rodziców jako strażników procesu przekazywania wiary[33].

Choć w pierwszych trzech wiekach nie używano wprost terminu „Kościół domowy", to jednak apologeci ukazywali rodziny jako środowisko, gdzie wiara w jedynego Boga jest konsekwentnie praktykowana i przekazywana. To wszystko odróżniało obyczaje rodziny chrześcijańskiej od obrzędów domowych i obyczajów praktykowanych w rodzinach pogańskich, takich jak ofiary bóstwom domowym czy kult przodków. Chrześcijanie starali się prowadzić życie zgodne z zasadami moralnymi wynikającymi z Pisma Świętego, unikając grzechu i dążąc do prawości, co odróżniało ich od często zepsutej moralnie kultury rzymskiej[34]. Rodziny chrześcijańskie w ten sposób wyróżniały się moralnością i prawością życia. Ich styl życia często odbiegał od norm panujących w zepsutej moralnie kulturze rzymskiej, co niekiedy prowadziło do napięć z otoczeniem. Wczesne chrześcijaństwo kładło duży nacisk na czystość i wstrzemięźliwość, potępiając niemoralność seksualną (np. prostytucję, cudzołóstwo, homoseksualizm) obecną i tolerowaną w miastach rzymskich, co wymagało od rodzin odmiennego stylu życia i wychowania dzieci wbrew dominującej kulturze. Apologeci wykorzystywali przykład rodziny chrześcijańskiej jako dowód na wyższy standard moralny chrześcijan w porównaniu z obyczajami pogan. Życie chrześcijan miało „przyćmiewać" życie pogan, albowiem są oni „obywatelami nieba", choć żyjącymi na ziemi tak jak inni członkowie społeczności Imperium Romanum. W pismach tych autorów rodzina chrześcijańska jawi się więc jako oaza etyki i miłości w pogańskim świecie, a jej tożsamość konstytuują specyficzne praktyki moralne odróżniające ją od otoczenia[35].

---

[32] Clemens Romanus, *Epistula I ad Corinthios*, 21, 8, tłum. A. Świderkówna, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, BOK 10, s. 61; P. Meloni, *La pastorale dei Padri sulla famiglia*, „Parola Spirito e Vita" 14(1986), s. 195–218.

[33] Por. S. Strękowski, *Odpowiedzialność rodziców za chrześcijańskie wychowanie dzieci w I–II wieku*, „Civitas et Lex" 2016, nr 4, s. 55–66.

[34] W.A. Meeks, *Le origini della morale cristiana. I primi due secoli*, Milano 2000, s. 191–192.

[35] A.G. Hamman, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, s. 93–95; S. Strękowski, *Odpowiedzialność rodziców za chrześcijańskie wychowanie dzieci w I–II wieku,* s. 62–63.

Chrześcijaństwo podniosło godność kobiety w kontekście dostępu do łaski i zbawienia[36] oraz nadało dzieciom szczególną wartość. Nie były już one traktowane instrumentalnie, lecz stanowiły część wspólnoty żyjącej wartościami ewangelicznymi. Ojcowie chrześcijańscy, choć nadal sprawowali pieczę nad domem, nie mieli już absolutnej, nieograniczonej władzy nad życiem i śmiercią wobec członków rodziny, co było powszechne w prawie rzymskim. Dzieci otaczano troskliwą opieką od momentu urodzenia, co było wyraźnym kontrastem wobec pogańskiej praktyki porzucania niechcianych niemowląt.

3. Dylematy moralne w obliczu męczeństwa

Tożsamość chrześcijańska nie może pozostawać ukryta przed światem, lecz musi przejawiać się w życiu codziennym, a żywy kontakt ze współbraćmi dodaje siły do składania świadectwa o jedynym prawdziwym Bogu. Dylematy i utrudnienia mogą pojawić się w rodzinach, w których *pater familias* jest poganinem i kultywuje pogańskie obyczaje. Tertulian zauważa, że „jeśli trzeba iść na Eucharystię stacyjną, mąż w przeddzień umawia się na kąpiel; jeśli należy zachowywać posty, mąż urządza tego dnia ucztę; jeśli trzeba wyjść, nigdy bardziej nie spotykają cię obowiązki wobec rodziny. Któż bowiem pozwoliłby swojej żonie, by, nawiedzając braci, krążyła po nieznanych i biedniejszych domach? Kto, gdy przychodzi czas z powodu nocnych zebrań, chętnie zniesie oddalenie małżonki od swego boku? Któż wreszcie wytrzyma to, że w uroczystość Paschy spędza noc poza domem? Kto bez podejrzliwości pozwoli jej pójść na zniesławianą ucztę Pana? Kto pozwoli jej ukradkiem chodzić do więzienia, ażeby całować kajdany męczenników? Kto pozwoli spotkać się z kimś ze współbraci, by przekazać pocałunek; ofiarować wodę nogom świętych; zabiegać o zdobycie nieco pokarmów i napojów, i tylko o tym myśleć? Jeśli współbrat podróżując przybędzie, jaką gościnę znajdzie w obcym domu? Czy zostanie on hojnie obdarowany, skoro piwnice i spiżarnia są zamknięte? Niektórzy wprawdzie cierpliwie znoszą nasze wymagania i nie przeszkadzają sobie nawzajem. Wtedy błędem jest to, że poganie znają nasze obowiązki, że my znajdujemy się pod wpływem świadomości niesprawiedliwych, i że jeśli coś czynimy, jest to wynikiem ich dobrej woli”[37].

Rodziny chrześcijańskie w starożytności, żyjąc w dominującej kulturze pogańskiego Imperium Rzymskiego, mierzyły się z szeregiem poważnych dylematów moralnych, wynikających z ostrego konfliktu między wymaganiami ich wiary w jedynego Boga a powszechnymi normami społecznymi i prawnymi. Ten konflikt wpisany był z kształtowanie tożsamości osób i rodzin chrześcijańskich. Praktykowanie nauki Chrystusa jest bowiem formą świadectwa, które stanowi ważny element tożsamości. Zasadniczo, gdy nawracał się ojciec rodziny na chrześcijaństwo, wszyscy członkowie szli za jego przykładem i przyjmowali

[36] Por. G. Sfameni Gasparro, *La donna nell'esegesi patristica di Gen 1–3*, w: *La donna nel pensiero cristiano antico*, ed. U. Mattioli, Genova 1992, s. 17–50.

[37] Tertullianus, *Ad uxorem*, 2, 4, 1–2, 5, 1, tłum. K. Obrycki, PSP 29, s. 160.

chrzest. Wiedzieli bowiem doskonale, że jest on nie tylko prawnym reprezentantem rodziny, lecz troszczy się o całą rodzinę i jej funkcjonowanie materialne i duchowe. Jednakże czytając uważnie Listy św. Pawła można zrozumieć, że nie zawsze tak się działo; nieraz żony nawracały się i przyjmowały chrzest, podczas gdy mężowie pozostawali przy wyznawaniu kultów pogańskich i pielęgnowaniu tradycji rodzinnych. Czasami zatem dochodziło do wielkich dylematów moralnych, których doświadczały osoby nawrócone na wiarę chrześcijańską. Tertulian (ok. 160–220) odnosi się do tego w piśmie skierowanym do żony twierdząc, że „są one bardzo uciążliwe nie tylko dla ciała, co raczej dla samego ducha. Któż bowiem wątpiłby, że wiara przez kontakt z niewierzącą osobą staje się słabsza każdego dnia? «Wskutek złych rozmów psują się dobre obyczaje»; a tym bardziej bliska, osobista zażyłość. Każda wierząca kobieta winna swoje myśli do Boga kierować”[38].

To napięcie aksjologiczne występujące między rodzinami chrześcijańskimi i pogańskimi generowało liczne i poważne dylematy moralne i emocjonalne. To, co było cenione w chrześcijaństwie, nie zawsze było akceptowane w kulturze pogańskiej. W sposób szczególny odmowa uczestnictwa chrześcijan w różnych uroczystościach i wydarzeniach mających charakter religijnych, które były dla uczniów Chrystusa bałwochwalstwem. Zdarzało się, że część rodziny przyjmowała chrześcijaństwo, a inna część pozostawała przy pogaństwie. Szczególnie widoczne było to w relacjach małżeńskich, gdy jeden z małżonków wyznawał wiarę w Chrystusa. Tertulian zauważa, że różne opinie o chrześcijanach krążyły w społeczeństwie, jednak w przeważającej części negatywne i stronnicze, nieliczące się z prawdą i zdrowym rozsądkiem, albowiem „chwaląc tych, których przedtem przed przyjęciem tego imienia znali jako ludzi lekkomyślnych, prostackich, niemoralnych, z nagany robią pochwałę: w ślepej nienawiści wydają wyrok. Słychać głosy: »Taka baba – rozpustna, ladacznica! Taki parobek – hulaka, uwodziciel! I tacy wstąpili do bractwa chrześcijan!« W ten sposób imię uważa się za zbrodnię. Niektórzy w tej nienawiści nawet z uszczerbkiem dla swych interesów postępują, zadowoleni szkodą, byleby tylko w domu nie mieli przedmiotu swej nienawiści. Mąż, już nie potrzebujący być zazdrosny, wyrzuca żonę skromną; ojciec, przedtem cierpliwy, wydziedzicza syna posłusznego; pan, dawniej tak łagodny, przepędza z oczu wiernego niewolnika. Jak tylko ktoś w związku z tym imieniem poprawi się, razi w oczy. Nie wart tyle pożytek, ile nienawiść przeciwko chrześcijanom”[39]. W tym kontekście św. Justyn Męczennik relacjonuje historię nawróconej na wiarę w Chrystusa żony, którą mąż denuncjuje do władz imperialnych za to, że jest chrześcijanką: „Otóż pewna kobieta żyła z mężem rozpustnikiem, a także sama wcześniej prowadziła życie rozwiązłe. Gdy jednak poznała naukę Chrystusa, sama zmieniła swoje postępowanie i starała się zachęcić do tego również swojego męża. Opowiadała mu bowiem zasłyszane nauki o karze ognia wiecznego czekającej tych, którzy nie żyją przyzwoicie i rozumnie. Mąż jednak, pozostając przy swojej rozwiązłości, zniechęcił do siebie żonę takim postępowaniem.

[38] Tertullianus, *Ad uxorem*, II, 3, 3, tłum. K. Obrycki, PSP 29, s. 160; por. R. Lane-Fox, *Pagani e cristiani*, s. 325–328.

[39] Tertullianus, *Apol*. 3, 3–4, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 16.

Kobieta ta uznała więc za bezbożne pozostawać w związku z mężczyzną, który wbrew prawu natury i obyczajom na wszelki sposób szukał zaspokojenia swoich żądz, i chciała porzucić wspólne życie. Krewni radzili jej, by zechciała pozostać, mając ciągle nadzieję na zmianę męża. Przemogła się i pozostała. Gdy natomiast mąż jej wyjechał do Aleksandrii, a jej doniesiono, iż jeszcze gorzej postępuje, nie chcąc mieć udziału w tych zdrożnościach i bezbożnościach poprzez wspólne życie oraz dzielenie stołu i łoża, wręczyła mu tak zwany list rozwodowy i odeszła. Wspaniały zaś i zacny jej małżonek, zamiast cieszyć się, że ta, która dawniej oddawała się ze sługami i najemnikami rozpuście, pijaństwu i wszelkiemu złu, teraz przestała to czynić i jego od tego chciała odwieść, nie akceptując jej odejścia, doniósł na nią, że jest chrześcijanką”[40].

W tym kontekście Tertulian, odnosząc się do rady św. Pawła Apostoła dotyczącej małżeństw mieszanych, bardzo wyraźnie zaznacza, że „jeśli według Pisma św., ci, którzy żyjąc w małżeństwie z pogańską osobą odnajdują wiarę, dlatego nie są splamieni, ponieważ przez łączność z nimi również inni zostają uświęceni, wtedy bez wątpienia ci, którzy przed małżeństwem zostali uświęceni, nie mogą uświęcić niechrześcijańskiego ciała, skoro do tego nie zostali wezwani. Łaska zaś Boża uświęca to, co zastaje. Stąd nieczyste jest to, czego nie można uświęcić; co jest nieczyste, nie ma udziału w świętości, chyba że po to, by ją sobą kalać i uśmiercać”[41]. W kontekście małżeństw mieszanych, pomimo zachęt św. Pawła, aby chrześcijanka pozostała z mężem w nadziei nawrócenia go, Tertulian przestrzega swoją żonę, pytając retorycznie „jak można służyć dwom panom, Bogu i mężowi, a do tego poganinowi? Kiedy żona chce podobać się poganinowi, postępowanie jej będzie pogańskie: wygląd zewnętrzny, strój, sposób bycia przybiorą formę świecką, pieszczoty staną się nieprzyzwoite, a sekrety małżeńskie splamione. Powinność małżeńska zaś utraci spokój i umiar, jakie widoczne są w zachowaniu świętych, którzy spełniają z szacunkiem swoje obowiązki małżeńskie, mając na względzie samą ich potrzebę, jak gdyby to czynili przed obliczem Boga”[42].

Wymóg składania ofiar bogom rzymskim lub cesarzowi był testem lojalności obywateli wobec cesarza i Imperium[43]. Dla chrześcijan było to bałwochwalstwo, albowiem wiara w jedynego Boga wykluczała udział w innych kultach. Rodziny stawały przed dylematem: spełnić obowiązek obywatelski i uchronić się przed

---

[40] Iustinus Martyr, *II Apologia* 2, 1–7, tłum. L. Misiarczyk, w: *Pierwsi apologeci greccy*, BOK 24, Kraków s. 271–272.

[41] Tertullianus, *Ad uxorem* 2, 2, PSP 29, s. 157. Por. J. Załęski, *Nierozerwalność małżeństwa według św. Pawła. O tzw. przywileju Pawłowym: 1 Kor 7, 10–16*, Katowice 1992, s. 123n.; P. Chojnacki, *„Droga wiary” w Listach św. Pawła*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 8(1999), s. 238.

[42] Tertullianus, *Ad uxorem* 2, 3, PSP 29, s. 160. Por. D. Kuijper, *Tres Observationes in Tertulliani Ad Uxorem Libros*, VigCh 9/4(1955), s. 247–248.

[43] F. Millar, *The Imperial Cult and the Persecutions*, „Entretiens sur l’Antiquité Classique” 19(1973), s. 143–165; E. Smadja, *Culte impérial et religion en Afrique du Nord sous le Haut Empire romain*, „Dialogues d’Histoire Ancienne”, Suppl. 1(2005), s. 225–237; D. Rankin, *Tertullian and the Imperial Cult*, „Studia Patristica” 34(2001), s. 204–216; J. Stelzenberger, *Conscientia bei Tertullianus*, w: *„Vitae et Veritati”: Festgabe für Karl Adam zum 80 Geburtstag 22. Oktober 1956*, Düsseldorf 1956, s. 28–43.

prześladowaniami, czy dochować wierności wierze, ryzykując więzienie, utratę majątku, a nawet śmierć (męczeństwo). Taka konfliktogenna sytuacja w ekstremalnych przypadkach rodziła dramatyczne dylematy moralne, gdy chrześcijański członek rodziny musiał wybrać między posłuszeństwem pogańskiemu *pater familias* a wiernością Jezusowi Chrystusowi, co prowadziło do rozłamów i denuncjacji. Problem ten dotyczył wielu chrześcijan, którzy upadli (*lapsi*) podczas prześladowania zarządzonego przez cesarza Decjusza (249–251). W tym kontekście tożsamość rodziny chrześcijańskiej w starożytności nie była jedynie zbiorem abstrakcyjnych przekonań niemających żadnego wpływu na codzienne życie. Wręcz przeciwnie znajdowała swoje odzwierciedlenie w wyborach moralnych, które nieraz zmuszały rodziny do podejmowania trudnych decyzji i życia na marginesie lub w konflikcie z dominującą kulturą, co ostatecznie hartowało ich wiarę i wzmacniało poczucie odrębności. O takich sytuacjach pisał św. Justyn Męczennik odwołując się do wartości pielęgnowanych w rodzinach chrześcijańskich: „Wszędzie bowiem, ktokolwiek nie jest przywoływany do opamiętania się przez ojca, sąsiada, dziecko, brata, męża czy żonę z powodu błędu (nie czynią tego tylko ci, którzy są przekonani, że niesprawiedliwi i rozpustnicy zostaną ukarani w ogniu wiecznym, zaś ludzie żyjący cnotliwie i podobnie do Chrystusa, wolni od cierpień, zostaną odrodzeni w Bogu, a mam na myśli chrześcijan)”[44].

4. *Christianus sum*, czyli świadectwo tożsamości w literaturze o męczeństwie

W czasach prześladowań tożsamość rodziny była definiowana przez ich gotowość do wytrwania w wierze, nawet za cenę życia. Wiara bowiem oznaczała głębokie zaufanie Bogu, uznawanie Jezusa Chrystusa za Syna Bożego i Zbawiciela oraz przekonanie o zbawieniu i życiu wiecznym. Była ona mocą duchową wspólnoty, często wystawianą na próbę podczas prześladowań. Widoczne to jest w procesach przeciwko chrześcijanom. Bardzo często pada tam deklaracja przesłuchiwanych uczniów Chrystusa: „Jestem chrześcijaninem”. Ochrzczeni zatem przeżywali wielkie dylematy moralne, szczególnie w rodzinach, w których część rodziny trwała w pogaństwie, a pozostali zdecydowali się przyjąć naukę Chrystusa. Świadczą o tym: starochrześcijańska literatura apologetyczna, w której podane są przykłady postaw chrześcijan w obliczu prześladowań oraz niektóre pisma o męczeństwie, czego wspaniałym przykładem może być relacja o losach Perpetuy i Felicyty. Wystarczy prześledzić opisy męczeństwa św. Justyna i towarzyszy, w których każdy z przesłuchiwanych (Justyn, Charyton, Charyto, Eleupistos, Hieraks, Paion, Liberian) odważnie i z pełną determinacją taką deklarację złożył. Męczennicy często podkreślali również, że wiarę chrześcijańską przejęli od swoich rodziców. Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej było

[44] Iustinus Martyr, *II Apol.*, 1, 2, w: *Pierwsi apologeci greccy*, tłum. L. Misiarczyk, Kraków 2004, BOK 24, s. 271; Ch. Munier, *La sollicitude pastorale de l'Église ancienne en matiére de divorce et de remariage*, „Laval théologique et philosophique” 44(1988), s. 22.

doskonałym przygotowaniem do dawania świadectwa w chwilach zagrożeń nie tylko przez ludzi wolnych, lecz także przez niewolników, którzy w rodzinach swoich chrześcijańskich panów wzrastali w wierze[45]. Podobnie było również z Blandyną, która poniosła śmierć męczeńską w Lyonie za czasów panowania Marka Aureliusza. Autor dokumentu o męczeństwie relacjonuje: „Wszyscy byliśmy pełni obawy, a jej panią co do ciała, która również z męczennikami stawała do boju, ogarnął niepokój, że Blandyna nie będzie mogła zdobyć się na wyznanie [wiary] z powodu słabości swego ciała. Było w niej jednak tyle mocy, że oprawcom siły ustawały i wyczerpanie ogarnęło tych, co ją po kolei katowali od rana do wieczora, także sami się uznawali za pokonanych, bo już zupełnie nie wiedzieli, jakie jej jeszcze można zadać męczarnie i dziwili się, że życie z niej nie uleciało. Całe jej bowiem ciało było porozdzierane i pootwierane. Oprawcy stwierdzili, że już jeden tylko rodzaj tortury mógł ją pozbawić życia, a cóż dopiero tyle i tak wielkich katuszy. Tymczasem błogosławiona męczennica, jak dzielny szermierz, czerpała nowe siły z wyznawania. Jej wzmocnieniem, odpoczynkiem i znieczuleniem znoszonych cierpień były słowa: «Jestem chrześcijanką, i nic się u nas zdrożnego nie dzieje»”[46].

Tertulian podkreślał, że chrześcijański męczennik pełni rolę niezbędnego podmiotu w artykułowaniu tożsamości chrześcijańskiej. Męczeństwo bowiem jest centralnym elementem tożsamości chrześcijańskiej i duchowego wychowania nie tylko w Afryce Północnej, lecz w całym Imperium Rzymskim[47]. Twórczość apologetyczna Tertuliana przedstawia tożsamość chrześcijańską w kontekście rzymskiego pluralizmu religijnego oraz obyczajowego, koncentrując się na podstawowych wierzeniach i zaangażowaniu społecznym. W swoich pismach apologetycznych podkreślał zasadę wolności religijnej (*libertas religionis*) i domagał się wolności sumienia oraz zdecydowanie sprzeciwiał się przymusowi w wykonywaniu praktyk religijnych, zwłaszcza w odniesieniu do kultu cesarza. W sposób szczególny swoją tożsamość podkreślali męczennicy chrześcijańscy, czego wyrazem było wyznanie: *Christianus sum* deklarowane w trybunałach rzymskich[48]. Tożsamość chrześcijańskiej rodziny była często weryfikowana

[45] *Acta Iustini*, 1, 1–5, 6; ed. A. Hilhorst, tłum. A. Lisiecki, w: *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, pod red. M. Starowieyskiego, „Ojcowie Żywi” 24, Kraków 2020, s. 114–117; A.G. Hamman, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, s. 224–228.

[46] *Martyrium Lugdunensium*, 16–19, ed. A.P. Orban, tłum. A. Lisiecki, w: *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, pod red. M. Starowieyskiego, „Ojcowie Żywi” 24, Kraków 2020, s. 137–138; Eusebius Caesarensis, *Historia ecclesiastica*, V, 1, 18–19, ŹMT 70, s. 301; A.G. Hamman, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, s. 224–228; W.A. Meeks, *Le origini della morale cristiana. I primi due secoli*, s. 183.

[47] Z. Stewart, *Greek Crowns and Christian Martyrs*, w: *Mémorial André-Jean Festugière: Antiquité Païenne et Chrétienne*, pod red. A.J. Enzo Lucchesiego, H.D. Saffreya, Genève 2018, s. 119–124.

[48] *Passio Perpetuae et Felicitatis,* 6, tłum. pol. A. Malinowski, OŻ 24, s. 168: „A prokurator Hilarian, który wówczas pełnił władzę sądowniczą po zmarłym prokonsulu Minucjuszu Tyminianie, powiedział: «Miej wzgląd na siwą głowę ojca, miej wzgląd na maleńkiego synka i złóż ofiarę na pomyślność cesarzy». Lecz ja odpowiedziałam: «Nie złożę». Hilarian spytał: «Jesteś chrześcijanką?» Odrzekłam: «Jestem chrześcijanką». A kiedy stojący w pobliżu ojciec starał się mnie odwieść, Hilarian kazał go wyrzucić i wymierzyć mu chłostę. Cierpiałam z powodu tego, co wydarzyło się

podczas prześladowań. Wierność Chrystusowi i lojalność wobec wspólnoty wierzących była stawiana ponad więzy krwi, co widać w historiach męczenników, gdzie członkowie rodziny sprzeciwiali się pogańskim ojcom w imię wiary. W czasach prześladowań chrześcijanie stawali przed tragicznym wyborem między wyparciem się wiary w celu ochrony rodziny i własnego życia a dochowaniem wierności Chrystusowi. Zdarzały się przypadki, gdy chrześcijańscy członkowie rodziny sprzeciwiali się pogańskim ojcom w imię wiary, co prowadziło do rozłamów, a czasem męczeństwa.

Bardzo wzruszający jest opis mężnej postawy chrześcijańskich matek: Wibii Perpetuy i służącej Felicyty, będącej w czasie uwięzienia w stanie błogosławionym. Autor *Męczeństwa Perpetuy i Felicyty* tak wprowadza do własnoręcznego opisu doświadczeń Perpetuy[49]: „Aresztowano młodych katechumenów i dwoje niewolników: Rewokata i Felicytę, Saturnina i Sekundulusa. Wśród nich była też Wibia Perpetua, wywodząca się ze znakomitego domu, starannie wychowana i wydana za mąż stosownie do swego stanu. Miała ona żyjących jeszcze rodziców, dwóch braci, z których jeden, tak jak i ona, był katechumenem oraz niemowlę przy piersi. Lat miała około 22. Odtąd ona sama będzie opowiadała jak wyglądało jej męczeństwo; spisała je własnoręcznie tak, jak je znosiła”[50]. Wyzwanie, przed którym znalazła się Wibia Perpetua, było wyjątkowo trudne, ponieważ musiała wybierać pomiędzy radami ojca usiłującego ją uratować przed torturami i niechybną śmiercią a koniecznością złożenia świadectwa wyznawanej wierze[51]. Ojciec przychodził do więzienia, aby skłonić swoją córkę do ratowania jej życia przed niechybną śmiercią. Perpetua relacjonuje tę wizytę ojca: „Przyszedł też z miasta i mój ojciec, sterany zgryzotą. Podszedł do mnie i pragnąc mnie odwieść,

---

ojcu, jak bym to ja sama otrzymała te razy; tak bardzo współczułam jego nieszczęśliwej starości. Hilarian wydał na nas wyrok, skazujący wszystkich na śmierć od zwierząt. Radośni wróciliśmy do więzienia. Natychmiast też posłałam diakona Pomponiusza z prośbą do ojca, ażeby zwrócił mi dziecko, ponieważ przyzwyczaiło się już ono do karmienia moją piersią i do pobytu ze mną w więzieniu. Ale ojciec nie chciał go dać. Bóg zaś w swej łaskawości sprawił, że ani dziecko nie potrzebowało już więcej mojej piersi, ani one nie płonęły gorączką, tak że nie dręczyła mnie ani troska o dziecko, ani ból piersi”. Por. J. Bremmer, *Christianus sum: the early Christian martyrs and Christ*, w: *Eulogia. Instrumenta patristica* 24, pod red. G.J.M. Bartelinka, A. Hillhorsta, C. Kneepkensa, Hague 1991, s. 11–20; A. Cameron, *Apologetics in the Roman Empire – a Genre of Intolerance?*, w: *Humana Sapit. Études d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, pod red. L. Cracco Ruggini, J.-M. Carriégo, R. Lizzi Testa, Turnhout 2002, s. 219–227.

[49] C. Mazzucco, *Il diario di Perpetua*, w: *Letteratura cristiana e letterature europee. Atti di Convegno. Genova, 9–11 dicembre 2004*, a cura di S. Isetta, Bologna 2007, s. 133–143; H. Vierow, *Feminine and Masculine voices in the Passion of Sts. Perpetua and Felicitas*, „Latomus” 58(1999), s. 600–619; C. Terranova, *Christiana sum. Nuclei tematici nelle redazioni della Passio Sanctae Perpetuae et Felicitatis*, „Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi” 13(2011), s. 171–186.

[50] *Passio Perpetuae et Felicitatis*, 2, tłum. A. Malinowski, OŻ 24, s. 163; por. C. Mazzucco, *I primi tre secoli. L'età dei martiri*, Milano 1990, s. 21–46; A.G. Hamman, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, s. 232–239; T. Spidlik, I. Gargano, V. Grossi, *Duchowość Ojców Kościoła*, s. 260–263.

[51] W. Myszor, *Chrześcijanie w Cesarstwie Rzymskim II i III wieku*, s. 157; C. Mazzucco, *Figure di donne cristiane: la martire*, w: *Atti del II Convegno nazionale di studi su „La donna nel mondo antico”, Torino, 18–20 aprile 1988*, a cura di R. Uglione, Torino 1989, s. 167–195; A. Malinowski, *Religijna postawa męczenników w procesach antychrześcijańskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 29(1982), z. 4, s. 179.

powiedział: «Córko, miej litość dla mojej siwizny; ulituj się nad ojcem, jeżeli jestem godzien, byś mnie ojcem nazywała. Bo jeśli moje ręce ciebie wypiastowały i doprowadziły do kwiatu wieku, w jakim się znajdujesz, jeśli ukochałem ciebie bardziej niźli braci twoich, to nie skazuj mnie na hańbę wśród ludzi. Pomyśl o swoich braciach, pomyśl o swojej matce i ciotce, pomyśl o swoim dziecku, które nie będzie mogło żyć po twojej śmierci. Porzuć swoje postanowienie, abyś nas wszystkich nie zgubiła. Bo jeżeli cokolwiek się tobie przydarzy, to nikt z nas nie ośmieli się nawet swobodnie rozmawiać». W ten sposób mówił – z miłości do mnie – jak ojciec. Całował też moje ręce, rzucał mi się do nóg i pośród łez nie nazywał mnie już swą córką, lecz panią. Mnie także było ogromnie go żal, bo tylko on jeden z całej rodziny nie mógł się cieszyć z mojego męczeństwa. Pocieszałam go mówiąc: «W sądzie stanie się to, co Bóg da, bo wiedz, że my nie należymy do siebie, ale do Boga». Ojciec odszedł jednak zasmucony”[52]. Zrozpaczony ojciec Perpetuy używał różnych argumentów, aby przekonać swoją córkę do zmiany postanowienia, przechodząc od próśb do agresji. Ziemska miłość do córki zasłoniła mu perspektywę wartości, które córka starała się realizować w swoim życiu. W doborze argumentów mających odwieść Perpetuę od jej postanowienia nie wykluczał również argumentu siły i przemocy. Według jej relacji: „Podczas gdy przebywaliśmy jeszcze z naszymi strażnikami, ojciec bardzo pragnął odwieść mnie od wiary i, powodowany miłością do mnie, nie ustawał w próbach zawrócenia mnie z obranej drogi. Wtedy to powiedziałam: «Ojcze, czy widzisz na przykład stojące tam oto naczynie, dzbanuszek, czy coś innego?» «Widzę» – odrzekł ojciec. «A czy możesz je nazwać inaczej niż tym, czym jest ono rzeczywiście?» «Nie, nie mogę» – odpowiedział. «Tak samo i ja nie mogę nazwać siebie inaczej jak tylko tym, kim jestem faktycznie, a więc – chrześcijanką». Na dźwięk tego słowa ojciec mój zatrząsł się i rzucił się na mnie, jakby mi chciał oczy wydrzeć. Ale pobił mnie tylko dotkliwie i odszedł pokonany razem ze swymi diabelskimi argumentami. Po tym wydarzeniu nie pokazywał się u mnie przez kilka dni. Dziękowałam za to Panu, bo dzięki nieobecności ojca mogłam nabrać nowych sił. W ciągu tych kilku dni udzielono nam chrztu. Duch mnie natchnął, abym w czasie chrztu nie prosiła o nic innego, tylko o dar wytrzymałości cielesnej”[53]. Chrześcijanie bowiem żyli nadzieją na powtórne przyjście Chrystusa, zmartwychwstanie i osiągnięcie

[52] *Passio Perpetuae et Felicitatis,* 5, tłum. pol. A. Malinowski, OŻ 24, s. 165; E. Giannarelli, *Ritratti di donne della tarda antichità. Corpo, abito e identità femminile*, w: *La donna nella civiltà occidentale dall'epoca greco-romana ai nostri giorni*, a cura di C. Vasta, Ragusa 2003, s. 52–56; E. Corsini, *Proposte per una lettura della "Passio Perpetuae"*, w: *Forma futuri. Studi in onore del cardinale Michele Pellegrino*, Torino 1975, s. 492–508; R. Franchi, *In nome del valore e della verità: il coraggio delle mulieres pagane e cristiane di fronte alla violenza*, „Helmatica: Revista de filologia clasica y hebrea” 60/182(2009), s. 274–276.

[53] *Passio Perpetuae et Felicitatis,* 3, tłum. A. Malinowski, OŻ 24, s. 163–164; por. E. DePalma Digeser, *Christian or Hellene? The Great Persecution and the Problem of Christian Identity*, w: R.M. Frakes, E. de Palma Digeser, *Religious Identity in Late Antiquity*, Toronto 2006, s. 36–57; S. Longosz, *Niektóre aspekty teologii męczeństwa w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 6(1979), s. 49–73; C. Osiek, *Perpetua's Husband*, „Journal of Education Culture and Society” 10(2002), nr 2, s. 287–290.

życia wiecznego. Ta nadzieja pomagała im znosić trudności i prześladowania, widząc w doczesnym życiu jedynie etap przejściowy[54].

W obliczu prześladowań ze strony władz rzymskich, pierwsi chrześcijanie podkreślali wartość męstwa i cierpliwości, by wytrwać w wierze i nie wyprzeć się Chrystusa. Męczennicy wykazywali męstwo, odmawiając oddawania czci rzymskim bogom czy cesarzowi i odważnie głosząc swoją wiarę w jednego Boga. Warto zauważyć, że ich męstwo polegało na stawianiu posłuszeństwa woli Bożej ponad wszelkie konsekwencje związane z prześladowaniami zarządzonymi przez władze państwowe. Postawa męczenników w więzieniach i na arenach była dla współwyznawców oczekujących na swoją kolej źródłem zbudowania i wzorem do naśladowania. Ich niezłomność wzmacniała morale całej wspólnoty chrześcijańskiej. Tertulian, który był rygorystą i potępiał ucieczkę przed prześladowaniem, idąc śladem św. Pawła Apostoła, często używał obrazów z życia żołnierzy i atletów, aby opisać walkę męczenników. Ich męczeństwo było postrzegane jako duchowy bój, po którym otrzymają palmę zwycięstwa i zatriumfują nad złem[55]. Tertulian dobitnie wyraził to w słowach: „Krew męczenników jest posiewem chrześcijan"[56]. To słynne zdanie najlepiej oddaje znaczenie ich męstwa oraz inspirację dla innych ochrzczonych. Ich odwaga w cierpieniu i śmierci nie prowadziła bynajmniej do upadku Kościoła, lecz przeciwnie przyczyniała się do rozkwitu chrześcijaństwa. W przekonaniu pierwszych chrześcijan męczeństwo było najwyższą formą naśladowania Chrystusa i świadectwa wiary, co wymagało heroicznego męstwa i wytrwałości w obliczu cierpień fizycznych.

Zakończenie

Chrześcijanie od samego początku swego istnienia podkreślali swoją tożsamość, która kontrastowała z dominującą kulturą w Imperium Romanum. Najlepiej tę tożsamość chrześcijan wyrażała formuła: „jeden jest Pan, jedna wiara, jeden chrzest. Jeden jest Bóg i Ojciec wszystkich, który [jest i działa] ponad wszystkimi, przez wszystkich i we wszystkich" (Ef 4, 4–5), której praktykowanie w życiu codziennym w rodzinach i wspólnotach kościelnych zasadniczo odróżniała ich od tożsamości pogan, Żydów i heretyków. Podstawowym środowiskiem, w którym kształtowała się tożsamość chrześcijan, była zbudowania na monogamicznym małżeństwie rodzina, w której przekazywana była wiara oraz w życiu codziennym praktykowane były postawy zgodne z nauczaniem Jezusa Chrystusa. Rodzina chrześcijańska składała się z rodziców, dzieci oraz

[54] R. Franchi, *In nome dei valore e della verità: il coraggio delle mulieres pagane e cristiane di fronte alla violenza*, s. 274–276; B. Częsz, *Entuzjazm eschatologiczny jako świadectwo wiary u Ojców Apostolskich*, AK 92(1979), s. 264–271.

[55] Por. M. Wysocki, *Męczennik jako świadek w Aktach Męczenników*, s. 373–375.

[56] Tertullianus, *Apologeticum* 50, 13, tłum. J. Sajdak, POK 20, s. 202; por. M. Sordi, *La svolta del II sec. d. C. e la nascita del concetto ecclesiale di martire*, „Aevum" 77(2003), s. 27–33; C. Tibiletti, *Stoicismo nell'„Ad martyras" di Tertulliano*, „Augustinianum" 15(1975), s. 309–323; A. Kubiś, *Chrześcijańska idea męczeństwa*, „Analecta Cracoviensia" 2(1970), s. 303–328.

niewolników. Ojcowie rodzin byli napominani, aby z szacunkiem traktowali swoich niewolników, aby nie doprowadzić ich do utraty wiary w jednego Boga. W wychowaniu dzieci, za które był odpowiedzialny ojciec jako głowa rodziny, oprócz troski o wiarę, nadzieję i miłość Boga i bliźniego, rodzice chrześcijańscy dbali o rozwój moralny swych dzieci. Zachęcano ich do czystości, wierności, męstwa, sprawiedliwości i miłości Boga i bliźniego, co kontrastowało z obyczajami pogańskimi. W przeciwieństwie do rodzin pogańskich w rodzinach chrześcijańskich istotną postawą była wzajemna służba, miłość, wierność i jedność. Tożsamość rodziny chrześcijańskiej bardzo często była poddawana wielkim próbom w organizowanych przez władze rzymskie prześladowaniach. W takich warunkach dochodziło nie tylko do wspaniałych świadectw wiary, o czym świadczą akta przesłuchań i opisy kaźni męczenników, lecz wielokrotnie osoby uwięzione i ich bliscy przeżywali rozterki moralne. Podstawowy dylemat dotyczył wyboru między miłością do bliskich i odpowiedzialnością za ich ziemski los a wiernością Chrystusowi aż do śmierci. Postawa męczenników w więzieniach i na arenach była dla współwyznawców oczekujących na swoją kolej źródłem zbudowania i wzorem do naśladowania. Ich męstwo i niezłomność wzmacniały duchowo całą wspólnotę chrześcijańską. W godzinie tej wielkiej prób wiele osób pomimo presji ze strony bliskich wybierało śmierć męczeńską, zdarzali się jednak i tacy, którzy jeszcze niedostatecznie uformowani w wierze chrześcijańskiej ulegali naleganiom krewnych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

Acta Iustini, w: *Atti e passioni dei Martiri*, pod red. A.A.R. Bastiaensena, A. Hilhorsta, G.A.A. Korkekaasa, A.P. Orbana, M.M. Assendelfta, Milano 1987, s. 52–57, tłum. A. Lisiecki, w: *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, pod red. M. Starowieyskiego, „Ojcowie Żywi" 24, Kraków 2020, s. 114–117.

Athenagoras, *Supplicatio pro christianis et De resurrectione mortuorum*, ed. B. Pouderon, SCh 379, Paris 1992, tłum. S. Kalinkowski; wyd. pol. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami. O zmartwychwstaniu umarłych*, Warszawa 1985.

Doctrina XII Apostolorum (Didache), w: *Patres apostolici*, ed. F.X. Funk, Tübingen 1901, s. 2–37, tłum. A. Świderkówna, *Nauka dwunastu Apostołów (Didache)*, BOK 10, Kraków 1998, s. 33–44.

Eusebius Caesarensis, *Historia ecclesiastica*, ed. G. Bardy, SCh 41, Paris 1955; wyd. pol. Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, tłum. A. Caba na podstawie tłumaczenia A. Lisieckiego, opracowanie H. Pietras, ŹMT 70, Kraków 2013.

Iustinus Martyr, *I et II Apologia*, ed. Ch. Munier, SCh 507, Paris 2006, tłum. L. Misiarczyk, w: *Pierwsi apologeci greccy*, BOK 24, Kraków s. 151–293.

Martyrium Lugdunensium, w: *Atti e passioni dei Martiri*, pod red A.A.R. Bastiaensena, A. Hilhorsta, G.A.A. Korkekaasa, A.P. Orbana, M. M. Assendelfta, Milano 1987, s. 62–94, tłum. A. Lisiecki, w: *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, pod red. M. Starowieyskiego, „Ojcowie Żywi" 24, Kraków 2020, s. 133–147.

Passio Perpetuae et Felicitatis, w: *Atti e passioni dei Martiri*, pod red. A.A.R. Bastiaensena, A.A.R. Bastiaensena, A. Hilhorsta, G.A.A. Korkekaasa, A.P. Orbana, M.M. Assendelfta, Milano 1987, s. 114–146; tłum. A. Malinowski, w: *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, pod red. M. Starowieyskiego, „Ojcowie Żywi" 24, Kraków 2020, s. 162–175.

Patres apostolici, ed. F.X. Funk, Tübingen 1901, tłum. *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, M. Starowieyski (wstęp, komentarz i opracowanie), A. Świderkówna (przekład), BOK 10, Kraków 1998.

Suetonius, *Vitae Duodecim Caesarum*, ed. M. Ihm, Lipsiae 1978; tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, w: Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, Wrocław 1986.

Tertullianus, *Ad Scapulam*, ed. E. Dekkers, CCL 2, Turnholti 1954, tłum. W. Myszor, w: Tertulian, *Wybór pism*, II, PSP 29, Warszawa 1983, s. 109–146.

Tertullianus, *Ad uxorem*, ed. A. Stephan, CCL 1, s. 371–394, Turnholti 1954, s. 371–394, tłum. K. Obrycki: Tertulian, *Do żony*, w: Tertulian, *Wybór pism*, II, PSP 29, Warszawa 1983, s. 147–164.

Tertullianus, *Apologeticum*, ed. E. Dekkers, CCL 1, Turnholti 1954, s. 77–171, tłum. J. Sajdak, w: Tertulian, *Apologetyk*, POK 20, Poznań 1947.

Theophilus Antiochenus, *Ad Autolycum*, ed. R.M. Grant, Theophilus of Antioch, *Ad Autolycum*, Oxford 1970, tłum. L. Misiarczyk, *Do Autolika*, w: *Pierwsi apologeci greccy*, BOK 24, Kraków 2004, s. 385–477.

Studia:

Alfonsi L., *Sull'A Diogneto*, „Vetera Christianorum" 4(1967), s. 65–72.

Artemiuk P., *Zarzuty Żydów i pogan wobec chrześcijan w pierwotnym Kościele. Perspektywa apologijna*, „Studia Theologica Varsaviensia" 59(2021), z. 2, s. 8–71.

Bernach M., *Jezus jako Sługa Jahwe w interpretacji Ewangelii św. Mateusza*, „Scriptura Sacra" 25(2021), s. 139–208.

Bieniek M., *Ideał chrześcijanina w świetle pism Tertuliana*, Kraków 2011.

Bremmer J., *Christianus sum: the early Christian martyrs and Christ*, w: *Eulogia. Instrumenta patristica* 24, pod red. G.J.M. Bartelinka, A. Hillhorsta, C. Kneepkensa, Hague 1991, s. 11-20.

Cameron A., *Apologetics in the Roman Empire – a Genre of Intolerance?*, w: *Humana Sapit. Études d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, pod red. L. Cracco Ruggini, J.M. Carriégo, R. Lizzi Testa, Turnhout 2002, s. 219–227.

Chojnacki P., *„Droga wiary" w Listach św. Pawła*, „Łódzkie Studia Teologiczne" 8(1999), s. 233–249.

Corsini E., *Proposte per una lettura della "Passio Perpetuae"*, w: *Forma futuri. Studi in onore del cardinale Michele Pellegrino*, Torino 1975, s. 492–508.

Częsz B., *Entuzjazm eschatologiczny jako świadectwo wiary u Ojców Apostolskich*, „Ateneum Kapłańskie" 92(1979) s. 264–271.

Daniélou J., *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, tłum. S. Basista, Kraków 2002.

DePalma Digeser E., *Christian or Hellene? The Great Persecution and the Problem of Christian Identity*, w: *Religious Identity in Late Antiquity*, pod red. R.M. Frakesa, E. de Palma Digeser, Toronto 2006, s. 36–57.

Dołganiszewska E., *Cyprian – biskup Kartaginy i jego refleksje o wierze*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny" 19(2011), nr 2, s. 41–57.

Franchi R., *In nome del valore e della verità: il coraggio delle mulieres pagane e cristiane di fronte alla violenza*, „Helmatica: Revista de filologia clasica y hebrea" 60/182(2009), s. 259–282.

Giannarelli E., *Ritratti di donne della tarda antichità. Corpo, abito e identità femminile*, w: *La donna nella civiltà occidentale dall'epoca greco-romana ai nostri giorni*, pod red. C. Vasta, Ragusa 2003, s. 52–56.

Gliściński J., *Zagadnienia społeczne w pismach Ojców Kościoła*, „Collectanea Theologica" 63(1993), nr 1, s. 53–65.

Gramaglia P.A., *La condizione femminile in Tertulliano*, w: Tertulliano, *De virginibus velandis. La condizione femminile nelle prime comunità cristiane*, Roma 1984, s. 182–192.

Halter H., *Taufe und Ethos: paulinische Kriterien für das Proprium christlicher Moral*, Freiburg–Basel–Wien 1977.

Hamman A.G., *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, tłum. A, Guryn, U. Sudolska, Warszawa 1990.

Hergesel T., Kryszczuk B., *Posłannictwo Sługi*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny" 13(2005), nr 2, s. 33–47.

Homerski J., *„Zbawiciel zapowiedziany – Sługa Pański (Iz 42, 1–7; 49, 1–6)”*, w: *W kręgu Dobrej Nowiny*, pod red. J. Szlagi, Lublin 1964, s. 129–138.
Kołosowski T., *Etyczno-antropologiczne aspekty aborcji w świetle klasycznej literatury Grecji i Rzymu,* „Vox Patrum” 32(2012), t. 57, s. 337–349.
Kubiś A., *Chrześcijańska idea męczeństwa*, „Analecta Cracoviensia” 2(1970), s. 303–328.
Longosz S., *Niektóre aspekty teologii męczeństwa w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 6(1979), s. 49–73.
Lugaresi L., *Tertulliano e la krisis della cultura pagana*, „Pontificia Accademia Theologica” 16(2017), nr 1, s. 35–48.
Malinowski A., *Religijna postawa męczenników w procesach antychrześcijańskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 29(1982), z. 4, s. 167–179.
Markus R.A., *Christianity and Dissent in Roman North Africa: Changing Perspectives in Recent Work*, w: *Schism, Heresy and Religious Protest. Papers read at the tenth summer meeting and the eleventh winter meeting of the Ecclesiastical History Society*, pod red. D. Bakera, Cambridge 1972, s. 21–36.
Mazzucco C., *Figure di donne cristiane: la martire*, w: *Atti del II Convegno nazionale di studi su “La donna nel mondo antico”, Torino, 18–20 aprile 1988*, pod red. R. Uglione, Torino 1989, s. 167–195.
Mazzucco C., *I primi tre secoli. L'età dei martiri*, Milano 1990.
Mazzucco C., *Il diario di Perpetua*, w: *Letteratura cristiana e letterature europee. Atti di Convegno. Genova, 9–11 dicembre 2004*, a cura di S. Isetta, Bologna 2007, s. 133–143.
Meeks W.A., *Le origini della morale cristiana. I primi due secoli*, Milano 2000.
Meloni P., *La pastorale dei Padri sulla famiglia*, „Parola Spirito e Vita” 14(1986), s. 195–218.
Millar F., *The Imperial Cult and the Persecutions*, w: *Le Culte des Souverains dans L'empire Romain*, „Entretiens sur l'Antiquité Classique” 19(1973), s. 143–165.
Misiarczyk L., *Rola świeckich w pismach Ojców Apostolskich i Apologetów greckich II wieku*, „Vox Patrum” 22(2002), t. 42–43, s. 67–88.
Munier Ch., *La sollicitude pastorale de l'Église ancienne en matiére de divorce et de remariage*, „Laval théologique et philosophique” 44(1988), s. 19–30.
Muszala A., *Embrion ludzki w starożytnej refleksji teologicznej*, Kraków 2009.
Myszor W., *Chrześcijanie w Cesarstwie Rzymskim II i III wieku*, Katowice 2005.
Noworolnik Cz., *„Aby miały życie w obfitości”. Dlaczego chrzcimy dzieci?*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 32(2013), nr 2, s. 43–61.
Osiek C., *Perpetua's Husband*, „Journal of Education Culture and Society” 10(2002) nr 2, s. 287–290.
Pasquato O., *I laici nella Chiesa antica: Identità e ruoli. Individuazione di aree di laicità*, „Salesianum” 70(2008), s. 33–49.
Prinzivalli E., *Donna e generazione nei Padri della Chiesa*, w: *La donna nel pensiero cristiano antico*, pod red. U. Mattiolego, Genova 1992, s. 79–94.
Quacquarelli A., *Il paganesimo secondo la concezione di Tertulliano*, „Rassegna di scienze filosofiche” 3(1950), s. 3–44.
Quispel G., *African Christianity before Minucius Felix and Tertullian*, w: *Actus: Studies in Honour of H.L.W. Nelson*, pod red. J. Den Boefta, A.H.M. Kesselsa, Utrecht 1982, s. 257–335.
Rankin D., *Tertullian and the Imperial Cult*, „Studia Patristica” 34(2001), s. 204–216.
Rawson B., *The Roman Family*, w: *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*, pod red. B. Rawson, London 1986, s. 1–37.
Ruggiero F., *Chiesa e sinagoga in Tertulliano*, „Quaderni di San Sigismundo” 4(2003), s. 51–59.
Sahaj T., *Gladiatorzy i filozofowie. Studium praktyk fizycznych i umysłowych*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 11(2002), nr 3 (43), s. 55–70.
Sfameni Gasparro G., *La donna nell'esegesi patristica di Gen 1–3*, w: *La donna nel pensiero cristiano antico*, pod red. U. Mattiolego, Genova 1992, s. 17–50.
Smadja E., *Culte impérial et religion en Afrique du Nord sous le Haut Empire romain*, „Dialogues d'Histoire Ancienne”, Suppl. 1(2005), s. 225–237.
Sordi M., *La svolta del II sec. d. C. e la nascita del concetto ecclesiale di martire*, „Aevum” 77(2003), s. 27–33.
Spidlik T., Gargano I., Grossi V., *Duchowość Ojców Kościoła*, Kraków 2004.

Stanula E., *Widowiska w ocenie Ojców Kościoła*, „Saeculum Christianum" 2(1995) nr 1, s. 7–16.
Stelzenberger J., *Conscientia bei Tertullianus*, w: *„Vitae et Veritati": Festgabe für Karl Adam zum 80 Geburtstag 22. Oktober 1956*, Düsseldorf 1956, s. 28–43.
Stewart Z., *Greek Crowns and Christian Martyrs*, w: *Mémorial André-Jean Festugière: Antiquité Païenne et Chrétienne*, pod red. A.J., Enzo Lucchesiego, H.D. Saffreya, Genève 2018, s. 119–124.
Strękowski S., *Odpowiedzialność rodziców za chrześcijańskie wychowanie dzieci w I–II wieku,* „Civitas et Lex" 2016, nr 4, s. 55–66.
Stryker S., *Identity competition: Key to differential social movement involvement*, w: *Identity, self and social movement*, pod red. S. Strykera, T. Owensa, R. White'a, Minneapolis 2000, s. 21–40.
Szczur P., *Odpowiedzialność za wychowanie dzieci w wybranej literaturze wczesnochrześcijańskiej*, „Vox Patrum" 33(2013), t. 60, s. 385–404.
Terranova C., *Christiana sum. Nuclei tematici nelle redazioni della Passio Sanctae Perpetuae et Felicitatis*, „Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi" 13(2011), s. 171–186.
Tibiletti C., *Stoicismo nell' "Ad martyras" di Tertulliano*, „Augustinianum" 15(1975), s. 309–323.
Tronina A., *Judaizm a chrześcijaństwo w I wieku: koegzystencja czy konfrontacja?*, „Collectanea Theologica" 73(2003), z. 1, s. 117–137.
Vierow H., *Feminine and Masculine voices in the Passion of Sts. Perpetua and Felicitas*, „Latomus" 58(1999), s. 600–619.
Wolniewicz M., *Nauka o bezżeństwie i dziewictwie w Pierwszym Liście św. Pawła do Koryntian*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny" 11(1958), nr 1–6, s. 190–205.
Wróbel M.S., *Motywy i formy żydowskich prześladowań pierwotnego Kościoła (I–II w. po Chr.)*, „Roczniki Biblijne" 3(2003), z. 2, s. 421– 431.
Wysocki M., *Męczennik jako świadek w Aktach Męczenników*, „Verbum Vitae" 28(2015), s. 347–375.
Zadykowicz T., *Chrystopraksyzm doktryny chrzcielnej*, „Teologia i Człowiek" 35(2016), nr 3, s. 55–76.
Załęski J., *Nierozerwalność małżeństwa według św. Pawła. O tzw. przywileju Pawłowym: 1 Kor 7, 10–16*, Katowice 1992.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex" 2026 / 3(51)
DOI 10.31648/cetl.12429

NAUKI O POLITYCE I ADMINISTRACJI / POLICY AND ADMINISTRATION SCIENCES

Szymon Mackiewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6769-0655
e-mail: mackiewiczszymon@icloud.com

DEMOKRACJA KALIBRU 125 MM: MECHANIZMY KSZTAŁTOWANIA SIĘ ROSYJSKIEGO MODELU SUPERPREZYDENCKIEGO W NASTĘPSTWIE AUTOLIKWIDACJI ZSRR

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest ukazanie mechanizmów kształtowania się rosyjskiego systemu ustrojowego w latach dziewięćdziesiątych XX w., rozumianych nie jako klasyczna transformacja, lecz jako proces przemieszczenia ciężaru władzy na silnie osadzoną instytucję prezydenta. Na podstawie analizy aktów prawnych, literatury przedmiotu oraz kluczowych wydarzeń historycznych, takich jak Kryzys konstytucyjny z 1993 r., przedstawiono mechanizmy kształtowania się rosyjskiego modelu władzy. Publikacja wskazuje na specyfikę rosyjskiego systemu superprezydenckiego, w którym prezydent pełni rolę arbitra sytuującego się ponad klasycznym trójpodziałem władz, co w praktyce doprowadziło do instytucjonalnej hegemonii egzekutywy. Omówiono również wpływ konfliktów wewnętrznych, w tym wojny w Czeczenii, oraz proces wyłaniania się elit oligarchicznych na stabilność i oligarchizację państwa. Analiza materiału badawczego pozwala sformułować wniosek, iż ukształtowany w warunkach kryzysu ustrój, pozbawiony dojrzałych mechanizmów demokratycznych i systemowych bezpieczników, stał się fundamentem dla późniejszej konsolidacji autorytarnej.

Słowa kluczowe: Konstytucja Federacji Rosyjskiej, system superprezydencki, transformacja ustrojowa, ustrój polityczny

125 MM DEMOCRACY: MECHANISMS OF THE FORMATION OF THE RUSSIAN SUPER-PRESIDENTIAL MODEL FOLLOWING THE SELF-LIQUIDATION OF THE USSR

Abstract: The purpose of this article is to show the mechanisms of shaping the Russian political system in the 1990s, understood not as a classic transformation, but as a process of shifting the weight of power onto a strongly established institution of the president. Based on the analysis of legal acts, scholarly literature, and key historical events, such as the constitutional crisis of 1993, the mechanisms of the formation of the Russian power model are presented. The publication points to the specificity of Russian Super-presidential System, in which the president acts as an arbiter positioned above the traditional separation of powers, which in practice led to the institutional hegemony of the executive. The impact of internal conflicts, including the war in Chechnya,

and the process of the emergence of oligarchic elites on the stability and oligarchization of the state were also discussed. An analysis of the research material allows for the conclusion that the political system shaped under crisis conditions, devoid of mature democratic mechanisms and systemic safeguards, became the foundation for subsequent authoritarian consolidation.

Keywords: Constitution of the Russian Federation, super-presidential system, political transformation, political system

Wstęp

Federacja Rosyjska jest krajem[1], w którym współcześnie wielu mieszkańców wciąż wspomina czasy imperialnych ambicji i wielkich sukcesów ich narodu. Choć może się to wydawać nieoczywiste, Rosjanie w większości nie utożsamiają totalitarnych czasów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich[2] z czymś kompletnie negatywnym. O ile istnieje świadomość represyjności tamtego systemu, wszechobecnej biedy i powszechnych nierówności pomiędzy rządzącymi a rządzonymi, Rosjanie wracają do tamtego systemu z nostalgią i tęsknotą za tamtymi czasami. Przy tym w rosyjskim dyskursie publicznym dominuje paradygmat postrzegania Rosji jako bezpośredniej i całkowitej kontynuacji Związku Radzieckiego[3]. Warto jednak zaznaczyć, że ZSRR był bytem heterogenicznym, stanowiącym emanację imperialnej spuścizny carskiej Rosji, przy jednoczesnym zachowaniu hegemonicznej pozycji żywiołu rosyjskiego[4], jakkolwiek w literaturze przedmiotu obciążonej niekiedy zachodniocentrycznym paradygmatem nieuchronnej demokratyzacji okres lat dziewięćdziesiątych zwykło się opisywać w kategoriach transformacji i rozpadu supermocarstwa. Analiza procesu sugeruje, że nosił on znamiona raczej autolikwidacji struktur radzieckich oraz przekierowania ciężaru władzy na silnie osadzonego prezydenta w ustroju politycznym.

Rosyjski rewizjonizm sprawia, że w Europie Wschodniej stary system, mimo klęski, wciąż rzutuje na życie polityczne[5]. Z kolei postacie historyczne, które przyczyniły się do tego procesu, darzone są ogromnym szacunkiem[6]. Jednak w Rosji decyzje Borysa Jelcyna, będącego twarzą przemian ustrojowych, a przede wszystkim pierwszym demokratycznym prezydentem Rosji, pomimo przeważają-

[1] Dalej: Rosja lub Federacja.

[2] Dalej: ZSRR lub Związek Radziecki.

[3] Zob. K. Chawryło, *Stalin w dzisiejszej Rosji. Popularny i potrzebny*, 31.10.2017, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2017-10-31/stalin-w-dzisiejszej-rosji-popularny-i-potrzebny>, dostęp: 23.01.2026.

[4] Dla przykładu historyk Ignat Cazmali postrzega kulturę rosyjską jako nadrzędne spoiwo mniejszości gagauskiej w Mołdawii, nawet w obliczu doświadczeń radzieckich represji. Zob. A. Higgins, *'Our Language Is Dying': The War of Words Over the Soviet Legacy*, 04.10.2023, <https://www.nytimes.com/2023/10/04/world/europe/moldova-gagauz-languages-soviet-union.html>, dostęp: 01.02.2026.

[5] F. Fukuyama, *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, tłum. J. Pyka, Poznań 2019, s. 27.

[6] Zob. M. Denys, *Gorbaczow. Człowiek, który zniszczył imperium i ułożył świat na nowo*, 10.06.2022, <https://obserwatormiedzynarodowy.pl/2022/10/06/gorbaczow-czlowiek-ktory-zniszczyl-imperium-i-ulozyl-swiat-na-nowo/>, dostęp: 23.01.2026.

cego pozytywnego odzewu na Zachodzie, przez rosyjskie społeczeństwo oceniane są surowo[7]. Zasadne jest pytanie stanowiące główny problem badawczy: dlaczego procesy ustrojowe lat dziewięćdziesiątych XX w. w Rosji nie doprowadziły do konsolidacji demokracji, lecz do hegemonii egzekutywy? Odpowiedzią na ten problem jest cel niniejszych badań, polegający na rekonstrukcji genezy rosyjskiego ustroju oraz procesu przemieszczania ciężaru władzy na instytucję prezydenta w dobie rządów Borysa Jelcyna, ze szczególnym uwzględnieniem kryzysu z 1993 r. Cel ten zrealizowano przy wykorzystaniu metody dogmatycznoprawnej[8].

Rozpad ZSRR?

Początek drugiej połowy XX w. był okresem, w którym ZSRR – wydawało się – będzie mógł funkcjonować niezaprzeczalnie długi czas, chyba że doszłoby do potencjalnego konfliktu z blokiem zachodnim. Związek Radziecki wraz z pokonaniem Niemiec w II wojnie światowej zdobył kontrolę nad Europą Środkowo-Wschodnią. Szybko jednak okazało się, że atmosfera zimnej wojny odizolowała kraje tzw. bloku wschodniego od globalizującego się społeczeństwa. Następujące po sobie porażki ZSRR na arenie międzynarodowej, takie jak wzrost znaczenia Chińskiej Republiki Ludowej, przyjęcie Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z 1975 r.[9] oraz nieudana interwencja wojskowa w Afganistanie postawiły ten kraj w krytycznej sytuacji. Na niedomiar złego (dla radzieckich decydentów) zachodni przywódcy przyjęli nową retorykę, określając ZSRR mianem „Imperium zła”[10]. Niekorzystne z perspektywy czasu okazały się również postępujące zmiany społeczne, które spowodowały, że młode pokolenia po wschodniej stronie dostrzegały rosnące dysproporcje pomiędzy dwiema stronami „żelaznej kurtyny”[11].

Z drugiej strony druga połowa lat osiemdziesiątych XX w. w Związku Radzieckim to czasy przywództwa Michaiła Gorbaczowa, który podjął radykalne reformy, znane jako *pieriestrojka*, *głasnost’* i *uskorienije*, mające na celu stopniową przemianę systemu. Jak się szybko jednak okazało, postulaty te były kolejną nieudolną próbą wprowadzenia „socjalizmu z ludzką twarzą”. Był to przede wszystkim przejaw sowieckiej odpowiedzi na program „Gwiezdnych wojen” Ronalda Reagana w ramach wyścigu zbrojeń. Jednak ujawnił głębokie napięcia

[7] Zob. R. Szoszyn, *Zły Borys Jelcyn i sentyment do ZSRR*, 01.02.2016, <https://www.rp.pl/swiat/art3950341-zly-borys-jelcyn-i-sentyment-do-zsrr>, dostęp: 23.01.2026.

[8] W tym miejscu chciałbym wyrazić podziękowanie Panu Ignatowi Cazmali za ułatwienie dostępu do źródeł wykorzystanych w niniejszym opracowaniu.

[9] Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe, Helsinki, 1 August 1975.

[10] Zob. B. Makowski, *Reagan nazwał ZSRR „Imperium zła”. Historyczne przemówienie prezydenta USA*, 08.03.2023, <https://polskieradio24.pl/artykul/2916144,reagan-nazwal-zsrr-imperium-zla-historyczne-przemowienie-prezydenta-usa>, dostęp: 23.01.2026.

[11] P. Tomaszewski, *O genezie, przyczynach i wybranych interpretacjach Rewolty roku 1968 w Europie*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia” 2023, nr 17, s. 461.

narodowościowe i etniczne, które destabilizowały państwo. Atmosfera reform sprzyjała procesowi zwanemu „Paradą Suwerenności”[12]. Proces ten, jak czas pokazał, zadecydował o dezintegracji struktur władzy w rękach Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego[13].

W 1988 r. na XIX Konferencji KPZR estońska delegacja wystąpiła z propozycją podziału władzy we wszystkich sferach życia społecznego, politycznego i gospodarczego ZSRR. Docelowo miało to prowadzić do realizacji wprowadzenia komunizmu na szczeblu poszczególnych republik radzieckich. Jednak, jak się okazało, w Estońskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej[14] tego samego roku doszło do uznania wyższości własnych organów ustawodawczych nad centralnymi. Miało to wpływ na emancypację pozostałych republik bałtyckich, które dokonały tego samego kroku rok później[15]. Symbolem tamtych wydarzeń w pięćdziesiątą rocznicę traktatu Ribbentrop–Mołotow był „łańcuch bałtycki”[16]. Władze radzieckie postanowiły wyjść z ofertą demokratyzacji, ogłoszono więc wybory do Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, które odbyły się w marcu 1989 r. Decyzja ta nie zjednoczyła społeczeństwa, a jej konsekwencje były wręcz odwrotne.

Przemiany te w ramach całego ZSRR miały nie tylko charakter suwerennościowy, ale i terytorialny. Na fali „Jesieni Narodów” władze przeróżnych regionów pod wpływem poluzowania samego ustroju zaczęły prowadzić własną politykę. Szczególnie zapalnym regionem był Kaukaz, gdzie rosło napięcie w Gruzji, a także pomiędzy Azerbejdżanem i Armenią[17]. Równolegle miały miejsce „wydarzenia styczniowe” w Wilnie, które doprowadziły do ogłoszenia secesji przez Litwę[18]. Moskwa podjęła próbę pacyfikacji, ale i tu skutki były odwrotne[19]. Od tamtej pory skutki „emancypacji” można było odczuć nawet w samej Rosyjskiej Federacyjnej SRR[20].

W tym samym czasie – w marcu 1990 r. – wykreślono art. 6 z Konstytucji ZSRR, co przyspieszyło rozwój partii politycznych[21]. O ile poprzednie decyzje o poluzowaniu związków z resztą republik nie służyły spójności, teraz decydenci postanowili iść w zaparte. 17 marca 1991 r. postanowiono zorganizować

---

[12] P. Wieczorkiewicz, *Pierestrojka i rozpad Związku Radzieckiego*, w: L. Bazylow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 541–559.

[13] Dalej: KPZR.

[14] Dalej: ESRR.

[15] I. Grazin, *A New Old Constitution for Estonia*, w: *Legal Reform in Post-Communist Europe: The View from Within*, pod red. S. Frankowskiego, P.B. Stephana, Dordrecht 1995, s. 84.

[16] Zob. A. Kuczyńska-Zonik, *Litwa, Łotwa i Estonia świętują 30. rocznicę „łańcucha bałtyckiego”*, „Komentarze IEŚ” 2019, nr 57.

[17] Z.T. Szmurło, *Pierestrojka i tragiczne wydarzenia w Sumgaicie*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2013, nr 10, s. 276.

[18] Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Aktas dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo. Vilnius, 1990 m. kovo 11 d. Nr. 1–12.

[19] Zob. A. Włusek, *11 stycznia 1991 roku miała miejsce zbrojna interwencja Armii Sowieckiej na Litwie*, 11.01.2024, <https://historykon.pl/zbrojna-interwencja-armii-sowieckiej/#google_vignette>, dostęp: 23.01.2026.

[20] Dalej: RFSRR.

[21] Zakon SSSR ot 14 marta 1990 g. N 1360-I „Ob uchrezhdenii posta Prezidenta SSSR i vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Konstitutsiyu (Osnovnoy Zakon) SSSR”.

ogólnofederalne referendum w sprawie zachowania ZSRR[22]; 76% obywateli biorących udział w tym wydarzeniu opowiedziało się za zachowaniem Związku Radzieckiego. Skutki rozkładu systemu gospodarczego, ustrojowego i kulturalnego mówiły jednak coś innego. Wiedzieli o tym przeciwnicy reform, którzy nie byli zainteresowani niepodległością poszczególnych republik, ale i sami członkowie KPZR. W sierpniu 1991 r. plany zmian umowy związkowej pokrzyżował pucz konserwatystów pod wodzą Giennadija Janajewa, który na krótko ogłosił się prezydentem. Puczystom zależało na powstrzymaniu secesji republik radzieckich[23]. Po aresztowaniu Michaiła Gorbaczowa na czele reformatorów stanął piastujący wówczas stanowisko prezydenta RFSRR Borys Jelcyn[24].

Paradoksalnie pucz Janajewa stał się katalizatorem, który zintensyfikował proces upadku Związku Radzieckiego, zwłaszcza ze względu na fakt, że do tego momentu deklaracje niepodległości ogłosiło już pięć republik. Również elity polityczne RFSRR zyskały świadomość, że dotychczasowa formuła ustrojowa generuje niewspółmierne obciążenia dla samej Rosji. Choć centrum czerpało korzyści z peryferyjnych republik, to jako hegemon polityczny i gospodarczy, *de facto* ponosiło główny ciężar ich subwencjonowania. W konsekwencji choć powodem spotkania przywódców Rosji (Borysa Jelcyna), Ukrainy (Leonida Krawczuka) i Białorusi (Stanisława Szuszkiewicza), do którego doszło 8 grudnia 1991 r. w Wiskulach, było wynegocjowanie umów dotyczących dostaw surowców, to w konsekwencji politycznych przewartościowań przedmiotem obrad stał się plan ostatecznego demontażu ZSRR. Sygnatariusze porozumienia białowieskiego podjęli decyzję o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw, nowej struktury mającej na celu kontynuację współpracy między państwami powiązanymi dotychczasową integracją[25]. Strony uznały jednocześnie, że ZSRR jako podmiot prawa międzynarodowego oraz rzeczywistość geopolityczna przestaje istnieć. Ostatecznie 25 grudnia 1991 r. Michaił Gorbaczow ogłosił swoje odejście ze stanowiska prezydenta ZSRR. Za datę formalnego kresu tego państwa uznaje się 26 grudnia, kiedy to wyższa izba Rady Najwyższej Związku Radzieckiego ratyfikowała porozumienie białowieskie[26].

---

[22] Postanovleniye Verkhovnogo Soveta RSFSR ot 5 iyulya 1991 g. N 1548-I „O proyekte Dogovora o Soyuze Suverennykh Gosudarstv, predostavlennom dlya obsuzhdeniya Prezidentom SSSR 18 iyunya 1991 g.".

[23] Postanovleniye Gosudarstvennogo komiteta po chrezvychaynomu polozheniyu v SSSR ot 19 avgusta 1991 g. N 1. Zob. też: Postanovleniye Gosudarstvennogo komiteta po chrezvychaynomu polozheniyu v SSSR ot 19 avgusta 1991 g. N 2 „O vypuske tsentral'nykh, moskovskikh gorodskikh i oblastnykh gazet". Por. Ukaz ispolnyayushchego obyazannosti Prezidenta Soyuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik ot 19 avgusta 1991 g. „O vvedenii chrezvychaynogo polozheniya v gorode Moskve".

[24] Zob. A. Stępień-Kuczyńska, *Pucz Janajewa. Próba przewrotu, która doprowadziła do rozpadu Związku Radzieckiego*, 07.02.2021, <https://wielkahistoria.pl/pucz-janajewa-proba-przewrotu-ktora-doprowadzila-do-rozpadu-zwiazku-radzieckiego/>, dostęp: 23.01.2026.

[25] Soglasheniye o sozdanii Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv (SNG), podpisannoye 8 dekabrya 1991 g. Respublikoy Belarus', RSFSR i Ukrainoy kak gosudarstvami – uchreditelyami SSSR, podpisavshimi Dogovor ob obrazovanii SSSR (1922).

[26] Deklaratsiya v svyazi s sozdaniyem Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv ot 26 dekabrya 1991 g. N 142-N.

„Demokratyzacja" po rosyjsku

Proces przemian ustrojowych w Rosji na dobre rozpoczął się już jednak w ramach wspomnianej „emancypacji" Rosji, których twarzą stał się Jelcyn. Działania jego stronnictwa ukierunkowane były na pełne zreformowanie i uniezależnienie Rosji od struktur związkowych. Szczególnym sukcesem okazały się działania w kierunku ogłoszenia deklaracji suwerenności przyjętej przez władze ustawodawcze samej Rosji[27]. Doprowadziło to do proklamowania Federacji Rosyjskiej[28]. Wraz z tym wydarzeniem istotnym wyzwaniem stał się anachronizm instytucjonalny. W licznych republikach poradzieckich struktury polityczne oraz organy administracyjne wciąż funkcjonowały w kształcie nadanym im w epoce socjalistycznej. Ta instytucjonalna pozostałość po dawnym systemie utrudniała proces wygaszania struktur związkowych i wymuszała podjęcie natychmiastowych reform ustrojowych. Do czasu przyjęcia nowej Konstytucji funkcjonowały takie organy byłej RFSRR jak Rada Najwyższa Federacji Rosyjskiej czy Zjazd Deputowanych Ludowych Rosji[29].

To właśnie te struktury rzuciły wyzwanie Jelcynowi w walce o kształt ustrojowy państwa. Oś sporu stanowił dylemat dotyczący podziału władzy: czy w nowym porządku dominującą pozycję powinna zajmować egzekutywa, czy legislatywa. Prezydent opowiadał się za modelem prezydenckim, gwarantującym mu supremację nad pozostałymi organami. Naprzeciw niego stanął obóz zwolenników parlamentaryzmu, któremu przewodzili wiceprezydent Aleksandr Ruckoj oraz przewodniczący Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej Rusłan Chasbułatow. Po stronie parlamentarzystów opowiedział się również Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej. W wydanym orzeczeniu sędziowie uznali działania prezydenta za naruszające fundamenty ustroju[30]. Jednak wyniki ogólnokrajowego referendum z kwietnia 1993 r. zostały przez Jelcyna zinterpretowane jako społeczny mandat do przeprowadzenia radykalnych zmian instytucjonalnych. Nowa ustawa zasadnicza nadała Rosji kształt republiki semiprezydenckiej z dwuizbowym parlamentem[31].

Zgodnie z założeniami ustawy zasadniczej z 1993 r. prezydent pełni w tym systemie charakterystyczną rolę arbitra, sytuując się ponad klasycznym trójpodziałem władz. W teorii ustrojowej taki układ ma służyć stabilizacji państwa oraz gwarantowaniu jego ciągłości. W warunkach rosyjskich mechanizm ten legitymizował dominację prezydenta nad pozostałymi organami władzy, stając

---

[27] Deklaratsiya ot 12 iyunya 1990 g. N 22-1 „O gosudarstvennom suverenitete Rossiyskoy Sovetskoy Federativnoy Sotsialisticheskoy Respubliki".

[28] Zakon RSFSR ot 25 dekabrya 1991 g. N 2094-1 „Ob izmenenii naimenovaniya gosudarstva Rossiyskaya Sovetskoy Federativnaya Sotsialisticheskaya Respublika".

[29] A. Mielniczuk, *Geneza instytucji prezydenta w Federacji Rosyjskiej*, „Facta Simonidis" 2013, nr 1, s. 180.

[30] Zaklyucheniye Konstitutsionnogo Suda RF ot 23 marta 1993 g. N 1-Z „O sootvetstvii Konstitutsii Rossiyskoy Federatsii deystviy i resheniy Prezidenta Rossiyskoy Federatsii B.N. Yeltsina, svyazannykh s yego Obrashcheniyem k grazhdanam Rossii 20 marta 1993 g.".

[31] Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii (prinyata na vsenarodnom golosovanii 12 dekabrya 1993 g.).

się narzędziem demontażu dotychczasowego porządku ustrojowego. Dominująca pozycja prezydenta nie oznacza, że mamy do czynienia z klasycznym systemem prezydenckim na wzór amerykański. Prawdziwy system prezydencki identyfikuje się przez specyficzny układ relacji między głową państwa a parlamentem, oparty na zasadzie separacji władz[32]. Również z uwagi na fakt, że przypisanie tego modelu do klasycznego systemu semiprezydenckiego jest nieprecyzyjne, w doktrynie określa się go mianem systemu superprezydenckiego[33]. W rosyjskim systemie głowa państwa dominuje nad całokształtem ustroju politycznego, łącząc funkcje reprezentacyjne z niezwykle szerokimi kompetencjami egzekutywy.

Instytucjonalna przewaga prezydenta znajduje bezpośrednie odzwierciedlenie w strukturze władzy wykonawczej. Choć formalnie sprawuje ją Rząd Federacji Rosyjskiej, to zgodnie z art. 110 Konstytucji, działa on pod „ogólnym zwierzchnictwem Prezydenta Federacji Rosyjskiej". Taki układ przyjmuje formę dualizmu egzekutywy, w którym jednak prezydent nie tylko wyznacza kierunki polityki, ale sprawuje bezpośrednie kierownictwo nad strategicznymi federalnymi organami władzy wykonawczej, tzw. resortami siłowymi, z pominięciem przewodniczącego rządu. Pozostałymi organami kieruje Rząd, jednak jego rola sprowadza się często do administrowania, podczas gdy realne centrum decyzyjne pozostaje na Kremlu[34]. Tak ukształtowany system wyposaża prezydenta w zinstytucjonalizowane narzędzia kontroli zarówno nad procesem legislacyjnym, choćby poprzez prawo wydawania dekretów z mocą ustawy oraz możliwość rozwiązania parlamentu w razie konfliktu, jak i nad obsadą władzy sądowniczej. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że taka konstrukcja wpisuje się w nurt konstytucjonalizmu autorytarnego, gdzie ustawa zasadnicza nie służy ograniczeniu władzy, lecz zwiększeniu jej efektywności i eliminacji ryzyka jej utraty[35].

Zanim jednak ustrój ten został przyjęty w rosyjskich realiach ustrojowych, próba rozwiązania dotychczasowych organów przedstawicielskich na podstawie Dekretu nr 1400 doprowadziła do głębokiego kryzysu konstytucyjnego i dwuwładzy, gdyż deputowani odmówili podporządkowania się prezydentowi[36]. W imię „demokratycznych" reform zdecydowano się ostatecznie na rozwiązanie siłowe, a wojska lojalne wobec głowy państwa rozpoczęły oblężenie parlamentu. O charakterze wprowadzanej wówczas demokracji brutalnie przypomniały strzały z armat czołgowych kalibru 125 mm, z których ostrzelano budynek Rady Najwyższej. Pacyfikacja obrońców moskiewskiego Białego Domu zakończyła się klęską frakcji parlamentarnej, rekrutującej się głównie z przedstawicieli nowej partii komunistycznej. W następstwie władze zarządziły wybory do nowego

[32] B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2012, s. 291–294.

[33] W literaturze przedmiotu brak jest konsensusu co do terminologii określającej ten model ustrojowy. Zob. P. Sztykow, *Klassicheskaya tipologiya sistem pravleniya i nedemokraticheskii prezidencializm: opyt Evrazii*, „Sravnitel'noe konstitucionnoe obozrenie" 2018, nr 4, s. 108–128.

[34] A. Mielniczuk, *Geneza instytucji prezydenta w Federacji Rosyjskiej*, s. 190.

[35] R. Czachor, *Superprezydencjalizm jako odrębny system polityczno-prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego" 2022, nr 4, s. 91–94.

[36] Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 21 sentyabrya 1993 g. N 1400 „O poetapnoy konstitutsionnoy reforme v Rossiyskoy Federatsii".

parlamentu, Zgromadzenia Federalnego, złożonego z Dumy Państwowej i Rady Federacji. Przyjęta wówczas Konstytucja wpisuje się w nurt, w którym formalne gwarancje demokratyczne takie jak pluralizm polityczny czy szerokie prawa obywatelskie współistnieją z niedemokratycznymi instytucjami[37].

„Źli bojarzy"

Kolejnym kluczowym wyzwaniem dla Rosji okazał się złożony, odziedziczony po RFSRR model federacji oparty na kryteriach administracyjno-narodowościowych. Choć Jelcyn w dobie swoistego demontażu ZSRR głosił hasło: „Bierzcie tyle suwerenności, ile zdołacie przełknąć", po zdobyciu pełni władzy zrozumiał, że postulat ten zagraża stabilności samej Federacji. W dobie niepewnej autolikwidacji państwa przywódcy republik narodowych wykorzystali lokalne napięcia, by w zamian za lojalność domagać się od Moskwy daleko idących koncesji. Zaszachowany Jelcyn, zaabsorbowany walką o przetrwanie polityczne, musiał ulec i renegocjować układ sił, co zwieńczyła Umowa Federalna z 1992 r.[38] Dokument ten, silnie współkształtowany przez liderów regionalnych, przyznawał mniejszościom etnicznym znaczący wpływ na funkcjonowanie struktur centralnych. Do dziś Umowa Federalna pozostaje jednym z fundamentalnych źródeł rosyjskiego prawa konstytucyjnego. Reguluje zakres stosunków wewnątrz Federacji oraz ustanawia rodzaje podmiotów federalnych[39].

Szczególnym przypadkiem okazała się Czeczenia, gdzie w 1994 r. Jelcyn postanowił interweniować zbrojnie[40]. Decyzja ta została podjęta w związku z dążeniem Czeczenii do niepodległości, którą proklamowała już w 1990 r.[41] Czeczeni pod przywództwem Dżochara Dudajewa szybko podjęli działania w celu organizacji własnego państwa. Przygotowywali struktury państwowe oraz siły zbrojne, dążąc przy tym do uznania ich niepodległości zarówno na forum Federacji, jak i poza jej granicami. W efekcie republika ta stała się *de facto* niepodległa. Mimo że władze lokalne prowadziły własną politykę, nie przeszkadzało to władzom centralnym, by w ramach Umowy Federalnej nadal zasilać

[37] W doktrynie badań nad ustrojami politycznymi nazywa się to „szarą strefą". Zob. W. Żebrowski, *Współczesne systemy polityczne. Zarys teorii i praktyka w wybranych państwach świata (podręcznik akademicki)*, Olsztyn 2007, s. 50.

[38] Federativnyy dogovor ot 31 marta 1992 g. „Dogovor o razgranichenii predmetov vedeniya i polnomochiy mezhdu federal'nymi organami gosudarstvennoy vlasti Rossiyskoy Federatsii i organami vlasti suverennykh respublik v sostave Rossiyskoy Federatsii" (vmeste s „Protokolom k Federativnomu dogovoru").

[39] M. Adamczyk, T. Matras, *Rosyjski kryzys konstytucyjny w latach 1991–1993.* Część 2: *U zarania sporu prezydenta z parlamentem. Wokół wydarzeń na VI i VII Zjeździe Deputowanych Ludowych*, „Studia Orientalne" 2025, nr 3, s. 34.

[40] Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 30 noyabrya 1994 g. N 2137 „O meropriyatiyakh po vosstanovleniyu konstitutsionnoy zakonnosti i pravoporyadka na territorii Chechenskoy Respubliki".

[41] Deklaratsiya o gosudarstvennom suverenitete Checheno-Ingushskoy Respubliki ot 27 noyabrya 1990 g.

budżet zbuntowanego regionu. Sytuacji tej nie zmieniło nawet zaprzestanie odprowadzania przez Dudajewa należnych podatków do budżetu centralnego. Problemem Czeczenów był jednak brak uznania na arenie międzynarodowej, a rządy dyktatorskie Dudajewa zakończyły się wewnętrzną wojną domową[42].

Działania niepodległościowe Czeczenii zostały czasowo zahamowane wraz ze stabilizacją sytuacji politycznej w Moskwie. Opór czeczeński nie ograniczał się jednak wyłącznie do metod konwencjonalnych. Szamil Basajew, jeden z kluczowych dowódców, przeprowadził w 1995 r. atak terrorystyczny w Budionnowsku, który zakończył się kompromitacją rosyjskich służb specjalnych. Z kolei rosyjska strategia militarna opierała się w dużej mierze na brutalnych bombardowaniach regionu. Mimo eskalacji przemocy i śmierci prezydenta Dżochara Dudajewa w czasie jednego z tych bombardowań, strony konfliktu zasiadły do rozmów. Narastająca liczba ofiar oraz trudna sytuacja wewnętrzna Rosji doprowadziły w 1996 r. do podpisania porozumienia pokojowego, które zakończyło pierwszą wojnę czeczeńską[43]. Konflikt ten pozostawił trwałe piętno na rzeczywistości społeczno-politycznej Rosji, a zawarty rozejm *de facto* usankcjonował *status quo*. Czeczenia wciąż formalnie pozostawała częścią Rosji, lecz w rzeczywistości funkcjonowała jako niezależny byt polityczny. Status tej republiki pozostał nierozstrzygnięty aż do nadejścia prezydentury Władimira Putina[44].

Cena „złotej wolności"

Po ukonstytuowaniu się suwerennej państwowości rosyjskiej, priorytetowym wyzwaniem stała się redefinicja roli elit w nowym systemie. W początkowej fazie transformacji trzon elity polityczno-gospodarczej stanowiła dawna nomenklatura, z której wywodził się również sam Jelcyn. To ona była grupą interesu, która dążyła do zmian. Proces ten zdynamizowała prywatyzacja poprzez czeki prywatyzacyjne, mająca w założeniu stanowić fundament gospodarki rynkowej. Szybko jednak obnażyła ona brak przygotowania społeczeństwa, przyzwyczajonego do gospodarki centralnie planowanej, na realia wolnorynkowe. Mechanizm obrotu czekami stał się polem ekspansji dla podmiotów dysponujących znacznym kapitałem. Masowe wyzbywanie się udziałów przez zubożałe warstwy społeczne umożliwiło gwałtowną akumulację majątku w rękach przyszłej oligarchii. Równolegle przedstawiciele egzekutywy, z premierem Wiktorem Czernomyrdinem na czele, otwarcie reprezentowali interesy sektora paliwowo-energetycznego. On sam, będąc protektorem Gazpromu, sformułował słynną tezę, iż „to, co jest dobre dla Gazpromu, jest dobre dla Rosji"[45]. W otoczeniu prezydenta uformowała się więc wpływowa elita biznesowa, wywodząca się często z dawnych struktur

[42] M. Kuleba, *Imperium na kolanach. Wojna w Czeczenii 1994–1996*, Warszawa 1998, s. 381–390.
[43] Khasavyurtovskiye soglasheniya ot 31 avgusta 1996 g. N 163.
[44] A.R. Bartnicki, *Nieudany projekt – demokratyczna Rosja*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem" 2012, nr 1, s. 78.
[45] K. Świder, *Transformacja polityczna w Rosji w latach 90. XX wieku – główne problemy*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej" 2019, nr 17, s. 108.

komsomolskich. Synergia koncesji ekonomicznych i politycznych doprowadziła do wykształcenia się oligarchii finansowej, która stała się głównym beneficjentem rosyjskiej „transformacji".

Wdrożenie „terapii szokowej", drastyczne cięcia budżetowe oraz postępująca stratyfikacja majątkowa w odczuciu wielu ludzi wywołały głęboki regres poziomu życia, co spotkało się z silnym niezadowoleniem społecznym[46]. Krytykę prezydenta skutecznie instrumentalizowały środowiska komunistyczne, budując swój kapitał polityczny na fali powszechnego niezadowolenia. Dodatkowym czynnikiem osłabiającym pozycję Jelcyna była przedłużająca się i niepopularna wojna w Czeczenii. W rezultacie, u progu końca pierwszej kadencji, stał się on postacią politycznie izolowaną w systemie, o który zabiegał. Wybory prezydenckie w 1996 r. okazały się punktem zwrotnym, a kluczową rolę w procesie reelekcji Jelcyna odegrała grupa oligarchów. Nieformalna struktura, określana mianem „Familii", skupiała czołowych oligarchów i według licznych relacji była koordynowana przez córkę prezydenta, Tatianę Diaczenko[47]. Strategia wsparcia Jelcyna wynikała z pragmatycznej chęci utrzymania korzystnego dla wielkiego biznesu *status quo*, gwarantującego dalszą akumulację kapitału. Mimo licznych kompromitacji wizerunkowych głowy państwa, elity te, wykorzystując zmonopolizowany aparat medialny i potężne zasoby finansowe, przeprowadziły skuteczną kampanię pijarową, Jelcyn ostatecznie utrzymał urząd[48].

Druga kadencja Jelcyna stanowiła okres postępującej erozji państwa, determinowanej przez słabnącą kondycję zdrowotną prezydenta oraz kryzys finansowy 1998 r. Próby ratowania autorytetu władzy poprzez częste rekonstrukcje gabinetów oraz ogłoszenie programu reform „Siedem najważniejszych spraw" nie przyniosły stabilizacji, prowadząc jedynie do pogłębienia konfliktu między parlamentem a środowiskiem oligarchów[49]. W następstwie nastał paraliż decyzyjny Kremla oraz nieudane próby *impeachmentu* samego prezydenta. Obnażyły one słabość cywilnej kontroli nad państwem. W próżni politycznej, powstałej na skutek kompromitacji kolejnych szefów rządu i załamania gospodarczego, do głosu zaczęły dochodzić środowiska wywodzące się ze służb specjalnych. Wykorzystały one brak stabilnych fundamentów prawnych państwa do przejęcia realnych wpływów. Proces przemian ustrojowych został sfinalizowany 31 grudnia 1999 r., kiedy to Jelcyn, w geście politycznej kapitulacji, zrzekł się urzędu. Przekazanie sukcesji Władimirowi Putinowi definitywnie zamknęło etap chaosu, otwierając drogę do autorytarnej konsolidacji systemu pod kontrolą resortów siłowych.

---

[46] Zob. P. Pogorzelski, *Gospodarcza rewolucja Jegora Gajdara*, 28.11.2015, <https://polskieradio24.pl/artykul/1550410,gospodarcza-rewolucja-jegora-gajdara>, dostęp: 23.01.2026.

[47] M. Zygar, *Vse svobodny: Istorija o tom, kak v 1996 godu v Rossii zakonchilis' vybory*, Moskwa 2021, s. 206–220.

[48] Tamże, s. 401–404.

[49] K. Świder, *Transformacja polityczna w Rosji w latach 90. XX wieku – główne problemy*, s. 114.

Przemiany w świetle koncepcji Carla Schmitta

W świetle koncepcji Carla Schmitta, Borys Jelcyn, wydając dekret nr 1400, objawił się jako klasyczny suweren, który w krytycznym momencie miał monopol na decydowanie o stanie wyjątkowym. Poprzez zawieszenie obowiązującej konstytucji i siłowe rozwiązanie parlamentu, udowodnił on tezę Schmitta, że u podstaw każdego porządku prawnego leży nie abstrakcyjna norma, lecz polityczna decyzja[50]. Proces wprowadzenia Konstytucji rosyjskiej z 1993 r. usankcjonował również model „demokracji bez demokratów"[51]. Wraz z rozwiązaniem ZSRR przez zwolenników suwerenności Rosja znalazła się na peryferiach globalizacji, nie było otwarcia na „zachodnie" tendencje. W obliczu autorytarnych dążeń obozu prezydenckiego, paradoksalnie rolę obrońców procedur demokratycznych przejęły środowiska komunistyczne i nacjonalistyczne[52]. Rosyjskie elity postradzieckie wykazały strukturalną niezdolność do przeprowadzenia odpowiedzialnych reform, powielając niewydolność zmian ze schyłkowego okresu ZSRR[53].

Doświadczenia te pokazują, że modernizacja państwa bez szerokiego udziału społeczeństwa i przy dominacji centralizacji władzy prowadzi jedynie do powtarzającego się cyklu reform, kontrreform i adaptacji[54]. Z tego względu powstanie rosyjskiej konstytucji w warunkach kryzysu i autorytaryzmu służyło instrumentalnemu demontażowi struktur radzieckich[55]. Zwłaszcza ukształtowany przez system superprezydencki niezrównoważony podział władz stał się konsekwencją metody, na której został on zbudowany. Potwierdza to, że system rządów kształtuje relacje władz i ogólną skuteczność państwa, jednak jego funkcjonowanie w praktyce zależy od kontekstu historycznego, instytucjonalnego oraz istotnych czynników pozaprawnych[56]. Ostatecznie stabilność władzy prezydenta w ramach rosyjskiego ustroju zależała od dojrzałości instytucji demokratycznych, lecz brak tych mechanizmów spowodował, że władza ulega nieuchronnej degeneracji w stronę autorytaryzmu[57].

---

[50] C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, tłum. M.A. Cichocki, Kraków 2000, s. 21.

[51] A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001, s. 306.

[52] J. Afanasjew, *Groźna Rosja*, tłum. M. Kotowska, Warszawa 2005, s. 163 i 232.

[53] Nieco inne spojrzenie na omawiane zagadnienie prezentują J. Felsztinski i A. Litwinienko, którzy zwracają uwagę, iż fundamentalnym problemem Rosji nie były reformy Jelcyna, lecz postawa resortów siłowych sabotujących wysiłki reformatorów w celu zaprowadzenia autorytaryzmu. Zob. J. Felsztinski, A. Litwinienko, *Wysadzić Rosję*, tłum. M. Szymański, Poznań 2007, s. 23.

[54] J. Afanasjew, *Groźna Rosja*, s. 53–57.

[55] B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, s. 54–59.

[56] Tamże, s. 289.

[57] J. Galster, *System organów państwowych*, w: *Prawo konstytucyjne*, pod red. Z. Witkowskiego, Toruń 2011, s. 72.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza mechanizmów kształtowania się rosyjskiego ustroju w latach dziewięćdziesiątych XX w. pozwala stwierdzić, że proces ten nosił znamiona autolikwidacji struktur radzieckich i przemieszczenia ciężaru decyzyjnego, a nie klasycznej demokratycznej transformacji. Paradoksalnie, u podstaw demontażu ZSRR legło faktyczne zastosowanie fasadowych dotąd przepisów radzieckiej konstytucji. Zaczęto mianowicie respektować unormowania traktujące poszczególne republiki jako podmioty wyposażone we własne organy władzy, z których zaczęły one realnie korzystać. Przebudzenie tych lokalnych instytucji zainicjowało proces prawnej emancypacji, który wywarł swój wpływ również w samej Rosji. Kluczowym momentem w tej ustrojowej ewolucji stał się kryzys z 1993 r. Siłowe rozwiązanie konfliktu instytucjonalnego i pacyfikacja parlamentu zdeterminowały autorytarny kierunek rozwoju państwa, ostatecznie demontując pozostałości radzieckie na rzecz nowej hegemonii egzekutywy. Ustanowiony Konstytucją z 1993 r. model superprezydencki usankcjonował asymetryczny podział władz. Prezydent, sytuując się w roli arbitra ponad klasycznym trójpodziałem władzy, otrzymał instrumenty prawne pozwalające na zinstytucjonalizowaną dominację nad rządem i legislatywą. Konstrukcja ta od początku pozbawiona była systemowych bezpieczników, co w realiach głębokiego kryzysu państwowości zablokowało konsolidację demokracji.

Słabość tak ukształtowanego państwa uwidoczniła się również w niestabilności modelu federalnego. Celowo utrwalana za rządów Borysa Jelcyna asymetria, wynikająca z politycznych koncesji wobec liderów regionalnych, doprowadziła do feudalizacji stosunków wewnętrznych. Brutalną konsekwencją braku skutecznych mechanizmów państwowych stała się wojna w Czeczenii, która obnażyła niewydolność instytucjonalną władz centralnych. Jednocześnie młody ustrój uległ szybkiej oligarchizacji. Powiązania biznesu z władzą wykonawczą wyparły mechanizmy konstytucyjne z realnego procesu decyzyjnego, co dobitnie ukazały wybory prezydenckie z 1996 r. Ostatecznie: procesy te udowadniają, że system prawny zbudowany metodami siłowymi, w oparciu o wąskie elity interesu i pozbawiony dojrzałych instytucji obywatelskich, nie jest w stanie wygenerować stabilnej demokracji. Kryzys końcówki dekady i przekazanie władzy środowiskom siłowym stanowiły naturalną konsekwencję aksjologicznych uwarunkowań rosyjskiego ustroju, która utorowała drogę do współczesnego autorytaryzmu.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne i dokumenty:

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii (prinyata na vsenarodnom golosovanii 12 dekabrya 1993 g.).

Zakon SSSR ot 14 marta 1990 g. N 1360-I „Ob uchrezhdenii posta Prezidenta SSSR i vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Konstitutsiyu (Osnovnoy Zakon) SSSR".

Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe, Helsinki, 1 August 1975.

Postanovleniye Gosudarstvennogo komiteta po chrezvychaynomu polozheniyu v SSSR ot 19 avgusta 1991 g. N 1.

Postanovleniye Gosudarstvennogo komiteta po chrezvychaynomu polozheniyu v SSSR ot 19 avgusta 1991 g. N 2 „O vypuske tsentral'nykh, moskovskikh gorodskikh i oblastnykh gazet".
Ukaz ispolnyayushchego obyazannosti Prezidenta Soyuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik ot 19 avgusta 1991 g. „O vvedenii chrezvychaynogo polozheniya v gorode Moskve".
Soglasheniye o sozdanii Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv (SNG), podpisannoye 8 dekabrya 1991 g. Respublikoy Belarus', RSFSR i Ukrainoy kak gosudarstvami – uchreditelyami SSSR, podpisavshimi Dogovor ob obrazovanii SSSR (1922).
Deklaratsiya v svyazi s sozdaniyem Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv ot 26 dekabrya 1991 g. N 142-N.
Khasavyurtovskiye soglasheniya ot 31 avgusta 1996 g. N 163.
Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Aktas dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo. Vilnius, 1990 m. kovo 11 d. Nr. I-12.
Deklaratsiya ot 12 iyunya 1990 g. N 22-1 „O gosudarstvennom suverenitete Rossiyskoy Sovetskoy Federativnoy Sotsialisticheskoy Respubliki".
Deklaratsiya o gosudarstvennom suverenitete Checheno-Ingushskoy Respubliki ot 27 noyabrya 1990 g.
Zakon RSFSR ot 25 dekabrya 1991 g. N 2094-1 „Ob izmenenii naimenovaniya gosudarstva Rossiyskaya Sovetskoy Federativnaya Sotsialisticheskaya Respublika".
Federativnyy dogovor ot 31 marta 1992 g. „Dogovor o razgranichenii predmetov vedeniya i polnomochiy mezhdu federal'nymi organami gosudarstvennoy vlasti Rossiyskoy Federatsii i organami vlasti suverennykh respublik v sostave Rossiyskoy Federatsii" (vmeste s „Protokolom k Federativnomu dogovoru").
Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 21 sentyabrya 1993 g. N 1400 „O poetapnoy konstitutsionnoy reforme v Rossiyskoy Federatsii".
Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 30 noyabrya 1994 g. N 2137 „O meropriyatiyakh po vosstanovleniyu konstitutsionnoy zakonnosti i pravoporyadka na territorii Chechenskoy Respubliki".
Postanovleniye Verkhovnogo Soveta RSFSR ot 5 iyulya 1991 g. N 1548-I „O proyekte Dogovora o Soyuze Suverennykh Gosudarstv, predostavlennom dlya obsuzhdeniya Prezidentom SSSR 18 iyunya 1991 g."
Zaklyucheniye Konstitutsionnogo Suda RF ot 23 marta 1993 g. N 1-Z „O sootvetstvii Konstitutsii Rossiyskoy Federatsii deystviy i resheniy Prezidenta Rossiyskoy Federatsii B.N. Yeltsina, svyazannykh s yego Obrashcheniyem k grazhdanam Rossii 20 marta 1993 g."

Monografie i opracowania:

Afanasjew J., *Groźna Rosja*, tłum. M. Kotowska, Warszawa 2005.
Banaszak B., *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2012.
Bazylow L., Wieczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wrocław 2005.
Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001.
Felsztinski J., Litwinienko A., *Wysadzić Rosję*, tłum. M. Szymański, Poznań 2007.
Fukuyama F., *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, tłum. J. Pyka, Poznań 2019.
Kuleba M., *Imperium na kolanach. Wojna w Czeczenii 1994–1996*, Warszawa 1998.
Legal Reform in Post-Communist Europe: The View from Within, pod red. S. Frankowskiego, P.B. Stephana, Dordrecht 1995.
Prawo Konstytucyjne, pod red. Z. Witkowskiego, Toruń 2011.
Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, tłum. M.A. Cichocki, Kraków 2000.
Zygar M., *Vse svobodny: Istorija o tom, kak v 1996 godu v Rossii zakonchilis' vybory*, Moskwa 2021.
Żebrowski W., *Współczesne systemy polityczne. Zarys teorii i praktyka w wybranych państwach świata (podręcznik akademicki)*, Olsztyn 2007.

Artykuły w czasopismach:

Adamczyk M., Matras T., *Rosyjski kryzys konstytucyjny w latach 1991–1993.* Część 2: *U zarania sporu prezydenta z parlamentem. Wokół wydarzeń na VI i VII Zjeździe Deputowanych Ludowych*, „Studia Orientalne" 2025, nr 3.

Bartnicki A.R., *Nieudany projekt – demokratyczna Rosja*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem" 2012, nr 1, s. 78.
Czachor R., *Superprezydencjalizm jako odrębny system polityczno-prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego" 2022, nr 4, s. 91–94.
Kuczyńska-Zonik A., *Litwa, Łotwa i Estonia świętują 30. rocznicę „łańcucha bałtyckiego"*, „Komentarze IEŚ" 2019, nr 57.
Mielniczuk A., *Geneza instytucji prezydenta w Federacji Rosyjskiej*, „Facta Simonidis" 2013, nr 1.
Szmurło Z.T., *Pierestrojka i tragiczne wydarzenia w Sumgaicie*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość" 2013, nr 10.
Sztykow P., *Klassicheskaya tipologiya sistem pravleniya i nedemokraticheskii prezidencializm: opyt Evrazii*, „Sravnitel'noe konstitucionnoe obozrenie" 2018, nr 4.
Świder K., *Transformacja polityczna w Rosji w latach 90. XX wieku – główne problemy*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej" 2019, nr 17.
Tomaszewski P., *O genezie, przyczynach i wybranych interpretacjach Rewolty roku 1968 w Europie*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia" 2023, nr 17.

Artykuły na stronach www:

Chawryło K., *Stalin w dzisiejszej Rosji. Popularny i potrzebny*, 31.10.2017, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2017-10-31/stalin-w-dzisiejszej-rosji-popularny-i-potrzebny>, dostęp: 23.01.2026.
Denys M., *Gorbaczow. Człowiek, który zniszczył imperium i ułożył świat na nowo*, 10.06.2022, <https://obserwatormiedzynarodowy.pl/2022/10/06/gorbaczow-czlowiek-ktory-zniszczyl-imperium-i-ulozyl-swiat-na-nowo/>, dostęp: 23.01.2026.
Higgins A., *'Our Language Is Dying': The War of Words Over the Soviet Legacy*, 04.10.2023, <https://www.nytimes.com/2023/10/04/world/europe/moldova-gagauz-languages-soviet-union.html>, dostęp: 01.02.2026.
Makowski B., *Reagan nazwał ZSRR „Imperium zła". Historyczne przemówienie prezydenta USA*, 08.03.2023, <https://polskieradio24.pl/artykul/2916144,reagan-nazwal-zsrr-imperium-zla-historyczne-przemowienie-prezydenta-usa>, dostęp: 23.01.2026.
Pogorzelski P., *Gospodarcza rewolucja Jegora Gajdara*, 28.11.2015, <https://polskieradio24.pl/artykul/1550410,gospodarcza-rewolucja-jegora-gajdara>, dostęp: 23.01.2026.
Stępień-Kuczyńska A., *Pucz Janajewa. Próba przewrotu, która doprowadziła do rozpadu Związku Radzieckiego*, 07.02.2021, <https://wielkahistoria.pl/pucz-janajewa-proba-przewrotu-ktora-doprowadzila-do-rozpadu-zwiazku-radzieckiego/>, dostęp: 23.01.2026.
Szoszyn R., *Zły Borys Jelcyn i sentyment do ZSRR*, 01.02.2016, <https://www.rp.pl/swiat/art3950341-zly-borys-jelcyn-i-sentyment-do-zsrr>, dostęp: 23.01.2026.
Włusek A., *11 stycznia 1991 roku miała miejsce zbrojna interwencja Armii Sowieckiej na Litwie*, 11.01.2024, <https://historykon.pl/zbrojna-interwencja-armii-sowieckiej/#google_vignette>, dostęp: 23.01.2026.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex" 2026 / 3(51)
DOI 10.31648/cetl.12168

NAUKI PRAWNE / LEGAL SCIENCES

Fabrizio Cesareo
University of Bari Aldo Moro, Italy and Complutense University of Madrid, Spain
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4453-6574
e-mail: fabrizio.cesareo0602@gmail.com

AGRICOLTURA SOCIALE E FINANZIAMENTI QUALI UTILI STRUMENTI RAPPRESENTATIVI DELLA CARITÀ, L'ASSETTO ITALO-SPAGNOLO*

Riassunto: L'agricoltura sociale rappresenta un crocevia virtuoso tra sostenibilità rurale e inclusione, configurandosi come un potente strumento di carità strutturale. Essa trasforma l'attività agricola in un'officina di benessere, rigenerazione e opportunità lavorative per soggetti svantaggiati (disabili, ex detenuti, migranti), realizzando i principi di solidarietà e sussidiarietà. I finanziamenti dedicati – provenienti da fondi europei (PSR), bandi nazionali e iniziative private – non sono meri sussidi economici, ma leve strategiche che conferiscono dignità e sostenibilità a queste realtà. Essi permettono di superare la logica dell'assistenzialismo a favore di un'integrazione produttiva. In tal senso, i finanziamenti diventano strumenti rappresentativi della carità, non intesa come elemosina puntuale, ma come investimento a lungo termine nella persona e nella comunità, generando un impatto sociale duraturo che va oltre il profitto economico.

Parole chiave: multifunzionalità, agricoltura sociale, finanziamenti, transilienza, carità

SOCIAL AGRICULTURE AND FINANCING AS USEFUL TOOLS REPRESENTING CHARITY, THE ITALIAN-SPANISH STRUCTURE

Abstract: Social farming represents a virtuous intersection between rural sustainability and inclusion, emerging as a powerful instrument of structural charity. It transforms agricultural activity into a hub of well-being, regeneration, and employment opportunities for disadvantaged individuals (disabled people, former prisoners, migrants), implementing the principles of solidarity and subsidiarity. Dedicated funding – from European funds (PSR), national calls for proposals, and private initiatives – is not merely financial subsidies, but strategic levers that confer dignity and sustainability to these organizations. It allows for the overcoming of welfare logic in favor of productive integration. In this sense, funding becomes an instrument representative

* Il presente lavoro è frutto della rielaborazione e sviluppo della relazione "Agricoltura sociale e finanziamenti quali utili strumenti rappresentativi della carità" tenuta dall'autore nel VII Forum Internazionale del Gran Sasso "La carità intellettuale per un nuovo sviluppo dei popoli", Teramo – 26/28 settembre 2024, Campus universitario Aurelio Saliceti, Università degli Studi di Teramo, Venerdì 27 settembre, Sessione parallela 6. Diritto.

of charity, understood not as a one-off handout, but as a long-term investment in individuals and communities, generating a lasting social impact that goes beyond financial profit.

Keywords: multifunctionality, social agriculture, financing, transilience, charity

1. Le declinazioni dell'agricoltura in transizione

Il concetto di multifunzionalità nasce dall'esigenza di rispondere al processo di transizione che ha intrapreso l'agricoltura soprattutto negli ultimi tempi. Basti pensare che la prima Componente della seconda Missione "Rivoluzione Verde e Transizione Ecologica" del PNRR "Italia Domani" è dedicata proprio ad "Agricoltura ed Economia Circolare"[1]; tale piano richiama in qualche modo la "tripla elica" della sostenibilità, vale a dire il pilastro sociale, ambientale ed economico, nell'andare a prevedere nel terzo Asse Strategico l'"Inclusione Sociale" e nel secondo la "Transizione ecologica"[2].

Logica quella delle funzioni che trae spunto dall'evolversi dei concetti nei contesti sociali e che quindi segna il passaggio da un'agricoltura con retaggio storico ad una con un approccio dinamico, in cui oggi più che mai si tende a discostarsi dal focalizzare la propria attenzione solo e soltanto sull'elemento "terra" piuttosto che su ciò che ormai gravita attorno ad un concetto polisemico; in tal guisa, si evidenzia l'importante *switch* da quella che è la tradizionale funzione produttiva ad una che tiene conto di un interesse pubblico[3].

---

[1] Il Plan de Recuperación, Transformación y Resiliencia (PRTR) è lo strumento strategico adottato dal Governo della Spagna per canalizzare i fondi europei del programma NextGenerationEU. Approvato dalla Commissione Europea nel 2021, il piano si articola attorno a quattro assi trasversali: la transizione ecologica, la trasformazione digitale, la coesione sociale e territoriale e l'uguaglianza di genere. Nel settore agricolo, il PRTR finanzia specificamente la modernizzazione delle infrastrutture irrigue, la gestione dei sottoprodotti agricoli e il rafforzamento della biosicurezza, integrandosi con le linee di finanziamento convenzionali per promuovere una crescita sostenibile e resiliente del mondo rurale.

[2] Per una più ampia trattazione sul tema delle recenti fonti del diritto agroambientale si v. F. Cesareo, G. Pirotta, *Il* greenwashing *nella relazione tra consumatore e ambiente. Problematiche sostanziali e rimedi processuali collettivi*, in: *Le transizioni e il diritto. Atti delle giornate di studio 21–22 settembre 2023, in Quad. della Facoltà di Giurisprudenza. 86*, a cura di S. Franca, A. Porcari, S. Sulmicelli, Trento 2024, pp. 643–648; Id., *Il* greenwashing *nella lotta al* climate change. *Fondamenti sostanziali giusprivatistici e tutela risarcitoria collettiva*, „BioLaw Journal" 2023, n. 2, pp. 218–220. Sul concetto di agricoltura sostenibile si l.F. Cesareo, *L'importanza della conoscenza nei nuovi obblighi di etichettatura ambientale degli imballaggi. Il ruolo del CONAI*, in: *VI Forum Internazionale del Gran Sasso. Conoscere per costruire, Il ruolo dei centri accademici, di ricerca e della formazione. Teramo, 28–30 settembre 2023*, a cura di E. Don Bettini, D. Tondini, Teramo 2024, pp. 518–520.

[3] Sul punto cfr. L. Paoloni, *L'uso sostenibile della terra*, „Agr. ist. merc." 2011, n. 2, pp. 124–125 in cui l'a. evidenzia come «le prime interpretazioni della formula «razionale sfruttamento del suolo», caratterizzata […] dall'«incredibile rozzezza» della parola sfruttamento, si sono focalizzate sull'utilizzazione del suolo, inteso quale terra produttiva *res frugifera*, funzionale alla produzione di beni necessari per soddisfare il bisogno dell'autosufficienza alimentare presente in ogni epoca ma particolarmente avvertito nella fase post-bellica, al tempo dell'entrata in vigore della Costituzione italiana». Così G. Capograssi, *Agricoltura, diritto, proprietà*, „Riv. dir. Agr". 1952, v. I, p. 246. Pertanto, occorre mantenere attuale l'art. 44 Cost. di modo che sia «maggiormente

L'uso ecologico delle terre riporta sicuramente alla memoria il Rapporto Brundtland del 1987 e da ultimo l'Agenda 2030 del 2015[4] e l'*European Green Deal* del 2020[5], ma anche nella Politica Agricola Comune sono annoverate *best practices* rispetto ai programmi di sviluppo rurale di modo da garantire un'adesione spontanea dell'agricoltore, che riceve dei pagamenti, ai canoni agro-ambientali. L'obiettivo resta quello di preservare oltreché aumentare i paesaggi naturali[6].

È il cambiamento climatico[7] a trovarsi tra l'incudine e il martello, in altre parole provare a contemperare le necessità "personali" degli agricoltori con le necessità "effettive" dell'ambiente[8], concetto ampio che "promette" di toccare

---

in linea con gli indirizzi della politica agricola comunitaria, che assicuri al termine suolo una accezione più ampia di quella di terreno agricolo, alla stregua, cioè, «di bene economico territoriale, la cui produttività nel senso agricolo tradizionale merita di essere sollecitata solo a certe condizioni, mentre in altre occasioni possono essere perseguite finalità conservative o di valorizzazione ambientale»». Così L. Francario, *La proprietà fondiaria*, in: P. Rescigno, *Trattato di diritto privato. Proprietà*, vol. 7, t. I, II, Torino 2005, p. 425.

[4] Cibo, acqua e clima sono tre elementi chiave degli *Sustainable Development Goals*, rispettivamente 2, 6 e 13. Più approfonditamente A. Di Lauro, *La sostenibilità nella Dichiarazione dei diritti dei contadini. Diritti biocolturali e sovranità alimentare*, in: *Le funzioni sociali dell'agricoltura*, a cura di A. Di Lauro, G. Strambi, Milano 2020, p. 61 ss.; M. Alabrese, *Le sfide sociali dell'agricoltura: la transizione verso sistemi agroalimentari sostenibili*, ivi, p. 75 ss.; E. Cristiani, *Il diritto agrario di fronte ai cambiamenti climatici*, „Agr. ist. Merc." 2016, n. 2, p. 9 ss.; S. Manservisi, *Le Convenzioni internazionali sul clima e il ruolo dell'agricoltura*, ivi, p. 22 ss.

[5] D. Bevilacqua, *La normativa europea sul clima e il "Green New Deal". Una regolazione strategica di indirizzo*, „Riv. trim. dir. pubbl." 2022, n. 2, p. 297 ss.

[6] Si pensi a quanto si sta facendo in materia di aree naturali protette, definite dalla l. 6 dicembre 1991, n. 394, vale a dire quei territori ricchi non solo di biodiversità, ma in genere anche di beni archeologici, storici, architettonici ed artistici. Peculiarità delle stesse sono i paesaggi eterogeni, in cui se ne tutela rifugio, riproduzione e sosta della fauna e ove è proibita la caccia. L'agricoltura ha sicuramente un ruolo pregnante, a dimostrazione del fatto che, come evidenziato dalla Rete rurale nazionale nel 2019, sono presenti oltre 300000 aziende agricole e zootecniche. La meccanizzazione dei sistemi, l'utilizzo massivo di fitosanitari, il sovrapascolo e l'abbandono dei sistemi tradizionali, rappresentano i principali tasti dolenti per gli ecosistemi naturali. In materia I. Spadaro, *Tutela dell'ambiente, aree protette e governo del territorio: spunti comparatistici e prospettive dopo la modifica dell'art. 9 Cost.*, „ambientediritto.it" 2024, n. 2, p. 414 ss.; A. Ralio, *Evoluzione storica e profili problematici del danno al paesaggio e all'ambiente: il caso delle aree naturali protette*, „Riv. giur. urb." 2023, n. 4, p. 763 ss.; V. Bilardo, *Aree naturali protette e danno alla biodiversità dopo le riforme costituzionali in materia di ambiente*, „Riv. quadr. dir. amb." 2023, n. 2, p. 160 ss.; F. Scattolin, *Valorizzazione fruizione delle aree naturali protette nel quadro di attuazione del PNRR*, „Riv. giur. urb." 2021, n. 4, p. 1056 ss.; G. Ceruti, *Nel 2021 compie trent'anni la Legge n. 394/1991 sui parchi nazionali e sulle altre aree naturali protette terrestri e marine*, „Riv. giur. amb." 2021, n. 3, p. 705 ss. e „Dir. com. scambi internaz" 2021, n. 1–2, p. 277 ss.

[7] Questo può influenzare direttamente ed indirettamente la produzione e gli agroecosistemi su cui essa si basa: gli effetti diretti concernono i cambiamenti nella fenologia e nei calendari, lo spostamento delle aree coltivate e la perdita di suolo, l'aumento dei livelli di CO_2 (che rallenta la crescita delle piante); gli effetti indiretti costituiscono la stretta conseguenza dei primi, come l'aumento dei parassiti, malattie, specie invasive ed eventi estremi (ad esempio forti venti, grandinate, calore intenso e gelate).

[8] Giova ricordare, in tal senso, la recente protesta degli agricoltori, a partire dai primi mesi del 2024, per le "devastanti" politiche unionali che si ripercuotono anche su derrate alimentari (scadenti e sulle quali si utilizzano principi attivi vietati da anni), per l'evidente concorrenza sleale, etc. Ragion per cui gli stessi hanno richiesto una revisione dell'*European green deal*, l'eliminazione

con mano le diverse aree di questa scienza: i cambiamenti di temperatura e le precipitazioni, così come gli eventi meteorologici estremi (che sono in grado di influenzare la resa delle colture e la produttività del bestiame); la disponibilità dell'acqua necessaria per l'irrigazione e per l'abbeveramento del bestiame; o si guardi a specifiche fasi della *agrifood supply chain* che possono essere colpite, come la lavorazione dei prodotti agricoli, il trasporto e lo stoccaggio. L'agricoltura fornisce cibo, servizi e risorse e garantisce il sostentamento di milioni di persone nel mondo, rappresentando di fatto uno dei settori socioeconomici più dipendenti dal clima, valore che potrebbe essere ridotto del 16% entro il 2050. Qui entra in gioco la capacità dei sistemi, dei mercati, agroalimentari di adattarsi sapientemente agli impatti negativi[9], la cosiddetta "transilienza" atta a promuovere uno sviluppo a basse emissioni di gas serra. Gli attuali sistemi di produzione agricola intensiva ed alimentare sono "insostenibili" dal punto di vista delle risorse naturali e posso causare degrado del suolo, perdita di nutrienti e biodiversità, contribuire alla riduzione della qualità dell'acqua ed all'emissione di inquinanti atmosferici. Ma proprio il comparto agricolo, oltre che quello forestale[10], offre opportunità di stoccaggio del carbonio, a seconda degli approcci di gestione (a titolo esemplificativo, colture di copertura, lavorazioni conservative, pascolo a rotazione)[11].

Diverse sono le iniziative promosse dalla Commissione europea, il nuovo Piano d'azione per l'economia circolare per un'Europa più pulita (COM/2020/98 *final*) e la Strategia dell'UE sulla biodiversità per il 2030 "Riportare la natura nella nostra vita" (COM/2020/380 *final*), da leggere congiuntamente alla strategia

---

dell'obbligo di non coltivare il 4% dei terreni, la detassazione Irpef e Imu, il mantenimento delle agevolazioni per il carburante agricolo, l'eliminazione dell'Iva su alcuni prodotti alimentari primari, il contrasto ai "cibi sintetici" (si v. Riscatto Agricolo, Movimento agricolo riconosciuto per la tutela dell'agricoltura e del *made in Italy*). Richieste che hanno avuto solo parziali risposte da parte della Commissione europea, la presidente Ursula von der Leyen si è difatti espressa annunciando il ritiro della proposta legislativa sulla riduzione dell'uso dei pesticidi, ha concesso una parziale esenzione dalla norma sul terreno incolto (una deroga per l'anno 2024 alla norma della PAC che obbliga a mantenere a riposo il 4% dei seminativi) e ha anche aperto a nuovi sussidi pubblici per chi lavora nelle campagne.

[9] Ciò è rafforzato dall'Accordo di Parigi del 2015, che sottolinea la necessità di attuare misure di adattamento in sinergia con le azioni di mitigazione. SI fa esplicito riferimento alla sicurezza alimentare e alla produzione alimentare, sottolineando la priorità fondamentale di porre fine alla fame. Sul punto A. Di Lauro, *Diritto agrario e diritti umani: variazioni ("dis")armoniche*, „Riv. dir. agr." 2023, n. 3, p. 409 ss.; M.C. Rizzuto, *Cambiamento climatico: un problema di intreccio tra globale e locale. Spunti di riflessione dalla filiera agroalimentare quale modello virtuoso di circolarità e sostenibilità*, „BioLaw Journal" 2023, n. 2, p. 253 ss.; B. Serena, *La sostenibilità ecologica e i principi eco-giuridici per la salvaguardia del sistema Terra*, „Riv. dir. comp." 2022, n. 2, p. 239 ss.

[10] Sul diritto agroforestale in transizione si v. da ultimo i lavori di N. Ferrucci e M. Brocca (a cura di), *Diritto forestale e transizione ambientale*, Torino 2025; *Foreste e territorio in Italia. Riflessioni a cento anni dal R.D. 30 dicembre 1923, n. 3267*, a cura di F. Roggero, Torino 2025. Inoltre, sulla dicotomia diritto forestale e diritto alimentare si *Approfondimenti su soggetti e strumenti giuridici all'insegna dei canoni di sostenibilità*, a cura di M. D'Addezio, S. Bolognini, Torino 2021.

[11] Tanto emerge dall'*European Environmental Agency*, Climate change adaption in the agriculture sector in Europe, report n. 04, Lussemburgo 2019, passim.

Farm to Fork (COM/2020/381 *final*) e volte a perseguire un indubbio obiettivo ideale, stabilendo un impatto neutro o positivo sull'ambiente (che vada a tutelare risorse naturali ed ecosistemi) e producendo alimenti di qualità (ma ugualmente accessibili)[12]. In particolare, ci si prefigge: i. la riduzione del 50% dei rischi derivanti dall'uso di agrofarmaci nonché il dimezzamento dei predetti (causa principale di inquinamento e perdita della biodiversità); ii. la riduzione delle perdite di nutrienti, fosforo e azoto, del 50% nonché una diminuzione del 20% del loro impiego (fondamentale è e sarà l'adoperarsi dell'agricoltura di precisione per far fronte ad una gestione integrata dei nutrienti); iii. il raggiungimento del 25% delle superfici coltivate con il metodo bio entro il 2030 (questo porta il merito di incrementare il valore economico oltreché di tutelare la biodiversità)[13].

2. L'agricoltura sociale oggi

Ciò posto, è con la legge 18 agosto 2015, n. 141, che viene definitivamente promossa l'agricoltura sociale[14], quale aspetto della multifunzionalità delle imprese agricole finalizzato allo sviluppo di interventi e di servizi sociali, socio sanitari, educativi e di inserimento socio-lavorativo, allo scopo di facilitare l'accesso adeguato e uniforme alle prestazioni essenziali da garantire alle persone, alle famiglie e alle comunità locali in tutto il territorio nazionale e in particolare nelle zone rurali o svantaggiate (art. 1)[15]. Di importanza tale che presso l'ex

[12] Su importanza e ruolo dell'economia circolare si l. F. Cesareo, *L'importanza della conoscenza nei nuovi obblighi di etichettatura ambientale degli imballaggi. Il ruolo del CONAI*, cit., pp. 511–515.

[13] Sull'agroecologia si l. https://asvis.it/notizie/2-20177/focus-il-difficile-percorso-per-unagricoltura-ecologica-ed-economicamente-sostenibile.

[14] Sviluppatasi a partire dalla seconda metà degli anni '70 per mezzo di azioni locali condotte da disparati soggetti al fine di sopperire a talune difficoltà e favorire determinate esigenze. Orbene, la prima regione precursore è stata il Friuli-Venezia Giulia, con la l.r. 4 giugno 2004, n. 18, a prevedere un ausilio per i Comuni che avessero sostenuto attività indirizzate a soggetti fragili o con svantaggio psicofisico o sociale. In merito G. Maccioni, *L'agricoltura sociale oltre l'inclusione sociale: il rinnovamento delle funzioni sociali dell'agricoltura*, in: *Le funzioni sociali dell'agricoltura*, a cura di A. di Lauro, G. Strambi, Milano 2020, p. 15 ss.; *Agricoltura sociale: quando le campagne coltivano valori. Un manuale per conoscere e progettare*, a cura di F. di Iacov, Milano 2008.

[15] Gli operatori dell'agricoltura sociale possono costituire organizzazioni di produttori di cui al decreto legislativo 27 maggio 2005, n. 102, per prodotti dell'agricoltura sociale (art. 4). Inoltre, le istituzioni pubbliche che gestiscono mense scolastiche e ospedaliere possono prevedere, nelle gare concernenti i relativi servizi di fornitura, criteri di priorità per l'inserimento di prodotti agroalimentari provenienti da operatori dell'agricoltura sociale (art. 6, co. 1). Nell'ambito delle operazioni di alienazione e locazione dei terreni demaniali agricoli e di quelli appartenenti agli enti pubblici territoriali e non territoriali, di cui all'articolo 66 del decreto-legge 24 gennaio 2012, n. 1, convertito, con modificazioni, dalla legge 24 marzo 2012, n. 27, e successive modificazioni, sono previsti criteri di priorità per favorire l'insediamento e lo sviluppo delle attività di agricoltura sociale (art. 6, co. 3.) Nella predisposizione dei piani regionali di sviluppo rurale, le regioni possono promuovere la realizzazione di programmi finalizzati allo sviluppo della multifunzionalità delle imprese agricole e basati su pratiche di progettazione integrata territoriale e di sviluppo dell'agricoltura sociale; a tale fine le regioni, che a partire da questa legge sono tenute a conformare le proprie previsioni al riferimento nazionale, promuovono tavoli regionali e distrettuali

MiPAAF (oggi MASAF) è istituito un Osservatorio con diversi compiti e con una peculiare composizione (art. 7).

Ma il d.m. 21 dicembre 2018, n. 12550, è intervenuto nel prevedere requisiti minimi e modalità di siffatta attività, distinguendo: a. l'attività di inserimento socio-lavorativo; b. le prestazioni e attività sociali e di servizio per le comunità locali; c. le prestazioni e servizi che affiancano e supportano le terapie mediche, psicologiche e riabilitative; d. la realizzazione di progetti finalizzati all'educazione ambientale e alimentare, alla salvaguardia della biodiversità.

Aspetti questi ultimi che richiamano l'art. 2 della summenzionata legge quando definisce l'agricoltura sociale il complesso delle attività esercitate dagli imprenditori agricoli di cui all'art. 2135 c.c.[16], in forma singola o associata, e dalle cooperative sociali di cui alla legge 8 novembre 1991, n. 381, nei limiti fissati dal comma 4 del presente articolo, dirette a realizzare:

a) inserimento socio-lavorativo di lavoratori con disabilità e di lavoratori svantaggiati, definiti ai sensi dell'articolo 2, numeri 3) e 4), del regolamento (UE) n. 651/2014 della Commissione, del 17 giugno 2014, di persone svantaggiate di cui all'articolo 4 della legge 8 novembre 1991, n. 381, e successive modificazioni, (di migranti e rifugiati) e di minori in età lavorativa inseriti in progetti di riabilitazione e sostegno sociale;
b) prestazioni e attività sociali e di servizio per le comunità locali mediante l'utilizzazione delle risorse materiali e immateriali dell'agricoltura per promuovere, accompagnare e realizzare azioni volte allo sviluppo di abilità e di capacità, di inclusione sociale e lavorativa, di ricreazione e di servizi utili per la vita quotidiana;
c) prestazioni e servizi che affiancano e supportano le terapie mediche, psicologiche e riabilitative finalizzate a migliorare le condizioni di salute e le funzioni sociali, emotive e cognitive dei soggetti interessati anche attraverso l'ausilio di animali allevati e la coltivazione delle piante;
d) progetti finalizzati all'educazione ambientale e alimentare, alla salvaguardia della biodiversità nonché alla diffusione della conoscenza del territorio attraverso l'organizzazione di fattorie sociali e didattiche riconosciute a livello regionale, quali iniziative di accoglienza e soggiorno di bambini in età prescolare e di persone in difficoltà sociale, fisica e psichica.

---

di partenariato tra i soggetti interessati alla realizzazione di programmi di agricoltura sociale (art. 6, co. 6). P. Perlingieri, *La persona e i suoi diritti. Problemi del diritto civile*, Napoli 2005; Id., *Il diritto agrario tra pubblico e privato*, „Riv. dir. agr." 1986, p. 327 ss.

[16] Copiosa è la dottrina intervenuta sulla portata dell'art. 2135 c.c., per esigenze di sintesi si richiamano S. Ciceri, *L'impresa agricola tra codice civile e codice della crisi: questioni esegetiche e problemi applicativi attuali*, „Dir. fall." 2024, n. 5, p. 980 ss.; M. Ambrosio, *Assetti organizzativi adeguati e sostenibilità nelle imprese agricole*, „Dir. agroal." 2024, n. 2, p. 219 ss.; G. Minutoli, *La multiforme nozione di impresa agricola alla prova del Codice della crisi*, „Fallimento" 2023, n. 7, p. 934 ss.; F. Prete, *Attività essenzialmente agricole e attività a questa connesse nell'impresa agricola in crisi*, „Riv. dir. agr." 2020, n. 2, p. 92 ss.; M. Goldoni, *L'art. 2135 del codice civile e le esigenze di un ripensamento sul piano sistematico della "specialità" dell'impresa agricola*, „Riv. dir. agr." 2019, n. 2, p. 353 ss.; L. Costato, L. Russo, *Corso di diritto agrario italiano e dell'Unione europea*, Milano 2023, pp. 323–356; A. Germanò, *Manuale di diritto agrario*, Torino 2022, pp. 57–111.

Tanto fa emergere il peculiare connubio tra produzione ed erogazione di servizi di vario genere, in termini di *welfare* partecipativo, generativo e di comunità.

Lo stesso d.lgs. 3 luglio 2017, n. 112 (cd. Riforma del terzo settore), integrato dal d.lgs. 20 luglio 2018, n. 95, ha ampliato i settori di intervento annoverando fra le attività di interesse generale proprio l'agricoltura sociale[17].

Questa «a. […] punta a valorizzare il carattere multifunzionale dell'agricoltura – il fatto cioè che siffatta attività rivesta al contempo la funzione di produzione di beni alimentari e insieme altre funzioni sociali – nel campo dei servizi alla persona, potenziare la produzione agricola di qualità, sperimentare e innovare le pratiche agricole nel rispetto delle persone e dell'ambiente, integrare la produzione di beni e servizi con la creazione di reti informali di relazioni. Essa promuove stili di vita sani ed equilibrati e tende all'innalzamento della qualità della vita locale nelle aree rurali e peri-urbane attraverso la creazione di contesti di coesione sociale e l'offerta di servizi per le persone e le popolazioni locali. b. […] Si lega ad un modello di *welfare* territoriale e di prossimità, basato sull'azione pubblica di regolazione e salvaguardia delle tutele dei cittadini a partire dalle fasce deboli e vede protagonisti gli operatori, le istituzioni locali, il terzo settore e gli altri soggetti del territorio. L'organizzazione del sistema di welfare è finalizzata al benessere delle persone, alla realizzazione di comunità accoglienti, che partecipano alla sua definizione e ne usufruiscono; essa valorizza l'interazione e la relazione tra i diversi soggetti coinvolti nei processi di costruzione, realizzazione e utilizzo dei servizi. c. […] Proponendo attività a contatto con piante e animali, contribuisce al miglioramento del benessere individuale e di tutti gli esseri viventi e delle condizioni di salute delle persone coinvolte nei processi di terapeutici, riabilitativi e di cura. d. […] Riconosce e valorizza il patrimonio dell'agricoltura, costituito dai beni naturali (terra, acqua, paesaggio, ecc.), dai beni materiali (attrezzi, edifici, varietà vegetali, razze animali) e dall'insieme delle conoscenze, dei valori, delle tradizioni (beni immateriali) che caratterizzato tale settore. […] Valorizza il territorio che, in quanto *habitat* dell'uomo e sistema nel quale si intrecciano natura e storia, considera patrimonio culturale e bene comune. e. […] Produce contestualmente cibo e beni relazionali mediante processi agricoli sostenibili. […] Infatti, consente di costruire e consolidare relazioni significative tra persone diverse per provenienza, esperienza, capacità, problematiche e prospettive, contribuendo alla crescita del capitale sociale del territorio. f. […] Si impegna nella lotta contro tutte le illegalità e in particolare contro la criminalità organizzata, che mina nel profondo i valori della società e le prospettive di futuro […]. g. Opera con un ampio spirito di cooperazione ed inclusione verso tutti i cittadini […]. h. Si sviluppa su una logica di sostenibilità ambientale, sociale ed economica, con particolare attenzione alla tutela e conservazione delle risorse naturali per le generazioni future in ogni singolo territorio […]. i. Promuove azioni per avvicinare alle tematiche anzidette […]. l. È attenta ed impegnata nella ricerca di opportunità occupazionali per persone svantaggiate, considerando il lavoro un

[17] G. Ricciardi, *Il quadro normativo italiano. La disciplina nazionale*, in: *L'agricoltura sociale: un'opportunità per le realtà italiane. Rapporto*, a cura di P. Borsotto, F. Giarè, Roma 2020, pp. 37–45.

valore e non un costo dell'impresa […]. m. Si inserisce nel movimento culturale che vede la produzione di beni e servizi orientata non solo a contenere la spesa pubblica e a soddisfare bisogni, ma anche a rafforzare la qualità dei legami sociali, secondo principi di solidarietà, sussidiarietà e condivisione […]»[18].

Con agricoltura sociale s'intende un approccio innovativo fondato sull'abbinamento di due concetti distinti: l'agricoltura multifunzionale e i servizi sociali/terapeutico-assistenziali a livello locale. Questo nuovo settore contribuisce, tramite la produzione di derrate agricole, al benessere e all'inclusione sociale di persone con esigenze specifiche. Tanto emerge dall'art. 1 del Parere del Comitato economico e sociale europeo sul tema "Agricoltura sociale: terapie verdi e politiche sociali e sanitarie" (2013/C 44/07); ma «il Piano Strategico Nazionale per lo sviluppo rurale è il primo documento ufficiale che considera l'AS, annoverandola tra le azioni chiave dell'Asse III "Qualità della vita e diversificazione" con riferimento sia all'obiettivo di "Miglioramento dell'attrattività dei territori rurali" che a quello di "Mantenimento e/o creazione di nuove opportunità occupazionali e di reddito in aree rurali". […] L'attuale periodo di programmazione 2014–2020 ha riconosciuto l'intimo legame tra politiche economiche e politiche sociali, tant'è che una delle sei priorità da perseguire nel settennio di attuazione di cui al regolamento del Fondo Europeo Agricolo per lo Sviluppo Rurale (FEASR) è finalizzata ad "adoperarsi per l'inclusione sociale, la riduzione della povertà e lo sviluppo economico nelle zone rurali". L'agricoltura sociale […] rientra, quindi, a pieno titolo nell'attuale fase di programmazione della politica di sviluppo rurale […]. Le misure dei PSR che maggiormente danno un contributo all'AS sono la 16 "Cooperazione", con la sottomisura 16.9 "Sostegno per la diversificazione delle attività agricole in attività riguardanti assistenza sanitaria, integrazione sociale, agricoltura sostenuta dalla comunità e educazione ambientale e alimentare"; la 6 "Sviluppo delle aziende agricole e delle imprese", in particolare con la sottomisura 6.4 "Sostegno a investimenti nella creazione e nello sviluppo di attività extra-agricole", dedicata alla diversificazione; la 7 "Servizi di base e rinnovamento dei villaggi nelle zone rurali". […] Uno spazio per la crescita dell'AS nei PSR 2014–2020 può essere rintracciato infine nelle misure trasversali 1 e 2, Formazione e Consulenza, all'interno delle quali in molti casi si fa riferimento al tema della diversificazione e/o della multifunzionalità e a volte agli aspetti socio-culturali dell'attività agricola, ai servizi alla popolazione rurale e all'AS. La sottomisura 16.9 […] finanzia l'implementazione di servizi sociali da parte di aggregazioni di soggetti pubblici, privati, del terzo settore, offrendo potenzialmente molte opportunità all'AS. La sottomisura 6.4 finanzia la creazione e lo sviluppo di attività extra-agricole in aziende alle quali in maniera crescente viene richiesto di ampliare la gamma di servizi offerti al territorio, includendo anche quelli sociali indirizzati alle popolazioni rurali e/o a specifiche categorie di persone»[19].

[18] Così F. Amati, I. Santangelo, *Agricoltura sociale e ruolo dell'impresa sociale nell'erogazione di servizi alla persona*, „Impr. Sociale" 2022, n. 2, pp. 61–62.

[19] Così M. Ascani, C. De Vivo, *Il quadro normativo italiano. L'agricoltura sociale nei Programmi di Sviluppo Agricolo*, in: *L'agricoltura sociale: un'opportunità per le realtà italiane. Rapporto*, a cura di P. Borsotto, F. Giarè, Roma 2020, pp. 54 e 56–57.

2.1. L'agricoltura sociale in Spagna

L'agricoltura sociale in Spagna è emersa come disciplina strategica che trascende la produzione alimentare per diventare un motore di coesione sociale e trasformazione, specialmente nel contesto della sfida demografica e della Spagna rurale. Questo modello si basa sull'uso delle risorse agricole – che siano esse piante, animali o l'ambiente naturale stesso – per generare benefici terapeutici, educativi e, soprattutto, per l'inserimento lavorativo per gruppi in situazioni vulnerabili, come persone con diversità funzionale, giovani a rischio di esclusione o anziani che lottano con solitudine indesiderata. A differenza dell'agricoltura industriale convenzionale, queste iniziative danno priorità al valore sociale e alla sostenibilità ambientale, promuovendo circuiti di marketing a corto e pratiche ecologiche che rivitalizzano il tessuto economico locale. In varie comunità autonome, come la Catalogna con la sua pionieristica Red de Agricultura Social o l'Andalusia con i suoi programmi di "giardini terapeutici", è stato dimostrato che queste pratiche non solo migliorano l'autonomia e il benessere fisico ed emotivo dei partecipanti, ma agiscono anche come freno alla depopolazione creando posti di lavoro significativi che collegano la comunità al suo patrimonio naturale. In breve, l'agricoltura sociale rappresenta un cambiamento di paradigma verso un sistema agroalimentare più umano, dove la terra non sia più solo una fonte di redditività economica per diventare uno spazio di cura reciproca, resilienza territoriale e giustizia sociale[20].

Tali "giardini terapeutici" costituiscono spazi di guarigione ed empowerment che integrano la natura nella cura della salute fisica, mentale ed emotiva, consolidandosi come un elemento chiave di infrastruttura verde per scopi sociali. A differenza di un orto convenzionale, questi ambienti sono specificamente progettati per facilitare l'accessibilità e la stimolazione sensoriale, permettendo a gruppi come anziani, pazienti in riabilitazione fisica o persone con disturbi dello spettro autistico di trovare nell'orticoltura una via di fuga dallo stress e un notevole miglioramento delle loro capacità cognitive e motorie. Nel contesto spagnolo, questi progetti si sono diffusi in modo particolare in ambito urbano e ospedaliero, dove il contatto diretto con la terra agisce come potente catalizzatore per la neuroplasticità e la socializzazione, riducendo i livelli di cortisolo e favorendo un senso di utilità e appartenenza. Iniziative in città come Madrid, Barcellona o Valencia dimostrano che monitorare i cicli naturali – dalla semina al raccolto – non solo rafforza la pazienza e l'autostima dei partecipanti, ma offre anche una pausa terapeutica che integra i trattamenti medici tradizionali con una visione olistica e umanizzata del benessere. Alla fine, questi orti non solo coltivano ortaggi o fiori, ma rigenerano anche la resilienza personale e il tessuto comunitario,

[20] A.F. Tulla, A. Vera, N. Valldeperas, C. Guirado, *La agricultura social (AS) como una alternativa sostenible a la agricultura urbana*, in: *Naturaleza, territorio y ciudad en un mundo global. Actas del XXV Congreso de la Asociación de Geógrafos Españoles (Madrid, 25–27 de octubre de 2017)*, Madrid 2017, pp. 1430–1439; A. Pomar, G. Tendero, *Agricultura social y ecológica ante la pobreza alimentaria*, „Fertilidad de la tierra: Revista de agricultura ecológica" 2016, n. 64–65, pp. 91–94.

diventando oasi di biodiversità e salute che rispondono in modi innovativi alle sfide della vita moderna e dell'invecchiamento attivo.

3. Il regime dei finanziamenti in agricoltura. Come si inserisce la carità tra dimensione sociale ed economica

È innegabile, alla luce di quanto evidenziato, che il legislatore propenda quindi verso un'agricoltura *smart* che annoveri le tre dimensioni della "tripla elica" congiuntamente al processo di innovazione e meccanizzazione, che per ragioni di sintesi ci si limita a citare. Orbene, proprio in quest'ambito emerge la PAC (e nello specifico l'ultima, 2023–2027) con le sue linee direttrici per il perseguimento dei relativi scopi; questa nel tempo si è caratterizzata per aver comportato una crescente diminuzione della dotazione finanziaria a valere sui redditi a beneficio di azioni di accrescimento calibrate su condizionalità sociale ed ambientale, comportando di fatto uno *screening* di fonti di finanziamento alternative da parte dei produttori agricoli (visti protezioni ed aiuti ridotti). «Instabilità dell'andamento degli investimenti, insufficiente livello di ammodernamento e di investimenti innovativi in agricoltura, con problemi di liquidità operativa e basso accesso al credito per investimenti, scarsa conoscenza e limitato ricorso agli strumenti finanziari, restrizioni al credito bancario e difficoltà di accesso al credito per le imprese agricole e forestali[21]», sono il "tallone d'Achille" del Bel Paese.

I finanziamenti per l'agricoltura sono annoverati dalla l. 23 maggio 1997, n. 135, la quale ha la finalità di gestire l'erogazione dei predetti; nello specifico si parla di incentivi e contributi a fondo perduto per coloro i quali desiderano inizializzare un'attività di impresa agricola, specie per i giovani che vogliano subentrare ad un genitore, ad un parente, nella conduzione o che risiedono: in aree considerate in ritardo di sviluppo dall'Unione ovvero in zone considerate a declino industriale ovvero in zone rurali svantaggiate rispetto al resto del territorio. Tale capitale richiesto può essere adoperato per tutte le spese necessarie per far fronte l'attività, cioè: i. acquisto di macchinari, attrezzature e servizi utili per lo svolgimento della propria attività; ii. trasformazione dei prodotti e loro commercializzazione su territorio; iii. coltivazioni agricole; iv. operazioni di orticoltura e floricoltura; v. allevamento e pesca in acque dolci e salmastre. È prevista la restituzione solo del 50% del capitale, per mezzo di prestiti a tasso agevolato, mentre il restante permane a carico delle istituzioni, in qualche modo fautrici di un cd. "rinverdimento" del comparto finanziario in agricoltura. È necessario, però, possedere specifici requisiti, vale a dire: i. essere nel *range* di età compresa tra i 18 e i 36; ii. essere qualificato come imprenditore agricolo; iii.

[21] Così S. Carmignani, *Agricoltura, finanziamento e fiscalità. Brevi considerazioni*, „Dir. giur. agr. alim. amb." 2025, n. 1, p. 2. Sul punto si v. altresì F. Onnis Cugia, *Le operazioni "particolari" di finanziamento con garanzia immobiliare. Credito fondiario, credito agrario e altre fattispecie*, Napoli 2022; *Profili di riforma del credito agrario*, a cura di F. De Simone, B. Grasso, Napoli 1986.

aver conseguito la qualifica di imprenditore agricolo entro due anni dal momento di presentazione della domanda; iv. presentare la certificazione di reddito per il lavoro prestato all'interno della propria azienda; v. in caso di subentro nella conduzione dell'attività il titolare dell'azienda deve essere il nuovo principale; vi. avere la residenza in uno dei territori di cui prima.

La Legge di bilancio 2020, l. 27 dicembre 2019, n. 169, ha introdotto un cd. Fondo per gli investimenti innovativi delle imprese agricole governato dall'ex MiSE (oggi MIMIT), che per l'anno 2022 ha avuto una dotazione di 5 mld di euro[22]. Si è trattato di contributi agricoli rivolti alle imprese che svolgono attività di trasformazione e/o commercializzazione di prodotti agricoli; hanno potuto presentare domanda anche le imprese che non svolgevano ancora queste attività ma che intendevano farlo. I finanziamenti ammontavano al 30% ovvero al 40% delle spese sostenute per l'acquisto di beni strumentali ammortizzabili (in base alla tipologia), non potendo però ottenere, ogni impresa agricola, contributi superiori a ventimila euro, mentre le spese sostenute per le quali si chiedeva il sussidio dovevano essere uguali o maggiori a cinquemila euro. La concessione è avvenuta secondo la procedura a sportello, con la presentazione delle apposite domande, valutate da Invitalia (con possibilità per l'Agenzia di chiedere una integrazione, nel caso fossero state incomplete o non abbastanza chiare) ed esaminate in ordine cronologico sino ad esaurimento dei fondi previsti. Alla data di presentazione della domanda di agevolazione, le imprese dovevano: i. essere di micro, piccola e media dimensione; ii. essere regolarmente costituite e iscritte come attive nel Registro delle imprese – sezione speciale imprese agricole – della Camera di commercio territorialmente competente; iii. avere la sede legale o un'unità locale ubicata sul territorio nazionale; iv. essere nel pieno e libero esercizio dei propri diritti, non essere in liquidazione volontaria e non essere sottoposte a procedure concorsuali con finalità liquidatorie; v. non essere in condizioni tali

[22] D.d. 4 maggio 2022.

La dotazione finanziaria per l'anno 2024 è di 100 mln di euro di cui 30 mln per le PMI con sede operativa nei territori colpiti dagli eccezionali eventi alluvionali di maggio 2023, con lettera del 27 febbraio 2025, in seguito all'elevato numero di domande di accesso alle agevolazioni, il MASAF ha ritenuto di autorizzare ISMEA ad utilizzare le risorse per il 2025, pari a 75 mln di euro, per il finanziamento delle domande pervenute nell'ambito del bando del 2024, consentendo così lo scorrimento nella graduatoria.

La misura mira a favorire lo sviluppo di progetti di innovazione finalizzati all'incremento della produttività nei settori dell'agricoltura, della pesca e dell'acquacoltura attraverso la diffusione delle miglior tecnologie disponibili per la gestione digitale dell'impresa, per l'utilizzo di macchine, di soluzioni robotiche, di sensoristica e di piattaforme e infrastrutture 4.0, per il risparmio dell'acqua e la riduzione dell'impiego di sostanze chimiche, nonché per l'utilizzo di sottoprodotti.

Si rivolge a PMI agricole, della pesca, agromeccaniche attive da almeno due anni.

Finanzia: i. macchine, strumenti e attrezzature per l'agricoltura; ii. macchine mobili non stradali per agricoltura e zootecnia; iii. macchine per la zootecnia; iv. trattrici agricole; iv. investimenti per la pesca e l'acquacoltura.

Per le sole PMI agricole e della pesca, garanzia a prima richiesta ISMEA gratuita su finanziamenti bancari a copertura di parte della quota di investimento non finanziata dal contributo a fondo perduto; in ogni caso, il contributo a fondo perduto e il finanziamento bancario garantito possono coprire il 95% dell'importo totale dei costi ammissibili.

Si v. https://www.ismea.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/13219.

da risultare impresa in difficoltà; vi. non rientrare tra le imprese che avevano ricevuto e, successivamente, non rimborsato o depositato in un conto bloccato, gli aiuti individuati quali illegittimi o incompatibili dalla Commissione europea.

Le agevolazioni per l'agricoltura nel 2024–2026 sono in realtà molteplici, tutte motivate da un unico *fil rouge* e cioè quello dalla possibilità di investire in tecnologie all'avanguardia, migliorare la sostenibilità e diversificare la produzione di concerto con l'assicurare competitività, l'accrescere la produttività e il soddisfare le esigenze mutevoli dei mercati globali. Difatti, vi sono altresì i cd. fondi diretti, erogati sotto il diretto controllo dell'Unione europea, si parla di misure atte a sostenere un'idea di imprenditoria moderna e responsabile che sponsorizzi gli ideali, i valori, ambientali nonché la formazione; questi contributi coinvolgono prioritariamente i soggetti che non hanno ancora compiuto i 35 o 40 anni e i cui bandi circoscrivono l'area d'interesse (quest'ultimo aspetto emerge soprattutto nel momento in cui le spese devono essere pienamente coerenti con l'attività che si intende di fatto svolgere). Di seguito se ne citano i principali:

- Facility Parco Agrisolare 2026: misura PNRR attuata dal MASAF e dal GSE, con una dotazione di circa 789-800 milioni di euro destinata all'installazione di impianti fotovoltaici su edifici a uso produttivo nei settori agricolo, zootecnico e agroindustriale, senza consumo di suolo. Il meccanismo agevolativo opera mediante procedure telematiche e finestre temporali definite dagli avvisi pubblici, includendo anche interventi complementari quali rimozione dell'amianto, isolamento termico, aerazione delle coperture, sistemi di accumulo e dispositivi di ricarica.
- Bando ISI INAIL, Asse 5 agricoltura: la misura finanzia, con contributi a fondo perduto, l'acquisto di macchinari e attrezzature innovativi destinati alle micro e piccole imprese della produzione primaria agricola, con l'obiettivo di ridurre rischi infortunistici, emissioni inquinanti, rumorosità e operazioni manuali gravose. Il ricorso allo sportello telematico e al successivo caricamento documentale resta elemento centrale della procedura, secondo termini e modalità stabiliti di volta in volta dagli avvisi INAIL.
- Nuovo Piano Transizione 5.0 – Iperammortamento: dal 2026 la misura evolve, per i nuovi investimenti, dalla logica del credito d'imposta a quella della maggiorazione fiscale del costo di acquisizione dei beni strumentali nuovi, rilevante ai fini della deduzione delle quote di ammortamento e dei canoni di locazione finanziaria. Il beneficio riguarda investimenti in trasformazione tecnologica e digitale nonché in autoproduzione e autoconsumo di energia da fonti rinnovabili, effettuati dal 1° gennaio 2026 al 30 settembre 2028, con gestione delle comunicazioni tramite il portale GSE.
- Nuova Sabatini e strumenti nazionali per beni strumentali: la misura continua a rappresentare un canale di sostegno per l'acquisto o l'acquisizione in leasing di macchinari, impianti, attrezzature e tecnologie funzionali alla modernizzazione aziendale. Nel comparto agricolo essa si coordina con gli incentivi alla digitalizzazione e all'efficienza energetica, fermo restando che l'ammissibilità concreta dipende dai requisiti soggettivi e oggettivi previsti dai singoli avvisi e dalla disciplina sugli aiuti di Stato.

- PSN/PAC 2023–2027 e sviluppo rurale: il sostegno agli investimenti agricoli si articola attraverso il Piano Strategico Nazionale e i Complementi regionali di sviluppo rurale, con interventi dedicati anche al primo insediamento dei giovani agricoltori. La qualifica di giovane agricoltore, aggiornata ai fini PAC dal 2026, richiede tra l'altro il mancato compimento dei 41 anni nel primo anno di domanda, il primo insediamento come capo azienda e requisiti di formazione, competenza o esperienza professionale; i bandi regionali prevedono premi forfettari e procedure selettive differenziate.
- Incentivi fiscali per reinvestimento, innovazione e occupazione: accanto ai contributi in conto capitale, il quadro agevolativo valorizza strumenti fiscali collegati alla patrimonializzazione, alla continuità degli investimenti e all'incremento occupazionale. Tali misure, pur non essendo specificamente agricole in senso stretto, possono assumere rilievo per le imprese agricole strutturate in forma societaria, soprattutto quando reinvestono utili in processi produttivi innovativi, sostenibili e coerenti con la transizione ecologica.
- ZES Unica e misure territoriali per il Mezzogiorno: per le imprese localizzate nelle aree ammissibili del Sud Italia, gli incentivi agli investimenti produttivi possono concorrere con le politiche agricole e di sviluppo rurale, sostenendo l'acquisto di beni strumentali, tecnologie e impianti funzionali alla competitività aziendale. Anche in questo caso, la concreta fruibilità richiede una verifica puntuale dei decreti attuativi, delle finestre temporali e dei limiti di cumulabilità con altri aiuti pubblici.

In definitiva, si sostanzia un variegato di risorse che promanano principalmente, ma non solo, dal MIMIT (in tal caso parleremo invece di cd. fondi indiretti) e dall'Unione europea (in collaborazione con gli Stati membri e grazie al coordinamento del FEASR), che forniscono la misura di quanto interesse vi sia verso questo settore.

Un ultimo tassello da osservare è quello del microcredito, in particolare quello rurale[23]: quest'istituto è stato introdotto dall'art. 7 del d.lgs. 13 agosto 2010 n. 141, che ha riformulato l'art. 111 t.u.b. che, secondo la disciplina economico-finanziaria, può definirsi come una forma di credito risultante da prestiti di piccolo importo destinati a persone fisiche o ad imprenditori indigenti, per ottenere prestiti da classici istituti bancari. Il predetto art. 111 t.u.b. ha poi subito altre modifiche in virtù dell'art. 3 del d.lgs. 19 settembre 2012 n. 169[24]. Siamo nell'alveo della cd. "finanza innovativa", ove l'Ente nazionale per il microcredito (ENM) definisce lo stesso quale strumento finanziario che ha lo scopo di rispondere alle esigenze di inclusione finanziaria di coloro che presentano difficoltà di accesso al credito tradizionale perché non dispongono di sufficienti garanzie. Non si tratta semplicemente di un prestito di piccolo importo, ma di un'offerta integrata di servizi finanziari e non finanziari. Ciò che

[23] M.C. Rizzuto, *Le difficoltà di accesso al credito per l'impresa agraria multifunzionale*, „CamminoDiritto.it" 2020, n 5, p. 1 ss.

[24] Sul punto F. Cesareo, *La "contrattazione etica" nel diritto privato moderno. Il microcredito solidale*, in: *Annali 2019 del Dipartimento Jonico*, Taranto 2020, p. 118.

contraddistingue il microcredito dal credito ordinario è l'attenzione alla persona, che si traduce con l'accoglienza, l'ascolto e il sostegno ai beneficiari dalla fase pre-erogazione a quella post-erogazione, nonché la particolare cura prestata alla sostenibilità del progetto. Lo strumento del microcredito, nella forma di "microcredito imprenditoriale", si rivolge a tutti coloro che intendono avviare o potenziare un'attività di microimpresa o di lavoro autonomo e/o che hanno difficoltà di accesso al credito bancario. Tra i soggetti beneficiari riveniamo il lavoratore autonomo o la microimpresa, organizzata in forma individuale, di associazione, di società di persone, di società a responsabilità limitata, società a responsabilità semplificata o società cooperativa. Il finanziamento può essere utilizzato per: i. l'acquisto di beni (incluse le materie prime necessarie alla produzione dei beni o servizi e le merci destinate alla vendita) o servizi connessi all'attività; ii. il pagamento di retribuzioni di nuovi dipendenti o soci lavoratori; iii. il sostenimento dei costi per corsi di formazione aziendale; iv. il ripristino del capitale circolante; v. le operazioni di liquidità; vi. ma non per la ristrutturazione del debito. Le spese ammissibili devono intendersi al netto dell'IVA, che dovrà essere finanziata con mezzi propri[25]. A livello civilistico, il microcredito è caratterizzato dalla presenza di un mutuo chirografario[26], vale a dire un finanziamento a medio-lungo termine, concesso al cliente che non riveste la qualifica di "consumatore". Il contratto di mutuo chirografario impegna le parti contraenti per un certo arco di tempo (tanto da definirlo contratto di durata). La durata del contratto è rimessa alla libera determinazione delle parti e va definita nel contratto. Con il contratto di mutuo chirografario la banca consegna al cliente, che agisce per scopi inerenti l'attività imprenditoriale o professionale svolta, una somma di denaro dietro impegno da parte del cliente medesimo di rimborsarla, unitamente agli interessi, secondo un piano di ammortamento definito al momento della stipulazione del contratto stesso. Il cliente rimborserà poi il mutuo mediante il pagamento periodico di rate, comprensive di capitale e interessi. Questi riferimenti consentono di richiamare il fenomeno della cd. "contrattazione etica", o della cd. "solidarietà contrattuale", che trova la sua fonte principale nell'art. 2 Cost. Infatti, in relazione all'esecuzione negoziale, la buona fede in senso oggettivo impone a ciascuna parte di tenere quei comportamenti che, a prescindere da specifici obblighi contrattuali e dal dovere extra contrattuale del *neminem laedere*, senza rappresentare un apprezzabile sacrificio a proprio carico, siano idonei a preservare gli interessi dell'altra parte[27].

Ed è proprio in questo *climax* che occorrerebbe che lavori la *caritas*, quale "forma delle virtù" (poiché le rende operanti tra loro donando significato e valore)

[25] Si l. https://www.microcredito.gov.it/in-corso/microcredito-rurale.html.

[26] Il Mutuo Chirografario Microcredito con garanzia del MCC è una particolare tipologia di finanziamento ai sensi dell'art. 111, comma 5 del TUB in Convenzione con l'ENM, il quale promuove specifici programmi di sostegno ad iniziative e ad attività di microcredito e microfinanza, assistiti dal Fondo Centrale di Garanzia per le Piccole e Medie Imprese gestito dal Medio Credito Centrale Spa (MCC).

[27] F. Cesareo, *La "contrattazione etica" nel diritto privato moderno. Il microcredito solidale*, cit., pp. 115–116.

ed idea di benevolenza che ben si sposa con questi temi del sociale[28]. Pare doveroso ricordare, difatti, l'"inno alla carità" di San Paolo, il quale sottolinea come ogni sforzo, ogni azione buona, non sia "piena" senza la vera carità: «anche le azioni più straordinarie, la generosità più eroica, persino il distribuire tutti i propri averi per darli agli affamati (1 Cor. 13, 3), senza la carità non valgono nulla»[29].

3.1. Finanziamenti in agricoltura e microcredito rurale in Spagna. Conclusione

Il regime di finanziamento in agricoltura in Spagna è fondamentalmente articolato attraverso il Piano Strategico della PAC (PEPAC) 2023–2027, un modello che gestisce un investimento totale di circa 47.724 milioni di euro, volto a garantire i redditi dei produttori e promuovere la sostenibilità. Questa struttura finanziaria è suddivisa in due pilastri principali: l'aiuto diretto (finanziato dal fondo FEAGA), che fornisce sostegno annuale al reddito a circa 585.000 beneficiari, e le misure di sviluppo rurale (fondi FEADER), che cofinanziano progetti strutturali insieme allo Stato e alle Comunità Autonome. Oltre ai sussidi non rimborsabili, il sistema dispone di strumenti finanziari chiave come le linee ICO-MAPA-SAECA, che facilitano l'accesso al credito tramite sussidi di interesse e garanzie statali tramite la Sociedad Anónima Estatal de Caución Agraria (SAECA). Queste linee sono fondamentali in periodi di crisi, come dimostra l'attivazione di prestiti sovvenzionati del 15% del capitale per aziende agricole colpite da eventi meteorologici estremi o il supporto specifico per i giovani agricoltori, che possono accedere a prestiti fino a 600.000 euro con periodi di grazia. In breve, il programma combina la stabilità dei pagamenti diretti dell'Unione Europea con meccanismi dinamici di liquidità interna per rispondere a sfide come il rinnovamento generazionale e la resilienza ai cambiamenti climatici[30].

---

[28] In quest'ottica si segnala "MicroProgetti di sviluppo" (il primo nasce per la costruzione del reparto di pediatria nel villaggio ugandese di Maracha, correva il 1969), […] piccolo progetto a carattere sociale (acqua, agricoltura, allevamento, sanità) che nasce dai bisogni di una comunità o un villaggio e rappresenta una possibilità concreta di innescare un processo di autentica promozione dei diritti fondamentali. […] Ha degli obiettivi specifici e un effetto immediato per la promozione umana e lo sviluppo sociale di piccole comunità in ogni parte del mondo […]. Attraverso vari programmi […] i MicroProgetti conducono al libero autosviluppo soprattutto di giovani, disoccupati, ragazze madri, adolescenti a rischio di tratta, ragazzi di strada, vedove e anziani, persone con disabilità, detenuti o ex detenuti. È uno strumento per aiutare i poveri ad aiutarsi da soli: è un cammino di autodeterminazione e responsabilizzazione che può trovare nell'aforisma confuciano, "Non ti do il pesce, ma la canna da pesca, e ti insegno a usarla, perché tu possa pescare da solo", il suo motto.

Si v. https://archivio.caritas.it/pls/caritasitaliana/v3_s2ew_consultazione.mostra_pagina?id_pagina=5572.

[29] Così Papa Francesco, *Discorso del Santo Padre Francesco ai partecipanti all'assemblea generale di* caritas internationalis, in https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2023/may/documents/20230511-caritas-internationalis.html, 11 maggio 2023.

[30] V. Caballer Mellado, *La financiación de la agricultura*, „Tierras: Agricultura" 2014, n. 216, pp. 104–112; J. Velarde Fuertes, *Sobre la financiación de la agricultura española*, „Agricultura: Revista agropecuaria" 2011, n. 937, pp. 102–105; I. Atance Muñiz, *Financiación del sector agrario en España*, „El seguro agrario y la gestión de riesgos" 2016, pp. 289–304.

Qui il microcredito rurale rappresenta uno strumento finanziario di importanza capitale per correggere le asimmetrie nell'accesso alla liquidità subite dalle piccole aziende agricole e dai nuovi imprenditori nelle aree demograficamente colpite. A differenza del credito bancario convenzionale, che spesso richiede garanzie reali irraggiungibili per chi inizia la propria attività, il microcredito è supportato da accordi strategici tra il Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación (MAPA), l'Instituto de Crédito Oficial (ICO) e la Sociedad Anónima Estatal de Caución Agraria (SAECA), consentendo la concessione di prestiti fino a 100.000 euro garantiti dallo Stato. Questi fondi sono progettati non solo per l'acquisizione di beni fissi come macchinari o sistemi di irrigazione efficienti, ma anche per fornire capitale circolante per progetti di agricoltura sociale e biologica che, a causa della loro piccola scala, sono solitamente fuori dal radar della banca tradizionale. Inoltre, l'integrazione di questi microcrediti negli strumenti finanziari del Piano Strategico della PAC (PEPAC) rende possibile combinare il finanziamento rimborsabile con sussidi di interesse e periodi di grazia flessibili, il che è decisivo per promuovere il rinnovamento generazionale e l'istituzione della popolazione femminile nel territorio. In definitiva, il microcredito rurale non agisce solo come un'iniezione di capitale, ma come motore di resilienza che trasforma idee valide in realtà produttive, democratizzando il progresso tecnico e assicurando che la mancanza di ricchezza iniziale non sia un ostacolo insormontabile a lavorare la terra in modo innovativo e sostenibile[31].

In conclusione, l'esperienza spagnola consente di cogliere con particolare chiarezza come la convergenza tra agricoltura sociale e strumenti di finanziamento non si esaurisca nella mera dimensione economica, ma assuma rilievo quale tecnica giuridica di promozione della persona, di inclusione lavorativa e di coesione territoriale. L'indirizzamento di risorse pubbliche, garanzie e forme di credito agevolato verso progetti capaci di coinvolgere soggetti vulnerabili mostra, infatti, che il finanziamento può divenire non soltanto mezzo di sostegno all'impresa agricola, ma anche dispositivo di responsabilità sociale organizzata. In tale prospettiva, il richiamo alla carità non va inteso come benevolenza episodica o assistenza meramente compensativa, bensì come principio capace di tradursi, sul piano giuridico ed economico, in solidarietà, sussidiarietà e promozione effettiva della dignità umana. L'assetto italo-spagnolo esaminato conferma, pertanto, che l'agricoltura sociale finanziata può rappresentare uno spazio privilegiato di incontro tra produzione, cura e giustizia sociale, nel quale le risorse economiche diventano strumenti di sviluppo sostenibile e di inclusione comunitaria.

[31] A.G. Pasquier Merino, *Microcrédito y desarrollo rural. Una mirada crítica a partir de un estudio de caso*, „EntreDiversidades: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades" 2015, n. 5, pp. 159–189; M.O. Gutiérrez, *El microcrédito, elemento clave del desarrollo económico rural: un estudio de caso*, „Revista CEA" 2019, v. 5, n. 9, pp. 147–159; E.L. Juárez Sepúlveda, *Microfinanzas y Vivienda para el desarrollo rural*, „Ciencia Latina: Revista Multidisciplinar" 2015, v. 9, n. 1, pp. 9532–9542; E.L. Juárez Sepúlveda, C. Orozco Castillo, *Factores que condicionan el desarrollo rural en agricultores que utiliza un microcrédito mediante la aplicación de componentes principales (Parte I)*, „Ciencia Latina: Revista Multidisciplinar" 2025, v. 9, n. 2, 2025, pp. 3298–3310.

BIBLIOGRAFIA

Agricoltura sociale: quando le campagne coltivano valori. Un manuale per conoscere e progettare, a cura di F. di Iacovo, Milano 2008.

Alabrese M., *Le sfide sociali dell'agricoltura: la transizione verso sistemi agroalimentari sostenibili*, in: *Le funzioni sociali dell'agricoltura*, a cura di A. Di Lauro, G. Strambi, Milano 2020.

Amati F., Santangelo I., *Agricoltura sociale e ruolo dell'impresa sociale nell'erogazione di servizi alla persona*, „Impr. Sociale" 2022, n. 2, p. 61 ss.

Ambrosio M., *Assetti organizzativi adeguati e sostenibilità nelle imprese agricole*, „Dir. agroal." 2024, n. 2, p. 219 ss.

Approfondimenti su soggetti e strumenti giuridici all'insegna dei canoni di sostenibilità, a cura di M.D'Addezio, S. Bolognini, Torino 2021.

Ascani M., De Vivo C., *Il quadro normativo italiano. L'agricoltura sociale nei Programmi di Sviluppo Agricolo*, in: *L'agricoltura sociale: un'opportunità per le realtà italiane. Rapporto*, a cura di P. Borsotto, F. Giarè, Roma 2020, p. 54 ss.

Atance Muñiz I., *Financiación del sector agrario en España*, „El seguro agrario y la gestión de riesgos" 2016, pp. 289–304.

Bevilacqua D., *La normativa europea sul clima e il "Green New Deal". Una regolazione strategica di indirizzo*, „Riv. trim. dir. pubbl." 2022, n. 2, p. 297 ss.

Bilardo V., *Aree naturali protette e danno alla biodiversità dopo le riforme costituzionali in materia di ambiente*, „Riv. quadr. dir. amb." 2023, n. 2, p. 160 ss.

Caballer Mellado V., *La financiación de la agricultura*, „Tierras: Agricultura" 2014, n. 216, pp. 104–112.

Capograssi G., *Agricoltura, diritto, proprietà*, „Riv. dir. agr." 1952, v. I, p. 246 ss.

Carmignani S., *Agricoltura, finanziamento e fiscalità. Brevi considerazioni*, „Dir. giur. agr. alim. amb." 2025, n. 1, p. 2 ss.

Ceruti G., *Nel 2021 compie trent'anni la Legge n. 394/1991 sui parchi nazionali e sulle altre aree naturali protette terrestri e marine*, „Riv. giur. amb." 2021, n. 3, p. 705 ss.

Cesareo F., *L'importanza della conoscenza nei nuovi obblighi di etichettatura ambientale degli imballaggi. Il ruolo del CONAI*, in: *VI Forum Internazionale del Gran Sasso. Conoscere per costruire, Il ruolo dei centri accademici, di ricerca e della formazione. Teramo, 28–30 settembre 2023*, a cura di E. Don Bettini, D. Tondini, Teramo 2024, p. 518 ss.

Cesareo F., *La "contrattazione etica" nel diritto privato moderno. Il microcredito solidale*, in: *Annali 2019 del Dipartimento Jonico*, Taranto 2020, p. 118 ss.

Cesareo F., Pirotta G., *Il* greenwashing *nella lotta al climate change. Fondamenti sostanziali giusprivatistici e tutela risarcitoria collettiva*, „BioLaw Journal" 2023, n. 2, p. 218 ss.

Cesareo F., Pirotta G., *Il* greenwashing *nella relazione tra consumatore e ambiente. Problematiche sostanziali e rimedi processuali collettivi*, in: *Le transizioni e il diritto. Atti delle giornate di studio 21–22 settembre 2023, in Quad. della Facoltà di Giurisprudenza. 86*, a cura di S. Franca, A. Porcari, S. Sulmicelli, Trento 2024, p. 643 ss.

Ciceri S., *L'impresa agricola tra codice civile e codice della crisi: questioni esegetiche e problemi applicativi attuali*, „Dir. fall." 2024, n. 5, p. 980 ss.

Costato L., Russo L., *Corso di diritto agrario italiano e dell'Unione europea*, Milano 2023.

Cristiani E., *Il diritto agrario di fronte ai cambiamenti climatici*, „Agr. ist. Merc." 2016, n. 2, p. 9 ss.

Di Lauro A., *Diritto agrario e diritti umani: variazioni ("dis")armoniche*, „Riv. dir. agr." 2023, n. 3, p. 409 ss.

Di Lauro A., *La sostenibilità nella Dichiarazione dei diritti dei contadini. Diritti biocolturali e sovranità alimentare*, in: *Le funzioni sociali dell'agricoltura*, a cura di A. Di Lauro, G. Strambi, Milano 2020, p. 61 ss.

Diritto forestale e transizione ambientale, a cura di N.Ferrucci e M. Brocca, Torino 2025.

Foreste e territorio in Italia. Riflessioni a cento anni dal R.D. 30 dicembre 1923, n. 3267, a cura di F. Roggero, Torino 2025.

Francario L., *La proprietà fondiaria*, in: P. Rescigno, *Trattato di diritto privato. Proprietà*, vol. 7, t. I, II, Torino 2005, p. 425 ss.

Germanò A., *Manuale di diritto agrario*, Torino 2022.

Goldoni M., *L'art. 2135 del codice civile e le esigenze di un ripensamento sul piano sistematico della "specialità" dell'impresa agricola*, „Riv. dir. agr." 2019, n. 2, p. 353 ss.
Gutiérrez M.O., *El microcrédito, elemento clave del desarrollo económico rural: un estudio de caso*, „Revista CEA" 201, v. 5, n. 9, pp. 147–159.
Juárez Sepúlveda E.L., *Microfinanzas y Vivienda para el desarrollo rural*, „Ciencia Latina: Revista Multidisciplinar" 2025, v. 9, n. 1, pp. 9532–9542.
Juárez Sepúlveda E.L., Orozco Castillo C., *Factores que condicionan el desarrollo rural en agricultores que utiliza un microcrédito mediante la aplicación de componentes principales (Parte I)*, „Ciencia Latina: Revista Multidisciplinar" 2025, v. 9, n. 2, pp. 3298–3310.
Maccioni G., *L'agricoltura sociale oltre l'inclusione sociale: il rinnovamento delle funzioni sociali dell'agricoltura*, in: *Le funzioni sociali dell'agricoltura*, a cura di A. di Lauro, G. Strambi, Milano 2020, p. 15 ss.
Manservisi S.*, Le Convenzioni internazionali sul clima e il ruolo dell'agricoltura*, „Agr. ist. merc." 2016, n. 2, p. 22 ss.
Minutoli G., *La multiforme nozione di impresa agricola alla prova del Codice della crisi*, „Fallimento" 2023, n. 7, p. 934 ss.
Onnis Cugia F., *Le operazioni "particolari" di finanziamento con garanzia immobiliare. Credito fondiario, credito agrario e altre fattispecie*, Napoli 2022.
Paoloni L., *L'uso sostenibile della terra*, „Agr. ist. merc." 2011, n. 2, p. 124 ss.
Pasquier Merino A.G., *Microcrédito y desarrollo rural. Una mirada crítica a partir de un estudio de caso*, „EntreDiversidades: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades" 2015, n. 5, pp. 159–189.
Perlingieri P., *Il diritto agrario tra pubblico e privato*, „Riv. dir. agr." 1986, p. 327 ss.
Perlingieri P., *La persona e i suoi diritti. Problemi del diritto civile*, Napoli 2005.
Pomar A., Tendero G., *Agricultura social y ecológica ante la pobreza alimentaria*, „Fertilidad de la tierra: Revista de agricultura ecológica" 2016, n. 64–65, pp. 91–94.
Prete F., *Attività essenzialmente agricole e attività a questa connesse nell'impresa agricola in crisi*, „Riv. dir. agr." 2020, n. 2, p. 92 ss.
Profili di riforma del credito agrario, a cura di F. de Simone, B. Grasso, Napoli 1986.
Ralio A., *Evoluzione storica e profili problematici del danno al paesaggio e all'ambiente: il caso delle aree naturali protette*, „Riv. giur. urb." 2023, n. 4, p. 763 ss.
Ricciardi G., *Il quadro normativo italiano. La disciplina nazionale*, in: *L'agricoltura sociale: un'opportunità per le realtà italiane. Rapporto,* a cura di P. Borsotto, F. Giarè, Roma 2020, p. 37 ss.
Rizzuto M.C., *Cambiamento climatico: un problema di intreccio tra globale e locale. Spunti di riflessione dalla filiera agroalimentare quale modello virtuoso di circolarità e sostenibilità*, „BioLaw Journal" 2023, n. 2, p. 253 ss.
Rizzuto M.C., *Le difficoltà di accesso al credito per l'impresa agraria multifunzionale*, „CamminoDiritto.it" 2020, n. 5, p. 1 ss.
Scattolin F., *Valorizzazione fruizione delle aree naturali protette nel quadro di attuazione del PNRR*, „Riv. giur. urb." 2021, n. 4, p. 1056 ss.
Serena B., *La sostenibilità ecologica e i principi eco-giuridici per la salvaguardia del sistema Terra*, „Riv. dir. comp." 2022, n. 2, p. 239 ss.
Spadaro I., *Tutela dell'ambiente, aree protette e governo del territorio: spunti comparatistici e prospettive dopo la modifica dell'art. 9 Cost.*, „ambientediritto.it" 2024, n. 2, p. 414 ss.
Tulla A.F., Vera A., Valldeperas N., Guirado C., *La agricultura social (AS) como una alternativa sostenible a la agricultura urbana*, in: *Naturaleza, territorio y ciudad en un mundo global. Actas del XXV Congreso de la Asociación de Geógrafos Españoles (Madrid, 25–27 de octubre de 2017)*, Madrid 2017, pp. 1430–1439.
Velarde Fuertes J., *Sobre la financiación de la agricultura española*, „Agricultura: Revista agropecuaria" 2011, n. 937, pp. 102–105.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 3(51)
DOI 10.31648/cetl.12546

NAUKI PRAWNE / LEGAL SCIENCES

Dobrosława Tomzik
Instytut Allerhanda,
Izba Adwokacka w Katowicach
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5163-8851
e-mail: adwokatdtomzik@interia.pl

ZDANIE ODRĘBNE ŁAWNIKA

Streszczenie: Artykuł podejmuje problem zakresu i charakteru zdania odrębnego składanego przez ławnika w postępowaniu sądowym, koncentrując się na pytaniu, czy powinno ono spełniać wymagania właściwe dla uzasadnienia orzeczenia kończącego postępowanie. Autor analizuje obowiązujące regulacje procesowe dotyczące zdania odrębnego, jego funkcje gwarancyjne oraz znaczenie dla realizacji zasady transparentności i kontroli instancyjnej orzeczeń sądowych. Rozważania prowadzą do wniosku, że choć zdanie odrębne ławnika nie musi w pełni odpowiadać formalnym wymogom uzasadnienia orzeczenia kończącego postępowanie, zwłaszcza po nowelizacji procesu karnego, to powinno jednak spełniać minimalne standardy rzetelności argumentacyjnej, umożliwiające odtworzenie toku rozumowania i ocenę zasadności prezentowanego stanowiska. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie istoty zdania odrębnego, jego funkcji w systemie prawnym oraz omówienie warunków formalnych, jakie muszą zostać spełnione dla jego skutecznego złożenia. Analiza obejmuje zarówno regulacje normatywne, jak i znaczenie zdania odrębnego w praktyce orzeczniczej.

Słowa klucze: zdanie odrębne, *votum separatum*, ławnik

A LAY JUDGE’S DISSENT

Abstract: The article addresses the issue of the scope and nature of a dissenting opinion expressed by a lay judge in judicial proceedings, focusing on the question of whether it should meet the requirements applicable to the reasoning of a judgment concluding the proceedings. The author analyzes the current procedural regulations concerning separate opinions, their guarantive functions, and their significance for the implementation of the principles of transparency and appellate review of judicial decisions. The discussion leads to the conclusion that, although a lay judge’s separate opinion need not fully comply with the formal requirements of the reasoning of a judgment concluding the proceedings – particularly following the amendment of the criminal procedurę – it should nonetheless meet minimum standards of argumentative rigor, enabling the reconstruction of the reasoning process and the assessment of the validity of the position presented. The aim of this article is to present the essence of a dissenting opinion, its functions within the legal system, and to discuss the formal requirements that must be met for its effective submission. The analysis encompasses both the normative regulations and the significance of a separate opinion in judicial practice.

Keywords: dissenting opinion, *votum separatum*, lay judge

1. Wprowadzenie

Instytucja ławników stanowi jeden z przejawów udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w rozumieniu art. 182 Konstytucji RP[1]. Przepis ten stanowi normatywny fundament funkcjonowania instytucji ławników w polskim systemie sądownictwa. Zasady ich powołania określają przepisy ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych[2]. Choć ich rola w krajowym porządku prawnym ulegała na przestrzeni lat zmianom, dostrzega się coraz mniejszy katalog spraw, w jakich mogą występować, zwłaszcza w sprawach cywilnych, to wciąż pozostają oni istotnym elementem składu sądu w określonych kategoriach spraw zarówno w postępowaniu cywilnym, jak i karnym. Jak wskazuje doktryna, ławnikami powinny być osoby świadome swojej roli i spełniające wymagania ustawy, chętne do wypełniania swoich obowiązków – tylko w ten sposób unika się obserwowanych czasami w praktyce przypadków nieodpowiedniego wykonywania funkcji ławnika[3], który jest swoistym łącznikiem między sądem a społeczeństwem[4]. Dobrosława Szumiło-Kulczycka podnosi przy tym, że obecność ławników służy wydaniu bardziej sprawiedliwego wyroku[5]. Nierzadko ich rola w orzekaniu nie ogranicza się jedynie do biernej obecności podczas rozprawy – obejmuje również aktywny udział w naradzie nad rozstrzygnięciem, możliwość wyrażenia własnego stanowiska w toku dyskusji nad treścią wyroku, a także ewentualne zgłoszenie zdania odrębnego[6]. Warto tym samym przybliżyć tytularną instytucję, co uczynione zostanie w dalszych rozważaniach.

Przede wszystkim należy pamiętać, że ławnicy niekoniecznie są osobami z wykształceniem prawniczym. Zgodnie z przepisami art. 158–159 p.u.s.p. mają to być osoby: posiadające obywatelstwo polskie oraz pełnię praw cywilnych i obywatelskich; nieskazitelnego charakteru; które ukończyły 30 lat, a nie ukończyły 70 lat; zatrudnione, prowadzące działalność gospodarczą lub mieszkające w miejscu kandydowania co najmniej od roku; zdolne ze względu na stan zdrowia do pełnienia obowiązków ławnika; posiadające co najmniej wykształcenie średnie lub średnie branżowe, niezatrudnione w sądach powszechnych i innych sądach

[1] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997, nr 78, poz. 483.

[2] Dz.U. z 2024, poz. 334 t.j. (dalej: p.u.s.p.).

[3] M. Orecki, *Instytucja ławnika sądowego w postępowaniu cywilnym. Uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Przegląd Sądowy" lipiec–sierpień 2012, s. 166.

[4] K. Ziółkowska, *Rola ławnika sądowego w polskim systemie wymiaru sprawiedliwości*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna" 2014, nr 10/4, s. 73.

[5] D. Szumiło-Kulczycka, *W pogoni za rzetelnym procesem karnym. Księga dedykowana Profesorowi Stanisławowi Waltosiowi*, LEX/el. 2022.

[6] Szerzej na ten temat: M. Pisz, *Udział obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości jako jedna z gwarancji funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w polskim prawie konstytucyjnym*, „Studia Prawnoustrojowe" 2022, nr 55, s. 269–280; M. Rojewski, *Udział ławników w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości jako realizacja artykułu 182 Konstytucji RP*, Instytut Spraw Konstytucyjnych, www.isk.org.pl/wp-content/uploads/2022/12/M.-Rojewski-Udzial-lawnikow-w-sprawowaniu-wymiaru-sprawiedliwosci-jako-realizacja-artykulu-182-Konstytucji-RP.pdf; Ł. Krzyżewski, *Udział czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w realiach XXI wieku*, „Zeszyty Prawnicze" 2023, nr 23(10), s. 127–150.

oraz w prokuraturze; niewchodzące w skład organów, od których orzeczenia można żądać skierowania sprawy na drogę postępowania sądowego; niebędące funkcjonariuszami Policji ani innymi osobami zajmującymi stanowiska związane ze ściganiem przestępstw i wykroczeń, adwokatami, radcami prawnymi ani aplikantami tych zawodów, duchownymi, żołnierzami w czynnej służbie lub funkcjonariuszami Służby Więziennej; ani radnymi gminy, powiatu i województwa.

Powstaje zarazem pytanie, czy obowiązujący model normatywny regulujący możliwość zgłoszenia zdania odrębnego przez ławnika zapewnia rzeczywistą realizację konstytucyjnych i procesowych gwarancji związanych z jego udziałem w orzekaniu, czy też instytucja ta ma przede wszystkim charakter formalny i nie prowadzi do pełnej ochrony autonomii stanowiska ławnika. Wątpliwości te nabierają szczególnego znaczenia wobec rosnącej dyskusji nad rolą czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości oraz zakresem rzeczywistego wpływu ławników na treść orzeczeń sądowych. Warto przy tym odpowiedzieć na pytanie, czy wobec ławników, których zadaniem jest reprezentować społeczeństwo[7], ze względu na brak co do zasady udokumentowanej wiedzy prawniczej (choć nikt nie wyklucza osób z wykształceniem prawniczym niewykonujących zawodu) – należy oczekiwać sporządzenia dokumentów zgodnie z przepisami proceduralnymi?

Problem badawczy niniejszego opracowania sprowadza się do odpowiedzi na pytanie, czy obowiązujące rozwiązania normatywne dotyczące omawianej instytucji odpowiadają funkcjom, jakie instytucja ta powinna pełnić w demokratycznym państwie prawnym, w szczególności w zakresie ochrony niezależności członków składu orzekającego, transparentności procesu decyzyjnego oraz realizacji zasady udziału obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości.

Autorka przyjmuje tezę, że obowiązujące regulacje prawne dotyczące zdania odrębnego wobec braku jednoznaczności treści przepisów stanowią jedynie formalną możliwość, nie zapewniając przy tym pełnej realizacji wskazanych funkcji. Powoduje to, że instytucja ta nie wykorzystuje w pełni swojego potencjału gwarancyjnego i ustrojowego. W konsekwencji zasadne jest podjęcie próby ponownej oceny jej konstrukcji prawnej oraz sformułowanie postulatów *de lege ferenda* zmierzających do zwiększenia efektywności udziału ławników w procesie orzekania.

Realizacji wskazanego celu służy zastosowanie metody dogmatycznoprawnej, obejmującej analizę obowiązujących regulacji procesowych i ustrojowych odnoszących się do tytułowej instytucji, uzupełnionej analizą poglądów doktryny oraz orzecznictwa. W zakresie niezbędnym do oceny funkcji omawianej instytucji wykorzystano również metodę funkcjonalną, pozwalającą na zbadanie relacji pomiędzy przyjętymi rozwiązaniami normatywnymi a ich znaczeniem dla realizacji konstytucyjnych zasad niezależności członków składu orzekającego, kolegialności orzekania oraz udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości.

Tworząc niniejszą pracę posiłkowano się wywiadem autorki z czynnymi ławnikami orzekającymi w sprawach rodzinnych i karnych. Informacje uzyskane

[7] K. Ziółkowska, *Rola ławnika sądowego w polskim systemie wymiaru sprawiedliwości*, s. 73.

od ławników Sądu Okręgowego w Katowicach i Sosnowcu prezentują stanowisko, zgodnie z którym nie składają oni zdań odrębnych, ponieważ albo nie wiedzą, że mają taką możliwość, albo nie wiedzą, jak je skonstruować. Wedle informacji rady ławnicze nie prowadzą szkoleń z tego zakresu, podobnie Ministerstwo Sprawiedliwości i sądy. Możliwość kreowania zdań odrębnych ma jednak niebagatelny wpływ na potencjalne orzekanie. Mimo coraz częstszego ograniczania spraw, w których występują ławnicy (co dosadnie skrytykował m.in. Stanisław Waltoś[8]), składy kolegialne sędziowsko-ławnicze nadal stanowią jedne z najczęściej występujących w sądach pracy, w sprawach karnych, rzadziej już w sprawach rodzinnych, ale te mają również wysoką wagę społeczną.

2. Zdanie odrębne – charakterystyka ogólna

Punktem wyjścia dalszych rozważań jest wyjaśnienie pojęcia zdania odrębnego, określanego również jako *votum separatum*. Patryk Kowalski definiuje je jako oświadczenie lub akt woli jednego z członków składu orzekającego, odmienne od większościowego zdania pozostałych jego członków[9]. Jest prawem, a nie obowiązkiem[10]. Mateusz Grochowski podkreśla, że *votum separatum* i jego uzasadnienie należą do najbardziej niejednoznacznych elementów działalności orzeczniczej sądu[11]. Andrzej Olaś słusznie wskazuje, że choć występowanie zdania odrębnego może osłabiać argument za zwiększoną wagą orzeczenia kolegialnego, to unaocznia autentyczność i integralność procesu sądowego stosowania prawa, zwiększa jego transparentność i buduje zaufanie obywateli do systemu wymiaru sprawiedliwości[12]. W doktrynie pojawiają się również głosy, że choć instrument ten ogranicza tajemnicę narady i głosowania, to służy umacnianiu niezawisłości sędziowskiej – przegłosowany sędzia ma prawo zamanifestować swój pogląd[13].

---

[8] S. Waltoś, *W dziesięciolecie obowiązywania Kodeksu postępowania karnego*, „Państwo i Prawo" 2019, nr 4, s. 3–18.

[9] P. Kowalski, *Funkcje zdań odrębnych od wyroków sądów administracyjnych w sprawach podatkowych*, „Przegląd Sądowy" 2022, nr 6, s. 66.

[10] K. Sychta, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, pod red. J. Zagrodnika, LEX/el. 2024, art. 114; A. Jakubecki, w: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. T. I. Artykuły 1–366*, pod red. T. Wiśniewskiego, LEX/ el 2021, art. 324.

[11] *Uzasadnienie decyzji stosowania prawa*, pod red. M. Grochowskiego, I. Rzucidło-Grochowskiej, LEX/el. 2015.

[12] A. Olaś, *Kolegialność a jednoosobowość – skład sądu I instancji w procesie cywilnym: doświadczenia i perspektywy polski*, „Polski Proces Cywilny" 2020, nr 3, s. 504.

[13] J. Gujda, *Zdanie odrębne jako forma „krytyki" wyroku sądowego w procesie karnym*, „Iustitia" 2015, nr 3, s. 141.

3. Zdania odrębne warunki formalne

Zgodnie z przyjętymi w doktrynie zasadami, zarówno w postępowaniu cywilnym, jak i karnym[14] zdanie odrębne może odnosić się do całego orzeczenia, jego części albo wyłącznie uzasadnienia[15]. Natomiast w postępowaniu karnym może również dotyczyć pominięcia rozstrzygnięcia, które zdaniem składającego *votum separatum* powinno zostać zawarte w wyroku[16]. Jak wskazuje Bogdan Bladowski[17], zdanie odrębne może się odnosić do rozstrzygnięcia zawartego w sentencji, a także zasadniczych motywów. Podkreśla się, że jest ono skuteczne, gdy nie jest obarczone wadą prawną oraz zostało złożone w ustawowo określonym czasie i wymaganej formie[18]. W doktrynie pojawiają się głosy, że jego struktura powinna w zarysach odpowiadać strukturze orzeczenia z uzasadnieniem[19].

Bez wątpienia warunki formalne należy podzielić na te przed ogłoszeniem orzeczenia, jak i po jego ogłoszeniu i podpisaniu orzeczenia i uzasadnienia[20].

Zgłoszenie zdania odrębnego zarówno w przypadku sprawy karnej[21], jak i cywilnej[22] odbywa się podczas narady, a przy podpisie na orzeczeniu zaznacza się je odpowiednią wzmianką, np. „zd. odr." lub „c.v.s." (*cum voto separato*).

W sprawach karnych art. 114 § 4 k.p.k. *in fine* wyraźnie wskazuje, że „Obowiązek sporządzenia uzasadnienia zdania odrębnego nie dotyczy ławnika". Ławnik jest zobowiązany zatem przedstawić swoje stanowisko i nie musi go szczegółowo uzasadniać. Sąd w momencie ogłoszenia wyroku sygnalizuje zgłoszenie zdania odrębnego, a jeżeli składający wyrazi na to zgodę – podaje do wiadomości jego nazwisko.

---

[14] A nawet w postępowaniu przed sądami administracyjnymi, wszak najszerzej w praktyce występują one w orzecznictwie podatkowym WSA i NSA, gdzie nie występują składy ławnicze – szerzej na ten temat A. Bielska-Brodziak, Z. Tobor, *Zdania odrębne w orzecznictwie podatkowym*, „Przegląd Podatkowy" 2013, nr 9, s. 9–14. Przykład popularnego zdania odrębnego w sprawie karnej, gdzie w składzie ławniczym złożono dwa zdania odrębne przez sędziów – A. Partyk, *Dla przypisania usiłowania zabójstwa wystarczy godzić się na to, że ofiara umrze*, LEX/el. 2017.

[15] K. Sychta, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, art. 114.

[16] E. Samborski, *Zarys metodyki pracy sędziego w sprawach karnych*, LexisNexis 2013.

[17] B. Bladowski, *Pisma sądowe w sprawach cywilnych*, LEX/el. 2012.

[18] J. Bartoszewski, *Zdanie odrębne w procesie karnym*, Warszawa 1973, s. 42–43.

[19] J. Gudowski, w: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. T. II. Postępowanie rozpoznawcze*, pod red. T. Erecińskiego, LEX/ el. 20165, art. 324.

[20] Orzeczenie dla ważności wymaga, aby zapobiec instytucji *sententia non existens*. Szerzej na temat tej problematyki zob.: W. Siedlecki, *Podstawy rewizji cywilnej*, Warszawa 1959, s. 7n.; W. Berutowicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1984, s. 257; A. Marciniak, *Problem sententia non existens w polskiej literaturze prawa cywilnego*, w: *Sciritti in onore di Elio Fazzalari*, t. 2, Milano 1993, s. 270; Ł. Błaszczak, *Orzeczenia nieistniejące (sententia non existens) w sądowym postępowaniu cywilnym*, w: *Wokół problematyki orzeczeń*, pod red. Ł. Błaszczaka, Toruń 2007, s. 7n.; A. Góra-Błaszczykowska, *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, Warszawa 2008, s. 213n.; K Markiewicz, *Problem sententia non existens na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego*, „Rejent" 2002, nr 11, s. 92.

[21] Szerzej na ten temat: J. Świecki, *Zdanie odrębne w procesie karnym po nowelizacji z 7.07.2022 r.*, „Przegląd Sądowy" 2024, nr 3, s. 72–86.

[22] T. Wiśniewski, *Przebieg procesu cywilnego*, Warszawa 2013, s. 259.

W sprawach cywilnych sytuacja jest odmienna i rodzi wątpliwości. Przepisy literalnie odnosząc się do zdań odrębnych stanowią następująco: zgodnie z art. 324 § 2 k.p.c. „Sędzia, który przy głosowaniu nie zgodził się z większością, może przy podpisywaniu sentencji zgłosić zdanie odrębne i obowiązany jest uzasadnić je na piśmie przed podpisaniem uzasadnienia. W razie zgłoszenia zdania odrębnego nie wygłasza się uzasadnienia" oraz zgodnie z art. 330 § 2 k.p.c. „Uzasadnienie wyroku w sprawie rozpoznawanej z udziałem ławników podpisuje tylko przewodniczący. W razie złożenia zdania odrębnego uzasadnienie wyroku podpisuje przewodniczący wraz z ławnikami".

Warto szerzej odnieść się konkretnie do zdań odrębnych nieprawniczych członków składów orzekających. Krzysztof Knoppek przedstawiał stanowisko, że ławnik, w przeciwieństwie do sędziego zawodowego, nie ma obowiązku składania odrębnego uzasadnienia[23]. Zaś Andrzej Jakubecki w nawiązaniu do § 119 ust. 5 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 18 czerwca 2019 r. *Regulamin Urzędowania Sądów Powszechnych*[24] uważa, że w takiej sytuacji przewodniczący wydziału wyznacza ławnikowi sędziego do pomocy w sporządzeniu takiego uzasadnienia[25]. Zwrócić należy szczególną uwagę na to, że wymóg uzasadnienia ławnika nie ma charakteru ustawowego i nie istnieje automatyczny nakaz dla przewodniczącego wydziału powołania sędziego do pomocy, a ma to wystąpić jedynie „w razie potrzeby". Zdaniem autorki, z punktu widzenia warunków formalnych aktu, w formułowaniu zdania odrębnego może pomóc sędzia, niemniej nie może on wyręczać ławnika w atrykułowaniu jego własnej oceny. Brak jest także ustawowego odniesienia do treści uzasadnienia zdania odrębnego, zaś w postępowaniu cywilnym obowiązuje zakaz analogii[26]. Nadto wymaga się by „przepisy postępowania sądowego interpretować, aby spełniały wymagania sprawiedliwości, a ponadto, aby rozpoznawanie spraw odbywało się w sposób zapewniający uczestnikom postępowania możność realnego wzięcia w nim udziału"[27].

W ocenie autorki nie można wymagać od ławników nieposiadających wykształcenia prawniczego, aby uzasadnienie ich zdania odrębnego zawierało odwołania do orzecznictwa, przepisów prawa lub poglądów doktryny. Dotychczas w literaturze brak jest bezpośrednich odniesień do ławników sporządzających *votum separatum*.

W zakresie omawianej instytucji *per se* słuszną konstatację wyraził A. Jakubecki, wedle którego w przypadku niezłożenia wniosku o uzasadnienie, gdy nie sporządza się uzasadnienia wyroku mimo zgłoszonego zdania odrębnego, to nie ma konieczności uzasadnienia zdania odrębnego[28]. Ławnik może zgłosić

[23] K. Knoppek, *Udział obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w postępowaniu cywilnym*, „Ius Novum" 2014, numer specjalny, s. 26.

[24] Dz.U. z 2024, poz. 867 t.j.

[25] A. Jakubecki, w: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. I, art. 324.

[26] Szerzej na ten temat: uzasadnienie postanowienia Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z dnia 28 listopada 2007 r., V CZ 102/07, LEX nr 623851.

[27] Uzasadnienie uchwały siedmiu sędziów z 25 kwietnia 2003 r., III CZ 8/03, Legalis.

[28] A. Jakubecki, w: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. I, art. 324.

zdanie odrębne i nie musi go uzasadniać do momentu złożenia wniosku o uzasadnienie wyroku przez stronę/ uczestnika postępowania mającego w uzyskaniu uzasadnienia orzeczenia tak jak sędzia[29]. Następnie, po otrzymaniu wniosku o uzasadnienie, ma wskazać swoje uzasadnienie zdania odrębnego. Dodatkowym argumentem przemawiającym za takim stanowiskiem jest brzmienie art. 324 § 2 k.p.c. Przyjmując literalnie treść przepisu, wnioskuje się, że zgodnie z jego treścią obowiązek pisemnego uzasadnienia zdania odrębnego dotyczy wyłącznie sędziego. Ustawodawca bowiem w tymże przepisie wyraźnie odróżnia osobę sędziego od osoby ławnika. Znaczenie ma również art. 327^1 k.p.c., zgodnie z którym uzasadnienie wyroku powinno zawierać także uzasadnienie prawne. Jak wskazuje orzecznictwo, „zarzut naruszenia art. 327^1 k.p.c. może być usprawiedliwiony tylko w tych wyjątkowych okolicznościach, w których treść uzasadnienia orzeczenia Sądu I instancji uniemożliwia całkowicie dokonanie oceny tego wywodu, który doprowadził do wydania orzeczenia lub w przypadku zastosowania prawa materialnego do niedostatecznie jasno ustalonego stanu faktycznego”[30].

A nadto, jak wskazuje się w doktrynie, zarzuty czy to apelacyjne, czy kasacyjne powinny być skierowane przeciwko orzeczeniu sądu i jego uzasadnieniu, a nie argumentacji użytej w uzasadnieniu zgłoszonego zdania odrębnego[31]. Zdaje się, że wywód ławnika opisujący, dlaczego uważa odmiennie nie odwołując się przy tym do przepisów prawa, także spełni to wymaganie nawet bez konieczności pomocy sędziego wyznaczonego przez przewodniczącego wydziału. W szczególności, że według Mateusza Grochowskiego uzasadnienie *voti separati* nie jest samodzielnym składnikiem prawa do sądu, porównywalnym z jego typowymi atrybutami[32]. W przeciwieństwie do spraw karnych, w sprawach cywilnych jako element składowy uzasadnienie musi wystąpić, niemniej nie musi ono podlegać rygorom uzasadnienia wyroku, skoro ma to być jedynie zarys argumentacji.

4. Podsumowanie

Zdanie odrębne stanowi ważny instrument ochrony niezawisłości sędziowskiej oraz transparentności procesu orzekania. Jego znaczenie wykracza poza konkretną sprawę, wpływając na rozwój prawa i praktyki sądowej. Spełnienie warunków formalnych złożenia zdania odrębnego jest niezbędne dla jego skuteczności oraz właściwego funkcjonowania tej instytucji w demokratycznym państwie prawa. Na uwagę zasługuje szczególna rola ławnika w postępowaniu czy to karnym, czy cywilnym, odmienna od sędziego zawodowego mimo wspólnej funkcji orzeczniczej. Z wykładni literalnej art. 4 p.u.s.p. wynika, że ławnik ma prawa równe sędziemu,

[29] H. Pietrzkowski, *Metodyka pracy sędziego w sprawach cywilnych*, LexisNexis/el. 2014.
[30] Wyrok SA we Wrocławiu z 13 stycznia 2026 r. I ACA 2287/25, Lex nr 4031092.
[31] I. Rzucidło, *Uzasadnienie orzeczenia sądowego*, LEX/el. 2020.
[32] M. Grochowski, *Uzasadnienie vot separati a prawo do sądu. Zależność i gwarancje*, „Studia Prawnicze” 2014, nr 4, s. 49–60.

ale nigdzie nie jest wskazane, że ma on także mieć obowiązki równoznaczne z sądem w zakresie znajomości procedury lub przepisów prawa materialnego. Wobec postulowanego priorytetu wykładni językowej[33], która czasem ustępuje wykładni celowościowej, konstatacja winna być jednoznaczna – inny jest cel zdania odrębnego ławnika wyrażającego pogląd społeczeństwa, a inny prawniczego elementu wymiaru sprawiedliwości. Uzasadnienie zdania odrębnego ławnika wyłącznie w sprawie cywilnej, wszak w karnej ustawodawca zrezygnował z tego obowiązku, winno być zrozumiałe, pisemne, ale niekoniecznie ma odwoływać się do przepisów prawa. W ocenie autorki uzasadnieniem zdania odrębnego ławnika winno być odwołanie się wyłącznie do kwestii światopoglądowych, społecznych, własnej oceny zgromadzonego materiału dowodowego. Warto także by *de lege ferenda* zauważyć potrzebę szkolenia ławników, w jaki sposób winni zgłaszać zdania odrębne i sporządzać uzasadnienia swoich zdań odrębnych oraz zachęcać ich ku temu, aby znacząco zwiększyć ich zainteresowanie możliwością wyrażenia własnego poglądu, nawet jeśli jest on w mniejszości.

Aldonie Tomzik –
mojej Wspaniałej Mamie i wieloletniej ławniczce z okazji 65. urodzin
16 kwietnia 2026 r.

BIBLIOGRAFIA

Berutowicz W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1984.
Bielska-Brodziak A., Tobor Z., *Zdania odrębne w orzecznictwie podatkowym*, „Przegląd Podatkowy" 2013, nr 9.
Bladowski B., *Pisma sądowe w sprawach cywilnych*, LEX/el. 2012.
Błaszczak Ł., *Orzeczenia nieistniejące (sententia non existens) w sądowym postępowaniu cywilnym,* w: *Wokół problematyki orzeczeń*, pod red. Ł. Błaszczaka, Toruń 2007.
Góra-Błaszczykowska A., *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, Warszawa 2008.
Grochowski M., *Uzasadnienie vot separati a prawo do sądu. Zależność i gwarancje*, „Studia Prawnicze" 2014, nr 4.
Gujda J., *Zdanie odrębne jako forma „krytyki" wyroku sądowego w procesie karnym*, „Iustitia" 2015, nr 3.
Knoppek K., *Udział obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w postępowaniu cywilnym*, „Ius Novum" 2014, numer specjalny.
Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom I. Artykuły 1–366, od red. T. Wiśniewskiego, LEX/ el 2021.
Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II. Postępowanie rozpoznawcze, pod red. T. Erecińskiego, LEX/el 2016[5].
Kodeks postępowania karnego. Komentarz, pod red. J. Zagrodnika, LEX/el. 2024.
Kowalski P., *Funkcje zdań odrębnych od wyroków sądów administracyjnych w sprawach podatkowych*, „Przegląd Sądowy" 2022, nr 6.

[33] Szerzej na ten temat: D. Tomzik, *Czy wnioski o uzasadnienie orzeczenia kierowane do sądu przez adwokata, radcę, rzecznika patentowego lub radcę prokuratorii Generalnej RP po 1.7.2023 r. powinny zostać objęte tym przepisem i posiadać wyszczególnienie twierdzeń, oświadczeń i dowodów w sprawie w trybie art. 1281 KPC?*, „Monitor Prawniczy" 2024, nr 12, s. 786–790 za: L. Morawski, *Teoria prawodawcy racjonalnego a postmodernizm*, „Państwo i Prawo" 2000, nr 1, s. 29n.

Krzyżewski Ł., *Udział czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w realiach XXI wieku*, „Zeszyty Prawnicze" 2023, nr 10.
Marciniak A., *Problem sententia non existens w polskiej literaturze prawa cywilnego,* w: *Sciritti in onore di Elio Fazzalari*, t. 2, Milano 1993.
Markiewicz K., *Problem sententia non existens na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego*, „Rejent" 2002, nr 11.
Morawski L., *Teoria prawodawcy racjonalnego a postmodernizm*, „Państwo i Prawo" 2000, nr 1.
Olaś A., *Kolegialność a jednoosobowość – skład sądu I instancji w procesie cywilnym: doświadczenia i perspektywy Polski*, „Polski Proces Cywilny" 2020, nr 3.
Orecki M., *Instytucja ławnika sądowego w postępowaniu cywilnym. Uwagi de lege lata i de lege ferenda,* „Przegląd Sądowy" 2012, nr 7–8.
Partyk A., *Dla przypisania usiłowania zabójstwa wystarczy godzić się na to, że ofiara umrze*, LEX/el. 2017.
Pietrzkowski H., *Metodyka pracy sędziego w sprawach cywilnych*, LexisNexis/el. 2014.
Pisz M., *Udział obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości jako jedna z gwarancji funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w polskim prawie konstytucyjnym*, „Studia Prawnoustrojowe" 2022, nr 55.
Rojewski M., *Udział ławników w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości jako realizacja artykułu 182 Konstytucji RP*, Instytut Spraw Konstytucyjnych.
Rzucidło I., *Uzasadnienie orzeczenia sądowego*, LEX/el. 2020.
Samborski E., *Zarys metodyki pracy sędziego w sprawach karnych*, Lexis Nexis 2013.
Siedlecki W., *Podstawy rewizji cywilnej*, Warszawa 1959.
Szumiło-Kulczycka D., *W pogoni za rzetelnym procesem karnym. Księga dedykowana Profesorowi Stanisławowi Waltosiowi*, Warszawa 2022.
Świecki J., *Zdanie odrębne w procesie karnym po nowelizacji z 7.07.2022 r.*, „Przegląd Sądowy" 2024, nr 3.
Tomzik D., *Czy wnioski o uzasadnienie orzeczenia kierowane do sądu przez adwokata, radcę, rzecznika patentowego lub radcę prokuratorii Generalnej RP po 1.7.2023 r. powinny zostać objęte tym przepisem i posiadać wyszczególnienie twierdzeń, oświadczeń i dowodów w sprawie w trybie art. 1281 KPC?*, „Monitor Prawniczy" 2024, nr 12.
Uzasadnienie decyzji stosowania prawa, pod red. M. Grochowskiego, I. Rzucidło-Grochowskiej, Warszawa 2015.
Waltoś S., *W dziesięciolecie obowiązywania kodeksu postępowania karnego*, „Państwo i Prawo" 2019, nr 4.
Wiśniewski T., *Przebieg procesu cywilnego*, Warszawa 2013.
Ziółkowska K., *Rola ławnika sądowego w polskim systemie wymiaru sprawiedliwości,* „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna" 2014, nr 10/4.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 3(51)
DOI 10.31648/cetl.12637

VARIA

Ks. Wojciech Guzewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie Filia w Ełku
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6759-0856
e-mail: wojciech.guzewicz@uwm.edu.pl

KAPŁANI DIECEZJI EŁCKIEJ ZMARLI W LATACH 2002–2007 (KS. ANDRZEJ AMIELAWSKI, KS. ALBIN GRAJEWSKI, BP EDWARD EUGENIUSZ SAMSEL, KS. CZESŁAW JAKUB DOMEL, KS. JAN OŁDAK, KS. KAZIMIERZ STANISŁAW KRZYŻANIAK, KS. KAZIMIERZ ŻELAŹNICKI, KS. SZYMON SOKOŁOWSKI, KS. ZBIGNIEW ŁOBACZEWSKI, KS. DARIUSZ SAŃKO, KS. FRANCISZEK SERAFIN, KS. MARIAN SZCZĘSNY, KS. WŁADYSŁAW ŚWIĘCKI, KS. TOMASZ ZAWADZKI)

Streszczenie: W artykule przestawiono czternaście biogramów zmarłych kapłanów diecezji ełckiej z lat 2002–2007, tj. ks. Andrzeja Amielawskiego († 2002), ks. Albina Grajewskiego († 2003), bpa Edwarda Eugeniusza Samsela († 2003), ks. Czesława Jakuba Domela († 2004), ks. Jana Ołdaka († 2004), ks. Kazimierza Stanisława Krzyżaniaka († 2005), ks. Kazimierza Żelaźnickiego († 2005), ks. Szymona Klimaszewskiego († 2006), ks. Zbigniewa Łobaczewskiego († 2006), ks. Dariusza Sańki († 2006), ks. Franciszka Serafina († 2006), ks. Mariana Szczęsnego († 2006), ks. Władysława Święckiego († 2006) oraz ks. Tomasza Zawadzkiego († 2006). Dodatkowo, pod każdym hasłem, umieszczono bibliografię przedmiotową. Biogramy opracowano w układzie chronologicznym, a w ramach danego roku – alfabetycznym.

Słowa kluczowe: biogramy, diecezja ełcka, zmarli kapłani w latach 2002–2007

PRIESTS OF THE EŁK DIOCESE WHO DIE IN THE YEARS 2002–2007 (FR. ANDRZEJ AMIELAWSKI, FR. ALBIN GRAJEWSKI, BP EDWARD EUGENIUSZ SAMSEL, FR. CZESŁAW JAKUB DOMEL, FR. JAN OŁDAK, FR. KAZIMIERZ STANISŁAW KRZYŻANIAK, FR. KAZIMIERZ ŻELAŹNICKI, FR. SZYMON SOKOŁOWSKI, FR. ZBIGNIEW ŁOBACZEWSKI, FR. DARIUSZ SAŃKO, FR. FRANCISZEK SERAFIN, FR. MARIAN SZCZĘSNY, FR. WŁADYSŁAW ŚWIĘCKI, FR. TOMASZ ZAWADZKI)

Abstract: The article presents fourteen biographies of deceased priests of the Ełk Diocese from the years 2002–2007, i.e. Fr. Andrzej Amielawski († 2002), Fr. Albin Grajewski († 2003), Bp Edward Eugeniusz Samsel († 2003), Fr. Czesław Jakub Domel († 2004), Fr. Jan Ołdak († 2004), Fr. Kazimierz Stanisław Krzyżaniak († 2005), Fr. Kazimierz Żelaźnicki († 2005), Fr. Szymon Klimaszewski († 2006), Fr. Zbigniew Łobaczewski († 2006), Fr. Dariusz Sańki († 2006), Fr. Franciszek Serafin († 2006), Fr. Marian Szczęsny († 2006), Fr. Władysław Święcki († 2006) and Fr. Tomasz Zawadzki († 2006). Additionally, a subject-specific bibliography is provided under each entry. The biographies are arranged chronologically, and within a given year, alphabetically.

Keywords: dictionary, Ełk Diocese, priests who died in 2002–2007

Wprowadzenie

Celem artykułu jest przedstawienie czternastu biogramów zmarłych kapłanów diecezji ełckiej z lat 2002–2007, tj. ks. Andrzeja Amielawskiego († 2002), ks. Albina Grajewskiego († 2003), bpa Edwarda Eugeniusza Samsela († 2003), ks. Czesława Jakuba Domela († 2004), ks. Jana Ołdaka († 2004), ks. Kazimierza Stanisława Krzyżaniaka († 2005), ks. Kazimierza Żelaźnickiego († 2005), ks. Szymona Klimaszewskiego († 2006), ks. Zbigniewa Łobaczewskiego († 2006), ks. Dariusza Sańki († 2006), ks. Franciszka Serafina († 2006), ks. Mariana Szczęsnego († 2006), ks. Władysława Święckiego († 2006), ks. Tomasza Zawadzkiego († 2006). Wśród duchownych zmarłych w opisywanym okresie na szczególną uwagę zasługuje bp Edward Eugeniusz Samsel, biskup diecezji ełckiej w latach 2000–2003.

Na treść każdego biogramu składać się będzie ponad 50 podstawowych informacji, w tym wzmianka o środowisku rodzinnym kapłana, ukończonych szkołach i seminarium, święceniach kapłańskich, wikariatach, pracy proboszczowskiej, innych stanowiskach zajmowanych w ramach diecezji ełckiej, ale nie tylko, odznaczeniach i godnościach kościelnych i państwowych, okolicznościach śmierci i pogrzebu, itp. Dodatkowo pod każdym biogramem zamieszczona zostanie bibliografia przedmiotowa. Biogramy w każdej części są opracowane w układzie chronologicznym, a w ramach danego roku w układzie alfabetycznym.

Prawie wszystkie biogramy zostały opracowane na podstawie trzech rodzajów publikacji: tj. nekrologów – zawartych w „Kronikach Urzędowych Diecezji Ełckiej", *Słownika* – ks. prof. Andrzeja Kopiczki z Olsztyna oraz haseł słownikowych i encyklopedycznych – opracowywanych przez ks. Wojciecha Guzewicza. Istotne znaczenie miała tu zwłaszcza pozycja pt. *„Powiedz ludziom, niech więcej*

nie płaczą…" Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017), w której ks. Wojciech Guzewicz przedstawił biogramy zmarłych kapłanów diecezji ełckiej do roku 2017. Niniejsze opracowanie nie jest jednakże wierną kopia tamtego *Słownika*. Różni się zarówno pod względem treści (w biogramach pouzupełniano niektóre informacje) oraz pod względem literatury przedmiotu (dodano nowe publikacje).

2002

AMIELAWSKI ANDRZEJ (1958–2002)

Urodził się 12 lutego 1958 r. w Giżycku, w rodzinie Józefa i Zofii z domu Łukowicz. Uczęszczał do szkoły podstawowej i szkoły zawodowej w Giżycku. Świadectwo dojrzałości otrzymał po ukończeniu technikum wieczorowego w roku 1979. Absolwent Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie (przyjęty 10 czerwca 1982 r.). Święcenia kapłańskie otrzymał z rąk bpa Edmunda Piszcza 11 czerwca 1988 r., biskupa warmińskiego. Po święceniach kapłańskich został skierowany do pracy jako wikariusz w parafii pw. św. Katarzyny w Braniewie, gdzie przebywał do 30 czerwca 1991 r. Z dniem 1 lipca 1991 r. bp warmiński powierzył mu stanowisko proboszcza w parafii pw. św. Brata Alberta Chmielowskiego w Chełchach. Tu przyczynił się do rozpoczęcia budowy kościoła filialnego w Sędkach. 26 czerwca 1994 r. został proboszczem tymczasowym parafii pw. św. Józefa Oblubieńca NMP w Regielnicy. Oprócz stanowiska proboszcza pełnił również funkcję Diecezjalnego Duszpasterza Rolników i zawiadywał gospodarstwem rolnym seminarium duchownego w Ełku. 16 stycznia 1995 r. został mianowany wikariuszem parafii pw. św. Jakuba Apostoła w Bakałarzewie, gdzie pracował do 22 grudnia 1998 r. Następnie objął, w charakterze administratora, parafię pw. Matki Bożej Różańcowej w Bajtkowie, zaś z dniem 30 czerwca 1999 r. został proboszczem tejże parafii. Zmarł 2 kwietnia 2002 r. w Bajtkowie. Przeżył 41 lat, w kapłaństwie niespełna 11 lat. Został pochowany na cmentarzu komunalnym w Giżycku.

W. Wielgat, *Ksiądz proboszcz Andrzej Amielawski*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2002, nr 1–2, s. 118–120; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 9; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 11; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

2003

GRAJEWSKI ALBIN (1930–2003)

Urodził się 13 listopada 1930 r. w Pszczółczynie (parafia Waniewo, diecezja łomżyńska), w rodzinie Władysława i Władysławy z domu Moks. Szkołę podstawową ukończył w rodzinnej miejscowości, po czym kształcił się szkole

średniej w Łapach. W lipcu 1951 r., po uzyskaniu świadectwa dojrzałości, wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży, gdzie odbył studia filozoficzno-teologiczne. Święcenia kapłańskie przyjął 8 grudnia 1956 r. z rąk bpa Czesława Falkowskiego, ówczesnego biskupa łomżyńskiego. Po święceniach kapłańskich pracował jako wikariusz i katecheta w następujących parafiach: Szczepankowo (1956–1957), Wysokie Mazowieckie (1957–1959), Zambrów (1959–1963), Małkinia (1963–1964), Stawiski (1964–1966), Sejny (1966–1970) i Becejły (1970–1971). We wrześniu 1971 r. został mianowany administratorem parafii Becejły, a 1 kwietnia 1972 r. – proboszczem tejże parafii. Z dniem 1 grudnia 1990 r. został przeniesiony na równorzędne stanowisko do Krasnopola. We wrześniu 2001 r., ze względu na stan zdrowia, poprosił biskupa ełckiego o zwolnienie z urzędu proboszcza i przeniesienie na emeryturę z prawem pozostania do końca życia w Krasnopolu. Został zwolniony z urzędu i przeszedł w stan spoczynku 30 czerwca 2002 r. Odznaczony był m.in. godnością kanonika honorowego Kapituły Kolegiackiej Sejneńsko-Wigierskiej. Zmarł w szpitalu suwalskim 22 stycznia 2003 r. Uroczystości pogrzebowe odbyły się najpierw w Krasnopolu, a następnie w rodzinnej parafii, tj. Waniewie. Został pochowany w grobie rodzinnym na cmentarzu parafialnym w Waniewie.

K. Łatak, *Ks. kanonik Albin Grajewski*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2003, nr 2, s. 116–117; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 28; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

SAMSEL EDWARD EUGENIUSZ (1940–2003)

Urodził się 2 stycznia 1940 r. w Myszyńcu (powiat ostrołęcki), jako jedno z sześciorga dzieci Jana i Walerii z domu Brzostek, miejscowych rolników. Rodzina Samselów żywo pielęgnowała tradycje narodowe i kościelne (np. jego ojciec był halerczykiem, a chrzestny – Bolesław – członkiem AK, zamordowanym przez Niemców w czasie okupacji). Miało to istotny wpływ na kształtowanie się poglądów i zapatrywań politycznych Edwarda. Do szkoły podstawowej uczęszczał w Myszyńcu (1946–1953), a dalej kształcił się w szkole zawodowej w Mrągowie i Liceum Ogólnokształcącego w Szczytnie. Po zdaniu matury – 25 czerwca 1958 r. – wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży. Święcenia kapłańskie przyjął 23 maja 1964 r. z rąk bpa Czesława Falkowskiego, biskupa łomżyńskiego. Przez pierwsze dwa lata kapłaństwa pracował jako wikariusz w Kołakach Kościelnych, a następnie w Poświętnym. W latach 1965–1969 podjął studia specjalistyczne z zakresu Pisma św. na Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. W 1968 r. uzyskał tytuł magistra teologii na podstawie pracy pt. *Znaczenie terminu „święci" w listach św. Pawła*. Dalsze studia kontynuował na Uniwersytecie św. Tomasza z Akwinu w Rzymie. Ukończył je w 1972 r. zdobywając stopień doktora nauk biblijnych w oparciu o rozprawę pt. *Kościół jako wspólnota świętych według świętego Pawła*, napisaną pod kierunkiem o. prof. dra hab. Johna T. Kearnsa. W latach 1972–1973 przebywał w Jerozolimie w Szkole Biblijnej i Archeologicznej. Po powrocie do kraju pełnił kolejno

funkcję prefekta studiów (1973–1974), ojca duchownego (1974–1982) oraz rektora seminarium łomżyńskiego (1983–1984). Obok tego był wykładowcą Pisma św. W 1982 r. został mianowany biskupem pomocniczym diecezji łomżyńskiej z siedzibą tytularną w Monte Corvino. Święcenia biskupie otrzymał 30 maja 1982 r. w katedrze łomżyńskiej z rąk ówczesnego biskupa łomżyńskiego – Mikołaja Sasinowskiego. Od tego momentu pełnił rozliczne obowiązki w Episkopacie Polski oraz w strukturach diecezji. Był m.in. członkiem Komisji Episkopatu ds. Duchowieństwa i Powołań Kapłańskich, delegatem Episkopatu ds. nowych ruchów katolickich, asystentem Rady Ruchów Katolickich, członkiem Komisji Episkopatu ds. Apostolstwa Świeckich oraz wikariuszem generalnym biskupa łomżyńskiego. 25 marca 1992 r. został biskupem pomocniczym diecezji ełckiej. W nowo utworzonej diecezji pracował jako wikariusz generalny, wykładowca Pisma św. w seminarium duchownym i kolegium teologicznym. Piastował też stanowisko rektora Instytutu Teologicznego, prepozyta kapituły katedralnej, moderatora II Polskiego Synodu Plenarnego w Diecezji Ełckiej i wiceprzewodniczącego I Synodu Diecezji Ełckiej. Poza tym był przewodniczącym Diecezjalnego Komitetu Wizyty Ojca Świętego w Ełku. W tym czasie z ramienia Episkopatu Polski sprawował obowiązki przewodniczącego Komisji ds. Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego. 16 listopada 2000 r. Ojciec Święty Jan Paweł II mianował go biskupem ełckim. Uroczysty ingres do katedry odbył 16 grudnia 2000 r. Jako ordynariusz służył kościołowi ełckiemu poprzez wizytacje, bierzmowania, uczestnictwo w licznych uroczystościach i równie licznych kontaktach z kapłanami i wiernymi całej diecezji. Posługa pasterska bpa Samsela nacechowana była także troską o odradzający się Kościół za wschodnią granicą Polski (był m.in. wykładowcą Pisma św. w Wyższym Seminarium Duchownym w Grodnie). Autor ponad stu publikacji naukowych, popularnonaukowych i administracyjnych. Był aktywnym członkiem Związku Kurpiów. Często uczestniczył w uroczystościach kościelnych, religijno-patriotycznych, lokalnych w Myszyńcu, Ostrołęce, Kadzidle, Łysych i Lelisie. Zmarł na zawał serca w klinice w Białymstoku. Został pochowany 19 stycznia 2003 r. w tymczasowej krypcie biskupów ełckich przy katedrze (po wybudowaniu kaplicy Najświętszego Sakramentu i kryp biskupich przeniesiono tam trumnę z doczesnymi szczątkami biskupa). Biskupowi Edwardowi Samselowi poświęcono wiele dzieł, m.in. w Myszyńcu, w budynku dawnej organistówki, znajduje się izba z poświęconą mu ekspozycją muzealną. Jego imię noszą Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Kurpiowskiej z Myszyńca, Szkoła Podstawowa w Wiśniowie Ełckim, ulica w Ełku oraz skwer w Myszyńcu.

A. Boszko, *Edward Samsel*, „Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej" 1982, nr 3, s. 49–50; M. Sasinowski, *Homilia wygłoszona podczas Mszy św. konsekracyjnej 30 maja 1982 r. w katedrze łomżyńskiej*, „Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej" 1982, nr 3, s. 38–41; *Rocznik Diecezji Łomżyńskiej 1992*, pod red. T. Śliwowskiego, T. Bronakowskiego, M. Stępnia, Łomża 1992, s. 21, 34, 38, 48, 53, 57, 62, 66, 69, 71, 82, 222; *Schematyzm Diecezji Ełckiej 1999*, oprc. T. Ratajczak, Ełk 1999, s. 39, 41, 42, 43, 49, 50, 62, 63, 70, 74, 192, 198; *Księga Jubileuszowa Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży (1919–2000)*, pod red. J. Sokołowskiego, Łomża 2000; J. Michalik, *Homilia wygłoszona w katedrze ełckiej w dniu 19 stycznia 2003 r. podczas Mszy św. pogrzebowej*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2003, nr 1, s. 13–18; M. Salamon, *Homilia w 30 dzień od śmierci Ks. Bpa E. Samsela*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej"

2003, nr 1, s. 27–30; *Biskup Edward Eugeniusz Samsel*, pod red. J.M. Dołęgi, A. Skowrońskiego, J. Sokołowskiego, „Episteme" 33(2003); Jan Paweł II, *Pasterz wielkiej prostoty*, „Via Consecrata" 2003, nr 3, s. 6; S. Pajka, *Rodak z Kurpiowszczyzny*, „Martyria" 2003, nr 3, s. 5–7; W. Guzewicz, *Samsel Edward Eugeniusz (1940–2003)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1994–2003*, pod red. J. Mandziuka, t. 9, Warszawa 2006, s. 568–571; tenże, *„Spes unica". Pamięci biskupa Edwarda Eugeniusza Samsela (1940–2003)*, „Rocznik Ełcki" 6/2009 [druk: 2010], s. 124–126; A. Pieńkowski, *Działalność ustawodawcza bpa Edwarda Eugeniusza Samsela (2000–2003)*, „Studia Ełckie" 2010, t. 10, s. 189–202; W. Guzewicz, *Samsel Edward Eugeniusz*, „Encyklopedia Katolicka", t. 17, Lublin 2012, kol. 996; tenże, *Związki bpa Edwarda Samsela z Kościołem na terenach obecnej Białorusi*, „Studia Ełckie" 15(2013), nr 3, s. 291–303; A. Pieńkowski, *Życie i działalność bpa Edwarda Eugeniusza Samsela (1940–2003)*, Ełk 2014, ss. 728; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 55–58; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018; tenże, *Talent i trud. Potencjał naukowy duchowieństwa diecezji ełckiej w latach 1992–2017*, Olsztyn 2021, s. 133–141.

2004

DOMEL CZESŁAW JAKUB (1932–2004)

Urodził się 25 lipca 1932 r. w Suwałkach, w rodzinie Stanisława i Joanny z domu Wasilewskiej. Szkołę podstawową ukończył w Suwałkach. W 1947 r. został przyjęty do niższego seminarium księży werbistów w Bruczkowie (Poznańskie), gdzie ukończył naukę w zakresie szkoły średniej i uzyskał świadectwo dojrzałości (egzamin składał w Górnej Grupie na Pomorzu). W 1952 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży. Święcenia kapłańskie przyjął 8 września 1957 r. w katedrze łomżyńskiej z rąk bpa Czesława Falkowskiego, ówczesnego biskupa łomżyńskiego. Po święceniach pracował jako wikariusz i katecheta w parafiach: Kuczyn (1957–1962), Mały Płock (1962–1964), Rajgród (1964–1965), Myszyniec (1965–1967) i Wizna (1967–1970). W latach 1970–1971 był administratorem parafii Wojny, a następnie proboszczem parafii Burzyn (1971–1979), gdzie dzięki jego staraniom wzniesiono dwukondygnacyjną świątynię. W 1979 r. został mianowany proboszczem w Małkini, a 18 września 1986 r. objął równorzędne stanowisko w parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Augustowie (dodatkowo piastował tu także urząd dziekana). W parafiach tych zaznaczył się jako budowniczy i restaurator obiektów świątynnych i parafialnych. Na tej ostatniej placówce pełnił także funkcję kapelan Sybiraków, kapelana Domu Sióstr Rodziny Maryi w Augustowie oraz prepozyta Kapituły Sejneńsko-Wigierskiej (a wcześniej Kapituły Sejneńskiej). Odznaczony był m.in. godnością Kapelana Jego Świątobliwości (1980) oraz Prałata Honorowego Jego Świątobliwości (1990). Zmarł na atak serca 17 lutego 2004 r. w Augustowie i został pochowany na miejscowym cmentarzu parafialnym.

J. Łupiński, *Proboszczowie parafii NSJ w Augustowie na przestrzeni stu lat (1899–1999)*, w: *Z dziejów chrześcijaństwa w Augustowie*, pod red. J. Czartoszewskiego, M.J. Dołęgi, „Episteme" 2(1999), s. 93–102; M. Szczęsny, *Uroczystości 40-lecia kapłaństwa ks. Czesława Domela w Augustowie*, „Martyria" 1997, nr 9, s. 4–5; K. Łatak, *Śp. ks. prał. Czesław Jakub Domel*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2004, nr 1–2, s. 140–141; J. Buzon, *Osierocona bazylika i parafianie*, „Przegląd

Augustowski" 2004, nr 3, s. 2; *W służbie Bogu i ludziom. Ks. Czesław Jakub Domel (1932–2004)*, pod red. W. Guzewicza, „Episteme" 41(2004), ss. 191; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 20–21; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

OŁDAK JAN (1936–2004)

Urodził się 6 stycznia 1936 r. w Rudnikach, parafia Raczki (ówczesna diecezja łomżyńska), w rodzinie Piotra i Stefanii z domu Czupryńskiej. Szkołę podstawową ukończył w Raczkach, a następnie kształcił się w Niższym Seminarium Duchownym w Różanymstoku i Siedlcach. Po złożeniu egzaminu dojrzałości (1955) wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży, gdzie odbył studia filozoficzno-teologiczne. Święcenia kapłańskie przyjął 4 czerwca 1961 r. z rąk bpa Czesława Falkowskiego, biskupa łomżyńskiego. Pracował jako wikariusz i katecheta w parafiach: Zawady (1961–1962), Turośl (1962–1963), Tykocin (1963–1966), Płonka Kościelna (1966–1969), Ostrów Mazowiecka (1969–1970) oraz Łomża (1970–1978). 24 czerwca 1975 r. obronił pracę magisterską na KUL-u i uzyskał stopień magistra teologii. W latach 1979–1984 był diecezjalnym referentem Duszpasterstwa Głuchoniemych w Diecezji Łomżyńskiej. W czerwcu 1978 r. został mianowany proboszczem parafii Szczebra–Szczepki w dekanacie augustowskim. Urząd proboszcza tejże parafii pełnił aż do przejścia na emeryturę, tj. 1 października 1997 r. Oznaczony był m.in. godnością kanonika gremialnego Kapituły Kolegiackiej Sejneńsko-Wigierskiej. Zmarł w swoim mieszkaniu w Augustowie 14 października 2004 r. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w Bazylice Najświętszego Serca Pana Jezusa w Augustowie oraz Raczkach, po czym ciało zmarłego kapłana zostało pochowane (w grobowcu rodzinnym) na cmentarzu parafialnym w Raczkach.

A. Skowroński, *Śp. ks. kan. Jan Ołdak*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2004, nr 3–4, s. 124–125; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 46–47; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

2005

KRZYŻANIAK KAZIMIERZ STANISŁAW (1932–2005)

Urodził się 24 lutego 1932 r. w Bydgoszczy, jako syn Stanisława i Jadwigi z domu Błaszak. Po ukończeniu szkoły podstawowej kontynuował naukę w Liceum Ogólnokształcącym w Bydgoszczy, gdzie w 1951 r. zdał egzamin maturalny. Następnie przez dwa semestry studiował na wydziale matematyki, fizyki i chemii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 1953 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. Święcenia kapłańskie przyjął 2 lutego 1958 r. z rąk bpa Tomasza Wilczyńskiego, biskupa warmińskiego.

Był wikariuszem w parafii pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Malborku (1958–1962), administratorem parafii w Drygałach (1962), wikariuszem parafii w Górowie Iławeckim (1962–1964), wikariuszem w parafii pw. Świętej Trójcy w Kwidzynie (1964–1965) oraz wikariuszem parafii w Giżycku (1965–1966). 16 kwietnia 1966 r. został administratorem parafii pw. św. Marii Magdaleny w Leginach k. Reszla, gdzie pracował do 14 lipca 1980 r. Następnie został mianowany administratorem (a nieco później także proboszczem) parafii pw. św. Brunona w Giżycku. Od 5 sierpnia 1980 r. pełnił funkcję dziekana dekanatu giżyckiego. Rozpoczął budowę domu katechetycznego i kościoła św. Kazimierza w Giżycku. W sierpniu 1992 r., ze względu na słaby stan zdrowia i uzyskanie II grupy inwalidztwa, przeszedł na emeryturę i zamieszkał w swoim prywatnym mieszkaniu w Giżycku. W latach 1995–2002 był kapelanem Szpitala Miejskiego w Giżycku. Będąc na emeryturze, w miarę swoich sił, udzielał się duszpastersko w parafiach Giżycka i okolic. Odznaczony był m.in. godnością Kapelana Honorowego Jego Świątobliwości (1988). W ostatnich tygodniach swojego życia przebywał pod opieką Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi w Studzienicznej i leczył się w szpitalu w Augustowie, gdzie zmarł 11 stycznia 2005 r. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w Giżycku i tu też został pochowany na miejscowym cmentarzu.

A. Skowroński, *Ks. prałat Kazimierz Krzyżaniak*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1–2/2005, s. 134–135; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 152; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 36–37; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

ŻELAŹNICKI KAZIMIERZ (1940–2005)

Urodził się 22 maja 1940 r. w Skarżynie Nowym, na terenie parafii Rosochate, w powiecie zambrowskim (diecezja łomżyńska), w rodzinie rolniczej Kazimierza i Heleny z domu Skarżyńskiej. Po ukończeniu szkoły podstawowej w Skarżynie Starym (1954) kontynuował naukę w Liceum Ogólnokształcącym w Zambrowie, gdzie w 1958 r. zdał egzamin dojrzałości. Następnie wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży. Po odbyciu studiów filozoficzno-teologicznych przyjął święcenia kapłańskie w roku 1965 z rąk bpa Czesława Falkowskiego, biskupa łomżyńskiego. Jako wikariusz i katecheta pracował w następujących parafiach: Zalas (1965–1966), Burzyn (1966–1968), Kadzidło (1968–1970), Sejny (1970–1972), Jedwabne (1972–1974), Sokoły (1974–1978), Łomża – pw. św. Brunona (1978–1980), Łomża – katedra (1980–1982), Puńsk (1982–1983) oraz Łapy – pw. Podwyższenia Krzyża (1983–1985). 3 października 1985 r. został mianowany administratorem, a 30 grudnia tegoż roku proboszczem parafii pw. Narodzenia NMP w Przerośli. Pełnił tu również funkcję wicedziekana dekanatu Wniebowzięcia NMP w Filipowie (1998–1999). 23 września 1999 r. został mianowany proboszczem parafii pw. Józefa Oblubieńca w Szczepkach. Odznaczony był m.in. godnością kanonika honorowego Sejneńskiej Kapituły Kolegiackiej (1992). Zmarł na plebanii w Szczepkach 14 listopada 2005 r.

i został pochowany, zgodnie ze swoją wolą, w rodzinnym grobowcu na cmentarzu parafialnym w Starym Skarżynie k. Zambrowa.

A. Skowroński, *Ksiądz kanonik mgr Kazimierz Żelaźnicki*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2005, nr 3–4, s. 90–91; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 80–81; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

2006

KLIMASZEWSKI SZYMON (1978–2006)

Urodził się 3 października 1978 r. w Suwałkach (parafia pw. św. Apostołów Piotra i Pawła) w rodzinie Jana i Teresy z domu Szerel. Po ukończeniu Liceum Ogólnokształcące nr 1 im. Marii Konopnickiej w Suwałkach (1997) wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Ełku. Święcenia kapłańskie przyjął 31 maja 2003 r. z rąk bpa Jerzego Mazura, biskupa ełckiego. Po święceniach pracował jako wikariusz w parafii pw. św. Anny w Giżycku. W 2005 r. zgłosił się do pracy misyjnej (ewangelizacyjnej) w Gruzji pod jurysdykcją bpa Giuseppe Pasotto w Tbilisi. Po uzyskaniu stosownych dokumentów wyruszył na misję latem 2005 r. Przebywał i pracował w Arali, ucząc się języka i kultury gruzińskiej. Zginął wraz z ks. dr. Dariuszem Sańko najprawdopodobniej 16 lutego 2006 r. podczas wspinaczki na szczyt Kazbek w górach Kaukazu. Ciało zmarłego kapłana zostało odnalezione 22 lutego 2006 r. Trumna ze zwłokami dotarła do Warszawy 27 lutego 2006 r., skąd została przewieziona do rodzinnej parafii pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Suwałkach, a po uroczystościach pogrzebowych – złożona w grobie na miejscowym cmentarzu parafialnym. Ks. Szymon przeżył niespełna 28 lat życia i 3 lat kapłaństwa.

A. Skowroński, *Ks. mgr Szymon Klimaszewski (1978–2006)*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2006, nr 1, s. 120–121; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 33; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

ŁOBACZEWSKI ZBIGNIEW (1958–2006)

Urodził się 20 września 1958 r. w Dobrym Mieście k. Olsztyna, w rodzinie rolniczej Mieczysława i Wandy z domu Jurgielewicz (repatriantów ze Wschodu). Po ukończeniu szkoły podstawowej w Barakowie uczęszczał do I Liceum Ogólnokształcącego w Olsztynie (1973–1978), gdzie otrzymał świadectwo dojrzałości. W latach 1978–1980 był słuchaczem Policealnego Studium Turystycznego w Giżycku, a następnie podjął studia z historii powszechnej w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Olsztynie. Po ukończeniu studiów i uzyskaniu dyplomu magistra historii wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej w Poznaniu. 14 sierpnia 1984 r. rozpoczął nowicjat

w domu nowicjalnym w Mrówkowie k. Leszna. Jednakże jeszcze tego samego roku przeniósł się do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. Tu, po odbyciu studiów filozoficzno-teologicznych, przyjął święcenia kapłańskie 2 czerwca 1990 r. z rąk bpa Edmunda Piszcza, biskupa warmińskiego. Po święceniach kapłańskich pracował jako wikariusz w Giżycku – pw. św. Brunona (1990–1993), Rajgrodzie (1993–1994), Bakałarzewie (1994–1995) oraz Suwałkach – pw. św. Aleksandra (1995). 23 grudnia 1995 r. został mianowany proboszczem parafii w Żabinie, a 25 sierpnia 2000 r. – proboszczem parafii w Baniach Mazurskich (obie parafie należały do dekanatu gołdapskiego). Zmarł na atak serca w Szpitalu Wojewódzkim w Suwałkach 14 stycznia 2006 r., w 48. roku życia i 17. roku kapłaństwa. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w Baniach Mazurskich i tutaj też został pochowany na miejscowym cmentarzu parafialnym.

A. Skowroński, *Ks. Zbigniew Łobaczewski (1958–2006)*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2006, nr 1, s. 118–120; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 175; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 40–41; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

SAŃKO DARIUSZ (1969–2006)

Urodził się 17 października 1969 r. w Sokółce w rodzinie Zbigniewa i Wandy z domu Szpakowicz. Szkołę podstawową i liceum ogólnokształcące ukończył w Sokółce. W 1988 r. rozpoczął studia w Akademii Wychowania Fizycznego w Gdańsku. Przerwał je w 1990 r. i wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku, gdzie ukończył pierwsze dwa lata studiów, tj. filozofię. Po dwuletnim urlopie został przyjęty do Wyższego Seminarium Duchownego w Ełku (1994). Tu dokończył studia seminaryjne (teologię) i przyjął święcenia kapłańskie w katedrze ełckiej z rąk biskupa Wojciecha Ziemby 6 czerwca 1998 r. Był wikariuszem i katechetą w parafii pw. Ducha Świętego Pocieszyciela w Giżycku (1998–2000). W tym samym czasie rozpoczął zaoczne studia doktoranckie na Wydziale Teologicznym ATK w Warszawie (od 1999 r. UKSW). W latach 2000–2003 studiował filozofię na Uniwersytecie św. Tomasza z Akwinu w Rzymie. Stopień doktora teologii (specjalność: religiologia) uzyskał na podstawie pracy pt. *Dialog Kościoła katolickiego z religiami tradycyjnymi Afryki według dokumentów Stolicy Apostolskiej (1963–2001)* napisanej i obronionej pod kierunkiem prof. Eugeniusza Sakowicza na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie. W latach 2003–2004 pracował jako duszpasterz w parafii Fort Myers na Florydzie. W sierpniu 2004 r. powrócił do macierzystej diecezji i pełnił tu m.in. funkcję rezydenta parafii pw. NMP Królowej Polski w Olecku, wykładowcy wstępu do filozofii, religiologii i filozofii Boga w seminarium duchownym w Ełku, wykładowcy misjologii i teologii ekumenicznej w Filii Wydziału Teologicznego UKSW w Suwałkach, wykładowcy antropologii filozoficznej i teorii poznania we Wszechnicy Mazurskiej w Olecku oraz duszpasterza studentów diecezji ełckiej. 1 lipca 2005 r. mianowany został wikariuszem parafii pw. św. Aleksandra w Suwałkach. Odbył wiele podróży po Polsce i świecie, m.in. w 1998 r. wraz

z Szymonem Klimaszewskim (wówczas klerykiem seminarium duchownego w Ełku) zdobył najwyższy szczyt Uralu – Narodnaja; dwukrotnie pływał kajakiem po Bajkale, najgłębszym jeziorze świata; w 1999 r. – w ciągu 18 dni wraz ze współtowarzyszami: Cezarym Aniśko i Szymonem Klimaszewskim, pokonał 1000 km zachodniego wybrzeża Bajkału (z północy na południe); a w 2003 r. wraz z bratem Tomaszem i Piotrem Mozyro spłynęli na kajakach największą rzeką wschodniej Syberii – Leną (podróżnicy w 72 dni pokonali 4400 km z Kacziugi do Tiksi). Za tę ostatnią wyprawę zostali uhonorowany wyróżnieniem *Kolosy 2003* w kategorii *Wyczyn Roku*. Był autorem kilkunastu publikacji naukowych i popularnonaukowych. Zginął tragicznie wraz z ks. Szymonem Klimaszewskim prawdopodobnie 16 lutego 2006 r. w czasie wspinaczki na górę Kazbek (5048 m n.p.m.) w Gruzji na Kaukazie. 22 lutego 2006 r. ich ciała znalazły ekipy ratunkowe 400 metrów poniżej szczytu. Pochowany został 2 marca 2006 r. na cmentarzu parafialnym w Sokółce. Ks. Dariuszowi Sańko poświęcona została jedna z ulic w obrębie miasta Sokółki.

Sańko Dariusz, w: *Wyższe Seminarium Duchowne w Ełku. Historia, wykładowcy i ich publikacje w latach 1992–2005*, pod red. W. Kalinowskiego, Ełk 2006, s. 226–227; A. Skowroński, *Ks. dr Dariusz Sańko (1969–2006)*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2006, nr 1, s. 122–123; Sz. Klimaszewski, *Wyprawa na Ural. Z dziennika podróży*, „Martyria" 2007, nr 12, s. 18–19; tenże, *Wyprawa na Ural. Z dziennika podróży (2)*, „Martyria" 2008, nr 1, s. 18–19; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 58–59; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018; tenże, *Wkład duchowieństwa diecezji ełckiej w rozwój intelektualny Polski i regionu (Część 1: Dorobek piśmienniczy)*, „Studia Ełckie" 20(2018), nr 2, s. 205–219; tenże, *Sańko Dariusz*, *Słownik polskich teologów katolickich 2004–2013*, pod red. T. Błaszczaka, W. Glińskiego, J. Mandziuk,a t. 10, Warszawa 2019, s. 978–979; tenże, *Bibliografia piśmiennictwa duchowieństwa diecezji ełckiej w latach 1992–2017 (ks. Waldemar Brodziak, ks. Dariusz Maciej Brozio, ks. Karol Bujnowski, ks. Jerzy Fidura, ks. Tomasz Kopiczko, ks. Wojciech Kotarski, ks. Dariusz Sańko, ks. Wojciech Serowik, ks. Karol Sokołowski)*, „Studia Ełckie" 2021, nr 3, s. 431–448.

SERAFIN FRANCISZEK (1909–2006)

Urodził się 6 września 1909 r. w Janowie (ówczesna parafia Mały Płock, a obecnie: Łosewo), w rodzinie rolniczej Stanisława i Ewy z domu Grajko. Szkołę podstawową ukończył w rodzinnym Janowie, po czym kształcił się w Gimnazjum Humanistycznym im. Księdza Piotra Skargi w Łomży, a po rozwiązaniu tej szkoły w Biskupim Gimnazjum św. Kazimierza w Sejnach. W 1934 r. wyjechał do Wilna, gdzie ukończył kurs maturalny i w 1936 r. złożył egzamin dojrzałości. W tym samym roku wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Wilnie i został wpisany na listę studentów uniwersytetu w Wilnie. Będąc już na ostatnim roku studiów, został – w 1941 r. – aresztowany przez Niemców i osadzony w więzieniu. 8 marca 1941 r. zapadła decyzja wywozu jego wraz z innymi alumnami na roboty do Niemiec. Podczas transportu, dzięki pomocy Warszawian, udało mu się zbiec z pociągu transportującego go na roboty do Rzeszy. Przebywał najpierw w Warszawie, a następnie u oo. jezuitów w Otwocku (przy sanatorium „Europa"). Tu dokończył studia seminaryjne i 19 marca 1943 r. przyjął święcenia

kapłańskie z rąk bpa Kazimierza Bukraby, biskupa pińskiego. Po święceniach kapłańskich przez jakiś czas przebywał u Sióstr Rodziny Maryi na ul. Żelaznej (był ich kapelanem), a potem w diecezji płockiej (jako wikariusz w Wyszkowie). Po przybyciu do Białegostoku (1946) został mianowany wikariuszem parafii w Choroszczy. Następnie abp Romuald Jałbrzykowski powierzył mu urząd prefekta szkół i wikariusza parafii pw. św. Rocha w Białymstoku. Funkcje te pełnił przez 9 lat i 7 miesięcy, po czym poprosił nowego administratora diecezji – ks. Adama Sawickiego – o zwolnienie go z Białegostoku i przejście do diecezji warmińskiej, gdyż tam, jak pisał w podaniu o przejście, „brakowało kapłanów". Po uzyskaniu zgody i przybyciu na Warmię (1957) został najpierw administratorem parafii w Srokowie, a następnie 14 sierpnia 1960 r., z powodu braku zgody na objęcie probostwa ze strony władz państwowych, wikariuszem parafii pw. św. Wojciecha w Nidzicy. Od 15 lipca 1961 r. był administratorem parafii w Cichym. Jedocześnie pełnił tu funkcję wizytatora religii, wicedziekana oraz referenta do spraw dobroczynności i trzeźwości. W 1972 r., z racji pogarszającego się zdrowia, poprosił biskupa Józefa Drzazgę o zgodę na przejście na wcześniejszą emeryturę. Po uzyskaniu takowej wyjechał z parafii i przez prawie rok przebywał na leczeniu w Brzegu niedaleko Zakopanego. Po powrocie do diecezji osiadł na stałe w Piszu (w swoim prywatnym mieszkaniu) i w miarę swoich możliwości angażował się w pracę przy parafii pw. św. Jana Chrzciciela. Odznaczony był godnością kanonika Kapituły Konkatedralnej Sambijskiej z siedzibą w Gołdapi (1989). 7 maja 1994 r. inkardynował się do diecezji ełckiej. Zmarł w Piszu 29 czerwca 2006 r. i został pochowany na cmentarzu parafialnym w Łosewie.

A. Skowroński, *Ks. kan. Franciszek Serafin (1909–2006)*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2006, nr 1, s. 124–126; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 256; W. Guzewicz, *Parafia Cichy 1952–2009*, Ełk 2010, s. 63–64; tenże, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 59–61; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

SZCZĘSNY MARIAN (1942–2006)

Urodził się 20 października 1942 r. w miejscowości Szczebra niedaleko Augustowa, w rodzinie Franciszka i Wiktorii z domu Wyszyńskiej. Szkołę podstawową ukończył w Sajzach, a następnie podjął naukę w Technikum Rachunkowości Rolnej w Ełku, które zakończył zdobyciem świadectwa dojrzałości w 1960 r. Bezpośrednio po maturze wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. Będąc na czwartym roku studiów otrzymał wezwanie do odbycia zasadniczej służby wojskowej (dwa lata). Święcenia kapłańskie przyjął z rąk bpa Jana Obłąka 20 czerwca 1967 r., w rodzinnej parafii – Stradunach. Jako wikariusz i katecheta pracował w parafiach: pw. św. Brunona w Giżycku (1967–1970), pw. św. Katarzyny w Kętrzynie (1970–1972), pw. św. Mikołaja w Elblągu (1972), pw. Serca Pana Jezusa w Olsztynie (1972–1974) oraz pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Malborku (1974–1978). Opiekował się także kościołem rektoralnym w Karolewie. Od 1978 r. był wikariuszem-ekonomem w Królewie

Malborskim. W latach 1982–1991 piastował urząd proboszcza w Młynarach, a następnie, przez prawie dwa lata, pełnił równorzędne stanowisko w Świętajnie k. Olecka (1991–1992). Był też przez krótki okres proboszczem parafii pw. bł. Karoliny Kózkówny w Ełku. Od 1992 r., a więc od chwili powstania diecezji ełckiej, ks. Szczęsny pełnił różne stanowiska w centralnych strukturach diecezji. Był m in. redaktorem naczelnym czasopisma diecezjalnego „Martyria", dyrektorem „Radia Wojciech", dyrektorem Kolegium Teologicznego w Ełku, wicedyrektorem Wydziału Katechetycznego Kurii Biskupiej, duszpasterzem ludzi pracy, referentem Wydziału Duszpasterskiego do spraw Środków Społecznego Przekazu, członkiem Rady Kapłańskiej, Rady Konsultorów, Komisji Personalnej, ekonomem diecezjalnym. W dowód uznania za swoją pracę otrzymał wiele wyróżnień i odznaczeń, w tym m.in. godność kanonika Kapituły Kolegiackiej Sejneńskiej (1992), Kapelana Honorowego Jego Świątobliwości (1997) oraz Prałata Honorowego Jego Świątobliwości (2001). Był autorem wielu artykułów naukowych i popularnonaukowych oraz pozycji książkowych (łącznie ponad 200 tytułów). W 1998 r. obronił pracę doktorską pt. *Etyka społeczna w polskiej literaturze filozoficznej okresu międzywojennego* na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej ATK (promotor: ks. prof. Zbigniew Sareło SAC). Zainteresowania ks. Szczęsnego dotyczyły głównie zagadnień społeczno-politycznych, najnowszej historii Polski i bloku wschodniego, a także kwestii związanych z katolicką nauką społeczną. Obok piśmiennictwa zajmował się także dydaktyką. Prowadził m.in. zajęcia w Instytucie Teologii Małżeństwa i Rodziny w Ełku, Kolegium Teologicznym w Ełku, Wyższym Seminarium Duchownym w Ełku, Wyższym Seminarium Duchownym w Grodnie, na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie oraz w Wyższej Szkole Finansów i Zarządzania w Białymstoku (filia w Ełku). W sumie wypromował ok. 50 magistrów i prawie tyluż licencjatów. Zmarł na wylew krwi do mózgu 14 grudnia 2006 r. w swoim mieszkaniu przy ul. 3 Maja w Ełku. Został pochowany na cmentarzu komunalnym w Ełku 19 grudnia 2006 r. Ks. Marianowi Szczęsnemu poświęcona została jedna z ulic w obrębie miasta Ełku.

B. Pillar, *Szczęsny Marian*, w: *Słownik katechetów polskich XX wieku*, pod red. R. Czekalskiego, Warszawa 2003, s. 237–238; *Ks. Marian Szczęsny (1942–2006)*, pod red. W. Guzewicza, „Episteme" 72(2007), Olecko 2007, ss. 250; A. Skowroński, *Ks. prał. dr Marian Szczęsny (1942–2006)*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2007, nr 2–3, s. 102–105; Z. Mazur, *O przyjacielu – śp. Marianie Szczęsnym*, „Martyria" 2007, nr 2, s. 16–17; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 278–279; W. Guzewicz, *Życie i działalność ks. prał. dra Mariana Szczęsnego (1942–2006)*, „Rocznik Ełcki" 2009, t. 6 [druk: 2010], s. 126–128; tenże, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 64–66; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

ŚWIĘCKI WŁADYSŁAW (1926–2006)

Urodził się 5 stycznia 1926 r. we wsi Jabłonka Świerczewo, na terenie parafii Jabłonka Kościelna (powiat wysokomazowiecki), w rodzinie rolniczej Józefa i Stanisławy z domu Dąbrowskiej. W 1933 r. rozpoczął edukację szkolną,

uczęszczając najpierw do szkoły powszechnej w Jabłonce Kościelnej, a następnie – już po zakończeniu II wojny światowej – gimnazjum w Łomży i Liceum Pedagogicznego w Płocku. Po zdaniu matury (1948) wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży. Święcenia kapłańskie przyjął 21 czerwca 1953 r. z rąk bpa Czesława Falkowskiego, biskupa łomżyńskiego. Po święceniach pracował jako wikariusz w parafiach: Kolno (obsługując przez pewien czas również parafię w Turośli), Myszyniec (1955–1958) oraz Suwałki (od 1958 r.). W tej ostatniej miejscowości spędził resztę swego duszpasterskiego życia. Oprócz funkcji wikariusza pełnił tu urząd prefekta szkół średnich (Technikum Ekonomicznego i Technikum Mechanicznego). W 1966 r. zamieszkał przy kościele św. Piotra i Pawła w Suwałkach i został, z biegiem czasu, mianowany rektorem, a od 1979 r. – także proboszczem tejże parafii. Urząd włodarza parafii pełnił do 25 sierpnia 2001 r., po czym przeszedł na emeryturę i zamieszkał przy parafii. W latach 1982–1989, z pomocą wiernych, wybudował w miejscowości Gawrych Ruda kościół pw. św. Maksymiliana Marii Kolbego, który z czasem stał się oddzielną świątynią parafialną. Podjął też próbę odbudowy wież przy kościele pw. św. Apostołów Piotra i Pawła. Był członkiem rady kapłańskiej najpierw w diecezji łomżyńskiej, a po 1992 r. – także w diecezji ełckiej. Pełnił też m.in. funkcję dziekana dekanatu suwalskiego (Ducha Świętego), moderatora duszpasterstwa w Suwałkach oraz diecezjalnego referenta duszpasterstwa mężczyzn. Odznaczony był m.in. godnością kanonika honorowego Kapituły Katedralnej Łomżyńskiej, kanonika gremialnego Kapituły Kolegiackiej Sejneńsko-Wigierskiej (w kapitule tej pełnił funkcję dziekana i kustosza) oraz Prałata Honorowego Jego Świątobliwości. Zmarł 4 września 2006 r., w 81. roku życia i 54. roku kapłaństwa. Po uroczystościach pogrzebowych w kościele św. Piotra i Pawła, trumna z ciałem zmarłego kapłana została przeniesiona na pobliski cmentarz parafialny, gdzie spoczęła w przygotowanym uprzednio grobie.

A. Skowroński, *Ks. prał. Władysław Święcki (1926–2006)*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2006, nr 2–3, s. 98–100; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 71–72; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

ZAWADZKI TOMASZ (1978–2006)

Urodził się 3 marca 1978 r. w Augustowie, w rodzinie Andrzeja i Teresy z domu Orłowskiej. Uczył się w Szkole Podstawowej nr 1 oraz Technikum Budowlano-Elektrycznym w Augustowie (maturę zdał w 1998 r.). W 2000 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Ełku i rozpoczął studia z zakresu filozofii i teologii. Święcenia kapłańskie przyjął 20 maja 2006 r. z rąk bpa Jerzego Mazura, biskupa ełckiego. Po święceniach został mianowany wikariuszem w parafii Biała Piska. Od połowy lipca 2006 r. zmagał się z chorobą nowotworową i leczył się w różnych szpitalach. Zmarł w szpitalu w Ełku 31 października 2006 r. w wieku 28 lat. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w Białej Piskiej i Augustowie, po czym ciało zmarłego kapłana spoczęło na cmentarzu parafialnym w Augustowie.

A. Skowroński, *Ks. mgr Tomasz Zawadzki (1978–2006)*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2006, nr 2–3, s. 100–102; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 79; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

BIBLIOGRAFIA

Biskup Edward Eugeniusz Samsel, pod red. J.M. Dołęgi, A. Skowrońskiego, J. Sokołowskiego, „Episteme" 33(2003), Olecko 2003, ss. 340.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji ełckiej. T. I (Augustów – Janówka),* Ełk 2024.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji ełckiej. T. II (Jeleniewo – Ruciane-Nida),* Ełk 2025.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji ełckiej. T. III (Rutka-Tartak – Żytkiejmy),* Ełk 2025.

Guzewicz W., *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017.

Guzewicz W., *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

Guzewicz W., *Samsel Edward Eugeniusz (1940–2003)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1994–2003*, pod red. J. Mandziuka, t. 9, Warszawa 2006, s. 568–571.

Guzewicz W., *Samsel Edward Eugeniusz*, „Encyklopedia Katolicka", t. 17, Lublin 2012, kol. 996.

Guzewicz W., *Sańko Dariusz*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 2004–2013*, pod red. T. Błaszczaka, W. Glińskiego, J. Mandziuka, t. 10, Warszawa 2019, s. 978–-979.

Guzewicz W., *Talent i trud. Potencjał naukowy duchowieństwa diecezji ełckiej w latach 1992–2017*, Olsztyn 2021.

Guzewicz W., *Wkład duchowieństwa diecezji ełckiej w rozwój intelektualny Polski i regionu (Część 1: Dorobek piśmienniczy)*, „Studia Ełckie" 2018, nr 2, s. 205–219.

Guzewicz W., *Związki bpa Edwarda Samsela z Kościołem na terenach obecnej Białorusi*, „Studia Ełckie" 2013, nr 3, s. 291–303.

Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007.

Ks. Marian Szczęsny (1942–2006), pod red. W. Guzewicza, „Episteme" 72(2007), Olecko 2007, ss. 250.

Pieńkowski A., *Życie i działalność bpa Edwarda Eugeniusza Samsela (1940–2003)*, Ełk 2014, ss. 728.

W służbie Bogu i ludziom. Ks. Czesław Jakub Domel (1932–2004), pod red. W. Guzewicza, „Episteme" 41(2004), Olecko 2004, ss. 191.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex" 2026 / 3(51)
DOI 10.31648/cetl.12617

VARIA

Katarzyna Lewkowicz-Grzegorczyk
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9060-7812
e-mail: k.grzegorczyk@uwb.edu.pl

Aneta Kargol-Wasiluk
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1915-2840
e-mail: a.kargol@uwb.edu.pl

SPRAWIEDLIWOŚĆ DYSTRYBUTYWNA I KOMUTATYWNA W SYSTEMIE PODATKOWYM: UJĘCIE TEORETYCZNO-EMPIRYCZNE

Streszczenie: Artykuł został poświęcony analizie sprawiedliwości dystrybutywnej i komutatywnej w systemie podatkowym, ze szczególnym uwzględnieniem rozwiązań funkcjonujących w Polsce. Podęto w nim próbę odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu współczesny system podatkowy realizuje obydwie zasady sprawiedliwości oraz jakie napięcia i kompromisy wynikają z ich równoczesnego stosowania. Analiza sprawiedliwości systemów podatkowych nabiera szczególnego znaczenia w odniesieniu do państw, które przeszły proces głębokiej transformacji systemowej. Polska od początku lat 90. XX w. konsekwentnie przebudowywała swój system podatkowy, starając się pogodzić elementy progresywnego opodatkowania dochodów z rozbudowanym systemem podatków pośrednich oraz lokalnych. Z jednej strony wprowadzono mechanizmy mające realizować cele redystrybucyjne, takie jak: progresja w podatku dochodowym od osób fizycznych oraz system ulg i zwolnień podatkowych. Z drugiej strony istotną rolę w strukturze dochodów publicznych odgrywa podatek od towarów i usług, charakteryzujący się neutralnością i jednolitością stawek, lecz jednocześnie wykazujący cechy regresywności.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość podatkowa, John Rawls, Friedrich von Hayek, system podatkowy, podatek dochodowy, podatek VAT

DISTRIBUTIVE AND COMMUTATIVE JUSTICE IN THE TAX SYSTEM: A THEORETICAL AND EMPIRICAL OVERVIEW

Abstract: This article focuses on analysing distributive and commutative justice in the tax system, with a particular emphasis on arrangements in Poland. It attempts to answer the question of the degree to which the modern tax system applies both principles of justice and the conflicts and compromises involved in their application. Analysing the fairness of tax systems is particularly significant in relation to countries that have undergone profound systemic transformation. Since the early 1990s, Poland has consistently restructured its tax system, combining elements of progressive income taxation with an elaborate system of indirect and local

taxes. Redistributive mechanisms have been introduced, such as a progressive personal income tax and a system of allowances and exemptions. However, value added tax plays an important role in the structure of public revenue, characterised by neutrality and unity of rates, yet showing features of regressivity.

Keywords: tax justice, John Rawls, Friedrich von Hayek, tax system, income tax, VAT

Wstęp

System podatkowy stanowi jeden z fundamentalnych elementów architektury finansów publicznych państwa, determinując nie tylko poziom i strukturę dochodów budżetowych, lecz także sposób realizacji celów społecznych i gospodarczych. Poprzez konstrukcję podatków państwo oddziałuje na alokację zasobów, redystrybucję dochodów oraz zachowania podmiotów gospodarczych, a tym samym wpływa na kształt ładu społeczno-ekonomicznego. W tym sensie podatki nie są wyłącznie instrumentem fiskalnym, lecz również narzędziem o wyraźnym charakterze normatywnym, odzwierciedlającym przyjmowaną w danym społeczeństwie koncepcję sprawiedliwości[1].

Problem sprawiedliwości podatkowej od dziesięcioleci zajmuje centralne miejsce w ekonomii normatywnej oraz teorii finansów publicznych. Już w klasycznych rozważaniach Arystotelesa wyróżniono dwa podstawowe wymiary sprawiedliwości: dystrybutywną oraz komutatywną, które – mimo odmiennego kontekstu historycznego – pozostają aktualne także we współczesnych analizach systemów podatkowych[2]. Sprawiedliwość dystrybutywna odnosi się do zasad podziału ciężarów i korzyści w społeczeństwie, akcentując konieczność uwzględnienia różnic w sytuacji ekonomicznej jednostek. W kontekście podatków znajduje ona wyraz przede wszystkim w zasadzie zdolności płatniczej oraz w progresji obciążeń fiskalnych. Z kolei sprawiedliwość komutatywna koncentruje się na równości wymiany i ekwiwalentności świadczeń, co w sferze fiskalnej prowadzi do postulatów neutralności podatkowej, równego traktowania podatników oraz przejrzystości reguł opodatkowania.

Współczesne teorie sprawiedliwości, w szczególności koncepcja sprawiedliwości jako bezstronności zaproponowana przez Johna Rawlsa, nadały nowy wymiar rozważaniom nad redystrybucją dochodów i rolą państwa w korygowaniu nierówności społecznych[3]. Jednocześnie rozwój gospodarek rynkowych, procesy globalizacji oraz rosnąca mobilność kapitału wzmocniły znaczenie argumentów odwołujących się do sprawiedliwości komutatywnej, podkreślających potrzebę

[1] R. Musgrave, *The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy*, New York 1959, s. 72, 74; R. Musgrave, P. Musgrave, *Public Finance in Theory and Practice*, New York 1989, s. 216.

[2] Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, tłum. D. Gromska, Warszawa 1956; tenże, *Etyka nikomachejska*, tłum. i oprac. D. Gromska, Warszawa 2012, s. 158–162 i 162–165; K. Kostro, *Hayek kontra socjalizm. Debata socjalistyczna a rozwój teorii społeczno-ekonomicznych Friedricha von Hayeka*, Warszawa 2001, s. 183–184; F.A. Hayek, *Prawo, legislacja i wolność*, tłum. G. Łuczkiewicz, Warszawa 2020, s. 248.

[3] J. Rawls, *A theory of Justice*, Cambridge 1971, s. 429–430.

prostych, przewidywalnych i neutralnych systemów podatkowych. W rezultacie współczesna polityka fiskalna funkcjonuje w warunkach trwałego napięcia pomiędzy dążeniem do redystrybucji a wymogami efektywności ekonomicznej.

Analiza relacji między sprawiedliwością dystrybutywną a komutatywną w systemie podatkowym nabiera szczególnego znaczenia w odniesieniu do państw, które przeszły proces głębokiej transformacji systemowej. Polska od początku lat 90. XX w. konsekwentnie przebudowywała swój system podatkowy, starając się pogodzić elementy progresywnego opodatkowania dochodów z rozbudowanym systemem podatków pośrednich oraz lokalnych. Z jednej strony wprowadzono mechanizmy mające realizować cele redystrybucyjne, takie jak progresja w podatku dochodowym od osób fizycznych oraz system ulg i zwolnień podatkowych. Z drugiej strony istotną rolę w strukturze dochodów publicznych odgrywa podatek od towarów i usług, charakteryzujący się neutralnością i jednolitością stawek, lecz jednocześnie wykazujący cechy regresywności[4].

W praktyce prowadzi to do licznych kontrowersji dotyczących rozkładu ciężarów podatkowych pomiędzy różne grupy społeczne. Szczególnie często podnoszone są kwestie relatywnego obciążenia gospodarstw o niższych dochodach przez podatki pośrednie oraz postrzeganego nadmiernego obciążenia klasy średniej w podatku dochodowym. Zjawiska te wskazują, że realizacja sprawiedliwości podatkowej nie polega na prostym wyborze jednej z koncepcji, lecz wymaga świadomego i konsekwentnego projektowania instrumentów fiskalnych w taki sposób, aby minimalizować konflikty pomiędzy celami redystrybucyjnymi a efektywnością systemu.

Celem niniejszego artykułu jest pogłębiona analiza sprawiedliwości dystrybutywnej i komutatywnej w systemie podatkowym, ze szczególnym uwzględnieniem rozwiązań funkcjonujących w Polsce. Artykuł podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie: w jakim stopniu współczesny system podatkowy realizuje obie zasady sprawiedliwości oraz jakie napięcia i kompromisy wynikają z ich równoczesnego stosowania. Metodologia badawcza obejmuje: (1) studia literaturowe, uwzględniające klasyczne i współczesne prace z zakresu teorii finansów publicznych oraz sprawiedliwości podatkowej; (2) analizę normatywną systemu podatkowego w kontekście zgodności z zasadami sprawiedliwości dystrybutywnej i komutatywnej oraz (3) analizę porównawczą wybranych instrumentów podatkowych w Polsce, w szczególności podatku dochodowego od osób fizycznych, podatku od towarów i usług oraz podatków lokalnych.

[4] Por. K. Radzikowski, *Współczesne dylematy równości i sprawiedliwości opodatkowania (cz. 1)*, „Doradztwo Podatkowe – Biuletyn Instytutu Studiów Podatkowych" 2020, nr 12, s. 21n.; OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms-2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

1. Sprawiedliwość jako kategoria ekonomii normatywnej i finansów publicznych

Sprawiedliwość w ekonomii normatywnej nie stanowi pojęcia jednorodnego ani jednoznacznie definiowalnego, lecz jest kategorią wartościującą, silnie osadzoną w określonych założeniach filozoficznych i aksjologicznych. W najogólniejszym ujęciu odnosi się ona do oceny tego, co jest uznawane za „słuszne" lub „sprawiedliwe" w procesie podziału dóbr i obciążeń w społeczeństwie, a zatem do normatywnego wymiaru alokacji zasobów[5]. W przeciwieństwie do analizy pozytywnej, która opisuje skutki określonych rozwiązań fiskalnych, ekonomia normatywna formułuje kryteria oceny tych rozwiązań, co nieuchronnie prowadzi do sporów dotyczących samych podstaw sprawiedliwości[6].

Klasyczne rozróżnienie sprawiedliwości dystrybutywnej i komutatywnej, wywodzące się z myśli Arystotelesa, do dziś pozostaje jednym z głównych punktów odniesienia w analizach systemów podatkowych[7]. Rozróżnienie to nie ma jednak wyłącznie charakteru historycznego, lecz wyznacza dwa odmienne sposoby myślenia o roli państwa i podatków we współczesnej gospodarce rynkowej. Sprawiedliwość dystrybutywna koncentruje się na zasadach podziału ciężarów i korzyści pomiędzy jednostki oraz grupy społeczne, akcentując znaczenie kryteriów takich jak potrzeby, zasługi czy zdolność do ponoszenia obciążeń. W ujęciu fiskalnym prowadzi to do uznania zasady zdolności płatniczej za fundamentalne kryterium sprawiedliwego opodatkowania, co znajduje wyraz w progresywnych podatkach dochodowych oraz rozbudowanych mechanizmach ulg i transferów.

Współczesna teoria sprawiedliwości, w szczególności koncepcja J. Rawlsa, wzmocniła normatywne uzasadnienie redystrybucji, wskazując, że nierówności dochodowe mogą być akceptowalne jedynie wówczas, gdy poprawiają sytuację jednostek najsłabszych ekonomicznie[8]. W literaturze finansów publicznych argument ten bywa interpretowany jako silne uzasadnienie dla progresji podatkowej oraz aktywnej roli państwa w korygowaniu rynkowych rezultatów podziału dochodów. Jednocześnie podejście to spotyka się z krytyką, zwłaszcza ze strony autorów podkreślających negatywne skutki wysokiej redystrybucji dla efektywności ekonomicznej, bodźców do pracy i akumulacji kapitału.

Odmienną perspektywę oferuje sprawiedliwość komutatywna, która koncentruje się na równości wymiany i ekwiwalentności świadczeń. W kontekście systemu podatkowego oznacza to postulat, aby obciążenia fiskalne były nakładane według jednolitych, przejrzystych reguł, a relacja między podatkiem a korzyściami z dóbr publicznych miała możliwie neutralny charakter[9]. W tym ujęciu sprawiedliwość nie polega na redystrybucji, lecz na równości traktowania

[5] R. Musgrave, P. Musgrave, *Public Finance*..., s. 216.
[6] M. O'Neill, S. Orr, *Taxation. Philosophical Perspectives*, Oxford 2018, s. 2–3.
[7] Arystoteles, *Metafizyka*, tłum. T. Żeleźnik, Warszawa 2002, s. 172, 345; tenże, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, Warszawa 2002, s. 136.
[8] J. Rawls, *A Theory of Justice. Revised Edition*, Harvard University Press 2020, s. 119.
[9] R. Musgrave, P. Musgrave, *Public Finance*..., s. 221.

podatników oraz ograniczeniu arbitralności władzy fiskalnej. Tak rozumiana sprawiedliwość komutatywna stanowi jedno z normatywnych uzasadnień podatków proporcjonalnych oraz podatków pośrednich, w szczególności podatku od wartości dodanej.

W literaturze przedmiotu podkreśla się jednak, że podejście komutatywne, mimo swojej atrakcyjności z punktu widzenia przejrzystości i prostoty systemu podatkowego, nie jest aksjologicznie neutralne. Neutralność fiskalna oznacza akceptację rynkowego rozkładu dochodów jako punktu wyjścia, co w warunkach znacznych nierówności społecznych może prowadzić do utrwalenia regresywnego charakteru obciążeń podatkowych[10]. Krytycy wskazują, że podatki pośrednie, choć formalnie równe dla wszystkich, w praktyce obciążają relatywnie silniej gospodarstwa o niższych dochodach, co podważa ich społeczną legitymizację.

Z perspektywy finansów publicznych kluczowym problemem nie jest zatem wybór jednej „właściwej" koncepcji sprawiedliwości, lecz określenie relacji pomiędzy sprawiedliwością dystrybutywną a komutatywną w konkretnych warunkach instytucjonalnych i społeczno-gospodarczych. Jak zauważają Joel Slemrod i Jon Bakija, projektowanie systemu podatkowego zawsze wymaga kompromisu pomiędzy efektywnością ekonomiczną, prostotą administracyjną a normatywnymi postulatami sprawiedliwości[11]. Oznacza to, że każda konstrukcja podatkowa implikuje określony wybór aksjologiczny, nawet jeśli nie jest on explicite artykułowany w debacie publicznej.

W praktyce polityki fiskalnej napięcie pomiędzy obiema koncepcjami sprawiedliwości ujawnia się w sposobie konstruowania instrumentów podatkowych. Progresja podatkowa i selektywne ulgi realizują cele sprawiedliwości dystrybutywnej, lecz jednocześnie zwiększają złożoność systemu i mogą prowadzić do zniekształceń zachowań podatników. Z kolei podatki proporcjonalne i pośrednie wzmacniają sprawiedliwość komutatywną, ale kosztem ograniczonej zdolności systemu do korekty nierówności dochodowych. Analiza tych napięć stanowi punkt wyjścia do dalszych rozważań nad funkcjonowaniem współczesnych systemów podatkowych, w tym systemu polskiego, który w szczególny sposób łączy elementy obu podejść.

2. Sprawiedliwość dystrybutywna w systemie podatkowym – ujęcie krytyczne

Sprawiedliwość dystrybutywna zajmuje centralne miejsce w normatywnej analizie systemów podatkowych, jednak jej praktyczna implementacja pozostaje przedmiotem trwałego sporu w literaturze ekonomii finansów publicznych. Dominujące podejście, odwołujące się do zasady zdolności płatniczej, zakłada, że sprawiedliwy system podatkowy powinien różnicować obciążenia fiskalne

[10] J. Pedersen, *Distributive Justice and Taxation*, Routledge 2021, s. 42.

[11] J. Slemrod, J. Bakija, *Taxing ourselves, A Citizen's Guide to the Debate over Taxes,* MIT Press 2008, s. 3, 158n.

w zależności od sytuacji ekonomicznej podatników, co najczęściej prowadzi do progresywnego opodatkowania dochodów[12]. Choć zasada ta bywa traktowana jako normatywnie oczywista, jej konsekwencje ekonomiczne i społeczne są znacznie bardziej ambiwalentne, niż sugeruje to klasyczna argumentacja redystrybucyjna.

W literaturze podkreśla się, że progresja podatkowa stanowi podstawowy instrument realizacji sprawiedliwości dystrybutywnej, gdyż umożliwia redystrybucję dochodów od gospodarstw o wyższych dochodach do grup mniej zamożnych, a tym samym ograniczenie nierówności dochodowych[13]. Jednocześnie badania empiryczne wskazują, że skuteczność progresji w redukcji nierówności zależy nie tylko od formalnej struktury stawek podatkowych, lecz także od szerokości podstawy opodatkowania, skali ulg oraz stopnia unikania i uchylania się od opodatkowania. W wielu państwach OECD obserwuje się zjawisko „pozornej progresji", w której nominalnie progresywny PIT w praktyce traci swój redystrybucyjny charakter wskutek licznych preferencji podatkowych dostępnych głównie dla podatników o wyższych dochodach[14].

Krytycy dystrybutywnego podejścia do opodatkowania wskazują ponadto, że zasada zdolności płatniczej nie oferuje jednoznacznych kryteriów pomiaru „sprawiedliwego" obciążenia. Dochód, majątek czy konsumpcja mogą prowadzić do odmiennych wniosków normatywnych, a wybór konkretnej podstawy opodatkowania ma charakter arbitralny i aksjologiczny[15]. W rezultacie sprawiedliwość dystrybutywna bywa krytykowana jako koncepcja podatna na instrumentalizację polityczną, w której redystrybucja staje się celem samym w sobie, niezależnie od jej kosztów ekonomicznych.

Istotnym punktem sporu jest również wpływ progresywnego opodatkowania na zachowania podatników. Liczne badania wskazują, że wysokie krańcowe stawki podatkowe mogą osłabiać bodźce do pracy, oszczędzania i inwestowania, szczególnie wśród podatników o wysokich kwalifikacjach i mobilnym kapitale ludzkim[16]. Z tej perspektywy sprawiedliwość dystrybutywna, realizowana poprzez intensywną progresję, może prowadzić do paradoksalnego efektu polegającego na ograniczeniu bazy podatkowej, a w dłuższym okresie – do zmniejszenia możliwości finansowania polityki społecznej.

Porównawcze analizy systemów podatkowych wskazują, że kraje OECD różnią się istotnie w sposobie realizacji sprawiedliwości dystrybutywnej. Państwa skandynawskie, charakteryzujące się wysokim poziomem redystrybucji, łączą umiarkowaną progresję PIT z szeroką bazą podatkową i rozbudowanym systemem transferów społecznych finansowanych także z podatków pośrednich. Z kolei kraje anglosaskie częściej ograniczają progresję podatkową, koncentrując się na

---

[12] R. Musgrave, P. Musgrave, *Public Finance*..., s. 223.

[13] J. Slemrod, J. Bakija, *Taxing ourselves*..., s. 62.

[14] OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms- 2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

[15] R.M. Bird, O. Oldman, *Taxation in Developing Countries*, London 1990, s. 149.

[16] R.M. Bird and E.M. Zolt, *Redistribution via Taxation: The Limited Role of the Personal Income Tax in Developing Countries*, „UCLA Law Review" 2005, nr 52, s. 1662.

selektywnych transferach adresowanych do najuboższych grup[17]. Porównanie to sugeruje, że skuteczność sprawiedliwości dystrybutywnej zależy nie tyle od samego poziomu progresji, ile od spójności całego systemu fiskalnego.

W kontekście polskiego systemu podatkowego realizacja sprawiedliwości dystrybutywnej napotyka dodatkowe ograniczenia. Z jednej strony formalna progresja w podatku dochodowym od osób fizycznych oraz rosnąca kwota wolna od podatku wzmacniają redystrybucyjny charakter systemu. Z drugiej strony dominująca rola podatków pośrednich w strukturze dochodów budżetowych oraz liczne preferencje podatkowe osłabiają faktyczny efekt redystrybucyjny PIT. W efekcie ciężar realizacji sprawiedliwości dystrybutywnej w dużej mierze przesuwany jest z systemu podatkowego na system transferów społecznych, co rodzi pytania o spójność i efektywność całej polityki fiskalnej.

Podsumowując, sprawiedliwość dystrybutywna pozostaje kluczowym, lecz kontestowanym elementem normatywnej oceny systemów podatkowych. Jej implementacja wymaga nieustannego balansowania pomiędzy celami redystrybucyjnymi a ograniczeniami wynikającymi z efektywności ekonomicznej, mobilności czynników produkcji oraz kosztów administracyjnych. Analiza porównawcza pokazuje, że nie istnieje jeden uniwersalny model sprawiedliwości dystrybutywnej, a jej realizacja zawsze odzwierciedla określone wybory aksjologiczne i instytucjonalne.

3. Sprawiedliwość komutatywna w systemie podatkowym

Sprawiedliwość komutatywna zajmuje szczególne miejsce w normatywnych rozważaniach nad systemem podatkowym, ponieważ oferuje alternatywną wobec redystrybucji wizję sprawiedliwego opodatkowania. Jej rdzeniem jest postulat równego traktowania podatników oraz ekwiwalentności świadczeń, zgodnie z którym obciążenia fiskalne powinny pozostawać w proporcji do wartości dóbr i usług publicznych, z których korzystają jednostki[18]. W odróżnieniu od sprawiedliwości dystrybutywnej, koncentrującej się na korekcie rynkowych rezultatów podziału dochodów, podejście komutatywne zakłada akceptację istniejącego porządku dochodowego jako punktu wyjścia dla konstrukcji systemu podatkowego.

W literaturze ekonomicznej sprawiedliwość komutatywna bywa przedstawiana jako koncepcja normatywnie „minimalistyczna", która ogranicza zakres ingerencji państwa do zapewnienia neutralnych i przejrzystych reguł opodatkowania[19]. Jej zwolennicy argumentują, że prostota i przewidywalność systemu podatkowego wzmacniają jego legitymizację społeczną, redukują koszty administracyjne oraz ograniczają pole do arbitralnych decyzji władzy fiskalnej.

---

[17] OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms- 2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

[18] Arystoteles, *Polityka*, s. 136; R. Musgrave, P. Musgrave, *Public Finance*..., s. 221.

[19] R. Bird, O. Oldman, *Taxation in Developing*..., s. 148.

Z tej perspektywy sprawiedliwość polega nie na wyrównywaniu wyników, lecz na równości reguł gry.

Tak rozumiana komutatywność znajduje swoje instytucjonalne odzwierciedlenie przede wszystkim w podatkach proporcjonalnych oraz podatkach pośrednich. Liniowe opodatkowanie dochodów oraz jednolite stawki VAT są uzasadniane jako rozwiązania zapewniające równe traktowanie podatników i neutralność wobec ich decyzji ekonomicznych[20]. W ujęciu normatywnym neutralność ta ma chronić efektywność rynku, ograniczając zniekształcenia alokacyjne oraz negatywne bodźce do pracy, oszczędzania i inwestowania.

Jednakże krytyczna analiza wskazuje, że postulowana neutralność sprawiedliwości komutatywnej ma w dużej mierze charakter pozorny. Równe stawki podatkowe nie oznaczają bowiem równych skutków ekonomicznych dla różnych grup dochodowych. W przypadku podatków pośrednich, w szczególności VAT, jednolita stawka prowadzi do relatywnie wyższego obciążenia gospodarstw domowych o niższych dochodach, które przeznaczają większą część swoich dochodów na konsumpcję dóbr opodatkowanych[21]. W rezultacie formalna równość reguł przekłada się na faktyczną nierówność obciążeń, co podważa społeczną legitymizację komutatywnego modelu opodatkowania.

W tym kontekście sprawiedliwość komutatywna bywa krytykowana jako koncepcja, która – pod pozorem neutralności – reprodukuje istniejące nierówności dochodowe i majątkowe. Akceptacja rynkowego podziału dochodów jako punktu odniesienia oznacza bowiem milczące przyjęcie założeń, że mechanizmy rynkowe są same w sobie sprawiedliwe lub co najmniej normatywnie obojętne. Tymczasem liczne badania wskazują, że rozkład dochodów jest w znacznym stopniu determinowany przez czynniki instytucjonalne, strukturalne i historyczne, a nie wyłącznie przez indywidualne decyzje i produktywność[22].

Porównawcze analizy systemów podatkowych krajów OECD pokazują, że państwa silnie akcentujące sprawiedliwość komutatywną charakteryzują się zazwyczaj większym udziałem podatków pośrednich w strukturze dochodów budżetowych oraz mniejszą progresją podatków dochodowych. Choć rozwiązania te sprzyjają stabilności wpływów fiskalnych i prostocie systemu, to jednocześnie wymagają rozbudowanych mechanizmów kompensacyjnych po stronie wydatków publicznych, aby ograniczyć regresywne skutki opodatkowania[23]. W praktyce oznacza to, że redystrybucja nie znika, lecz zostaje przesunięta z systemu podatkowego do systemu transferów społecznych, co rodzi pytania o spójność i przejrzystość całej polityki fiskalnej.

W odniesieniu do polskiego systemu podatkowego sprawiedliwość komutatywna odgrywa szczególnie istotną rolę ze względu na wysoki udział podatku od towarów i usług w dochodach budżetu państwa oraz względnie ograniczoną

[20] OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms- 2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

[21] J. Slemrod, J. Bakija, *Taxing ourselves*…, s. 214.

[22] R.M. Bird and E.M. Zolt, *Redistribution via Taxation*…, s. 1627–1695.

[23] OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms-2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

progresję PIT. Z jednej strony sprzyja to stabilności fiskalnej i efektywności poboru podatków, z drugiej zaś wzmacnia regresywny charakter obciążeń, co stoi w sprzeczności z deklarowanymi celami polityki społecznej. W tym sensie sprawiedliwość komutatywna nie stanowi neutralnej alternatywy wobec dystrybutywności, lecz raczej konkurencyjny projekt normatywny, którego konsekwencje społeczne wymagają krytycznej oceny.

Podsumowując, sprawiedliwość komutatywna, choć często przedstawiana jako technicznie obiektywna i aksjologicznie neutralna, w rzeczywistości implikuje określony wybór normatywny dotyczący roli państwa i akceptowalnego poziomu nierówności społecznych. Jej konfrontacja ze sprawiedliwością dystrybutywną nie prowadzi do prostego rozstrzygnięcia, lecz ujawnia fundamentalne napięcie pomiędzy efektywnością, przejrzystością a społeczną legitymizacją systemu podatkowego.

4. Ocena systemu podatkowego z punktu widzenia sprawiedliwości podatkowej. Polska vs. kraje UE

Polski system podatkowy, kształtowany od początku lat 90. XX w., jest przykładem próby pogodzenia zasad sprawiedliwości dystrybutywnej i komutatywnej w praktyce fiskalnej. Z jednej strony wprowadzono progresję podatkową w podatku dochodowym od osób fizycznych (PIT), która ma na celu obciążenie większymi stawkami osób o wyższych dochodach, co realizuje zasadę zdolności płatniczej i funkcję redystrybucyjną systemu. Mechanizmy ulg podatkowych, takich jak kwota wolna od podatku, ulgi na dzieci czy ulgi rehabilitacyjne, również stanowią instrument realizacji sprawiedliwości dystrybutywnej, ponieważ pozwalają uwzględnić indywidualną sytuację materialną podatnika oraz wyrównywać szanse w społeczeństwie[24].

Z drugiej strony, podatek od towarów i usług (VAT) oraz część podatków lokalnych, takich jak podatek od nieruchomości czy część podatku rolnego, realizują zasady sprawiedliwości komutatywnej, koncentrując się na równości obciążeń i ekwiwalentności świadczeń wobec wszystkich uczestników obrotu gospodarczego[25]. VAT jest podatkiem proporcjonalnym od wartości konsumpcji i w dużym stopniu neutralnym wobec decyzji ekonomicznych jednostek, co zwiększa przejrzystość i przewidywalność systemu podatkowego.

Jednakże w praktyce pojawiają się napięcia między tymi dwiema zasadami. Podatki pośrednie, w tym VAT, obciążają proporcjonalnie wszystkich konsumentów, niezależnie od dochodu, co nadaje im charakter regresywny i może

[24] R. Musgrave, P. Musgrave, *Public Finance*..., s. 225; OECD, *Tax policy reforms2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms- 2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

[25] J. Slemrod, J. Bakija, *Taxing ourselves*..., s. 214; M. Paździor, T. Wołowiec, *Opodatkowanie nieruchomości a zasada sprawiedliwości podatkowej (wybrane problemy teoretyczne)*, „International Journal of Legal Studies" 2018, nr 2(4), s. 369–389.

nadmiernie obciążać gospodarstwa o niższych dochodach[26]. Z kolei progresja PIT, choć realizuje cele redystrybucyjne, jest czasami postrzegana jako nadmierne obciążenie dla klasy średniej, zwłaszcza w kontekście ograniczonej elastyczności ulg i wysokiej biurokracji administracyjnej[27].

Badania empiryczne dotyczące redystrybucyjnego charakteru podatku VAT w krajach UE oraz w Polsce wskazują na istotną ewolucję zarówno w zakresie wyników badań, jak i stosowanych metod analitycznych. Podczas gdy tradycyjne podejścia klasyfikują podatek VAT jako podatek regresywny, nowsze badania prowadzą do odmiennych wniosków, podważających jednoznaczność tej tezy.

W ujęciu klasycznym regresywność podatku VAT wynika ze stosunkowo wysokiego udziału konsumpcji w budżetach gospodarstw domowych o najniższych dochodach. Badania empiryczne w Polsce wskazują, że w latach 1995–2009 podatek ten szczególnie obciążał grupy najuboższe, zwłaszcza rolników oraz emerytów i rencistów (Dobrowolska i Rogalski 2012)[28]. Tezy te potwierdzają również najnowsze badania Patryka Stawiarskiego (2025), obejmujące lata 2011–2023[29]. Autor wskazuje, że pomimo wzrostu zamożności społeczeństwa i ekspansji transferów socjalnych, regresywność VAT mierzona dochodem rozporządzalnym nadal się utrzymuje, chociaż dysproporcje między grupami kwintylowymi częściowo się wyrównały. W rezultacie najuboższe gospodarstwa domowe nadal ponoszą proporcjonalnie wyższe obciążenia podatkowe niż najbogatsze. Z kolei z badań przeprowadzonych przez OECD (m.in. Thomas 2020; OECD/KIPF 2014) wynika, że podatek VAT wykazuje cechy zbliżone do podatku proporcjonalnego, a niekiedy wręcz lekko progresywnego[30]. Zjawisko to tłumaczy hipoteza dochodu permanentnego tzn. gospodarstwa zamożniejsze oszczędzają większą część swoich wpływów, odsuwając moment opodatkowania do czasu przyszłej konsumpcji. W rezultacie obserwowana w ujęciu rocznym regresywność okazuje się w dużej mierze zjawiskiem statystycznym, a nie strukturalną cechą systemu.

Istotnym zagadnieniem pozostaje również ocena efektywności preferencyjnych stawek VAT jako instrumentu redystrybucji. Analizy przeprowadzone we Włoszech (Lanterna i Liberati 2023) oraz raporty OECD dla 27 państw członkowskich wskazują, że obniżone stawki często nie realizują zakładanych celów społecznych[31]. W ujęciu bezwzględnym największymi beneficjentami

[26] R.M. Bird and E.M. Zolt, *Redistribution via Taxation…*, s. 1627–1695.

[27] Por. S. Owsiak, *Finanse publiczne. Współczesne ujęcie*, Warszawa 2017, s. 564.

[28] B. Dobrowolska, W.J. Rogalski, *Redystrybucyjne konsekwencje opodatkowania konsumpcji polskich gospodarstw domowych podatkiem VAT według grup społeczno-ekonomicznych w latach 1995–2009*, „Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach" 2013, nr 129, s. 135–144.

[29] P. Stawiarski, *Redistributive Consequences of the Value Added Tax (VAT) in Poland, 2011––2023*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica" 2025, nr 4(373), s. 65–76.

[30] A. Thomas, *Reassessing the regressivity of the VAT*, OECD Taxation Working Papers, OECD Publishing, Paris 2020, nr 49; OECD/KIPF, *The Distributional Effects of Consumption Taxes in OECD Countries*, OECD Tax Policy Studies, Paris: OECD Publishing 2014, nr 22, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2014/12/the-distributional-effects-of-consumption-taxes-in-oecd-countries_g1g4a7fc/9789264224520-en.pdf>, dostęp: 9.01.2026.

[31] F. Lanterna, P. Liberati, *On the Use of Value Added Tax for Redistributive Purposes in Italy*, „Italian Economic Journal" 2023, vol. 10(2), s. 551–584.

takich rozwiązań stają się gospodarstwa zamożniejsze, co wynika z ich wyższego poziomu konsumpcji dóbr objętych preferencjami, potwierdza to również przykład Francji i Niemiec. Jednak badania Ingvila Gaardera (2016) dotyczące Norwegii sugerują, że niższy VAT na żywność może wspierać budżety najuboższych, choć ogólna efektywność fiskalna tego narzędzia pozostaje ograniczona[32].

W rezultacie współczesna teoria finansów publicznych postuluje wyższość bezpośrednich transferów pieniężnych nad mechanizmami pośrednimi. Badania empiryczne przeprowadzone przez Dorę Benedek i in. (2020), Youssefa Benzartiego i in. (2020) oraz Clemensa Fuesta i in. (2024) pokazują, że obniżki stawek podatku VAT nie zawsze są w pełni przenoszone na ceny konsumpcyjne, co ogranicza ich skuteczność redystrybucyjną[33]. W tym kontekście OECD rekomenduje model „neutralnego VAT" oparty na szerokiej bazie i jednolitej stawce, skorelowany z systemem celowanych transferów, uznając go za rozwiązanie bardziej przejrzyste i efektywne. Nowe podejścia metodologiczne oceny redystrybucyjnego charakteru VAT prezentują też badania Corrado Benassiego i Emanuela Randona (2021)[34]. Autorzy tego badania wykazali, że podatek VAT jako pojedynczy instrument może mieć charakter regresywny pomimo tego, że cały system fiskalny, uwzględniający podatki bezpośrednie oraz transfery socjalne, jest progresywny. Oznacza to konieczność analizy podatku VAT w kontekście całego systemu podatkowo-transferowego, a nie indywidualnie.

W szerszej perspektywie empirycznej wyniki badań dla krajów rozwiniętych potwierdzają, że kluczową rolę w redukcji nierówności odgrywają podatki bezpośrednie oraz transfery socjalne. Thomas Piketty, Emmanuel Saez i Gabriel Zucman (2018) oraz Annette Alstadsæter i in. (2019) pokazują, że progresywne opodatkowanie dochodów i majątku istotnie ogranicza nierówności, szczególnie w krajach skandynawskich[35]. Podatek VAT pełni funkcję głównie fiskalną, a jego oddziaływanie redystrybucyjne pozostaje wtórne wobec konstrukcji całego systemu.

W tym kontekście przypadek Polski wpisuje się w ogólne tendencje obserwowane w krajach UE, chociaż zachowuje pewne cechy specyficzne. Polski system podatkowy charakteryzuje się relatywnie wysokim udziałem podatków pośrednich w dochodach publicznych (ponad 40%), co wzmacnia potencjalnie regresywny charakter systemu. Jednocześnie progresywność podatku PIT

---

[32] I. Gaarder, *Who Benefits from Consumption Tax Cuts? Evidence from a Quite Large VAT Reform*, „Journal of Public Economics" 2016, nr 139, s. 48–59.

[33] D. Benedek i in., *Varieties of VAT Pass Through*, „International Tax and Public Finance" 2020, vol. 27, s. 890–930; Y. Benzarti i in., *What Goes Up May Not Come Down: Asymmetric Incidence of Value-Added Taxes*, „Journal of Political Economy" 2020, vol. 128(12), s. 4438–4474; C. Fuest, F. Neumeier and D. Stöhlker, *The pass-through of temporary VAT rate cuts: evidence from German supermarket retail*, „International Tax and Public Finance" 2024, nr 32, s. 51–97.

[34] C. Benassi, E. Randon, *The distribution of the tax burden and the income distribution: theory and empirical evidence*, „Economia Politica" 2021, nr 38, s. 1087–1108.

[35] T. Piketty, E. Saez & G. Zucman, *Distributional national accounts: Methods and estimates for the United States*, „Quarterly Journal of Economics" 2018, nr 133(2), s. 553–609; A. Alstadsæter, N. Johannesen & G. Zucman, *Tax Evasion and Inequality*, „American Economic Review" 2019, nr 109(6), s. 2073–2103.

pozostaje umiarkowana i jest w dużej mierze zależna od zmian instytucjonalnych. Analiza danych dla Polski wskazuje na wyraźne zmiany w funkcji redystrybucyjnej systemu podatkowego po 2016 r. Podniesienie kwoty wolnej od podatku oraz wprowadzenie szerokich transferów socjalnych (np. program Rodzina 500+ oraz podniesieniu wartości tego świadczenia do 800 zł miesięcznie od stycznia 2024 r.) znacząco zwiększyło dochody rozporządzalne gospodarstw o niskich dochodach i przyczyniło się do spadku współczynnika Giniego (z ok. 30,8 w 2015 r. do ok. 26 w 2024 r.)[36]. Oznacza to, że redystrybucja w Polsce jest realizowana głównie poprzez transfery społeczne, a nie konstrukcję podatków pośrednich.

Po 2019 r. obserwuje się pewne osłabienie progresywności podatków dochodowych, związane m.in. z obniżeniem stawek PIT (w październiku 2019 r. obniżono stawkę w I progu podatkowym z 18% na 17%, a od lipca 2022 r. stawkę obniżono do 12%) oraz wprowadzeniem nowych zwolnień (ulga dla młodych, ulga na powrót, ulga dla rodzin 4+, ulga dla pracujących seniorów). Wzrost znaczenia VAT w strukturze dochodów publicznych oraz ograniczona progresja PIT prowadzą do sytuacji, w której ciężar finansowania państwa w większym stopniu spoczywa na konsumpcji niż na dochodach. Najnowsze dane wskazują jednak na częściowe odwrócenie tego trendu, związane z efektem „pełzającej progresji", wynikającym m.in. z braku waloryzacji progów podatkowych[37].

Podsumowując, badania empiryczne dotyczące Polski i krajów UE prowadzą do następujących wniosków. Po pierwsze, regresywność VAT nie jest jednoznaczna i zależy od przyjętej metodologii pomiaru. Po drugie, preferencyjne stawki VAT okazują się mało efektywnym narzędziem redystrybucji. Po trzecie, rzeczywisty wpływ systemu podatkowego na nierówności zależy przede wszystkim od konstrukcji podatków bezpośrednich oraz skali transferów socjalnych. Z perspektywy analizy fiskalnej widać wyraźnie, że pełna realizacja obu zasad sprawiedliwości dystrybutywnej i kumulatywnej wymaga kompromisów i świadomej polityki redystrybucyjnej. W praktyce oznacza to konieczność balansowania między efektywnością systemu podatkowego, neutralnością fiskalną oraz jego funkcją redystrybucyjną. Osiągnięcie optymalnego kompromisu wymaga zarówno elastycznych mechanizmów podatkowych, jak i świadomego projektowania ulg oraz transferów społecznych, które pozwalają minimalizować nierówności dochodowe bez nadmiernego obciążania podatników i zniekształcania decyzji ekonomicznych[38].

---

[36] GUS, *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2024*, Warszawa 2025, s. 53, <https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/6/18/1/dochody_i_warunki_zycia_ludnosci_polski_-_raport_z_badania_eu-silc_2024.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

[37] R. Benecki, S. Dudek, L. Kotecki, *Zagrożenia nadmiernego długu publicznego – edycja 2023*, Warszawa 2023, s. 58.

[38] OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms-2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025; J. Slemrod, J. Bakija, *Taxing ourselves*… .

Wnioski

Analiza systemu podatkowego wskazuje, że współczesne państwa, w tym Polska, starają się realizować jednocześnie funkcję redystrybucyjną i ekwiwalentną obciążeń fiskalnych, jednak żadna z zasad sprawiedliwości nie dominuje całkowicie[39]. Zasada sprawiedliwości dystrybutywnej pozwala na realizację celów społecznych poprzez zmniejszanie nierówności dochodowych, wspieranie grup mniej zamożnych oraz kształtowanie równych szans w społeczeństwie. Wdrażanie progresji podatkowej, ulg i transferów społecznych umożliwia państwu wypełnianie funkcji redystrybucyjnej, co jest kluczowe dla spójności społecznej i legitymizacji systemu podatkowego[40].

Z kolei zasada sprawiedliwości komutatywnej zapewnia neutralność fiskalną, przejrzystość oraz ekwiwalentność świadczeń wobec podatników. Podatki proporcjonalne oraz pośrednie, takie jak VAT, gwarantują równe traktowanie jednostek, minimalizując poczucie dyskryminacji i zwiększając przewidywalność obciążeń[41]. Jednak systemy oparte wyłącznie na zasadzie komutatywnej mogą nie uwzględniać różnic w dochodach, co w praktyce może prowadzić do regresywnego efektu fiskalnego i wzrostu nierówności społecznych[42].

Skuteczny system podatkowy wymaga więc świadomego balansowania obu zasad, uwzględniającego zarówno kontekst ekonomiczny, jak i społeczny. Polska polityka podatkowa, wprowadzająca progresję PIT, mechanizmy ulg i transfery społeczne obok neutralnych podatków pośrednich i lokalnych, stanowi przykład kompromisu między sprawiedliwością dystrybutywną a komutatywną. Takie podejście umożliwia jednoczesne wspieranie sprawiedliwości społecznej i efektywności ekonomicznej, chociaż w praktyce wymaga ciągłego monitorowania i dostosowywania instrumentów fiskalnych do zmieniających się warunków gospodarczych i społecznych[43].

W literaturze przedmiotu oraz badaniach empirycznych brakuje kompleksowych analiz dotyczących rozpatrywanej problematyki w odniesieniu do polskiego systemu podatkowego. Wskazane jest zatem pogłębienie badań nad relacją między sprawiedliwością dystrybutywną a komutatywną w polskim systemie podatkowym, w szczególności w obszarze podatków lokalnych oraz podatku VAT. Uzupełnienie to pozwoliłoby lepiej uchwycić zarówno teoretyczne, jak i empiryczne implikacje obu podejść do sprawiedliwości podatkowej.

---

[39] Por. J. Slemrod, J. Bakija, *Taxing ourselves*... .

[40] A. Atkinson, *Social justice and public policy*, MIT Press, Cambridge 1983, s. 203; por. R. Musgrave, *The Theory of Public Finance*...; R. Bird, O. Oldman, *Taxation in Developing Countries*...

[41] OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms-2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

[42] R.M. Bird & E.M. Zolt, *Redistribution via Taxation*..., s. 1627–1695.

[43] J. Slemrod, J. Bakija, *Taxing ourselves*...; OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms-2022_7bdd91bc/067c593d- en.pdf>, dostęp: 19.12.2025; S. Owsiak, *Finanse publiczne*... .

BIBLIOGRAFIA

Alstadsæter A., Johannesen N. & Zucman G., *Tax Evasion and Inequality*, „American Economic Review" 2019, nr 109(6), s. 2073–2103.

Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, tłum. i oprac. D. Gromska, Warszawa 2012.

Arystoteles, *Metafizyka*, tłum. T. Żeleźnik, Warszawa 2002.

Arystoteles, *Polityka*, tłum. D. Gromska, Warszawa 2002.

Atkinson A., *Social justice and public policy*, MIT Press, Cambridge 1983.

Benassi C., Randon E., *The distribution of the tax burden and the income distribution: theory and empirical evidence*, „Economia Politica" 2021, 38, s. 1087–1108.

Benecki R., Dudek S., Kotecki L., *Zagrożenia nadmiernego długu publicznego – edycja 2023*, Warszawa 2023.

Benedek D. i in., *Varieties of VAT Pass Through*, „International Tax and Public" 2020, vol. 4(27), nr 5, s. 890–930.

Benzarti Y. & Carloni D. & Harju J. & Kosonen T., *What Goes Up May Not Come Down: Asymmetric Incidence of Value – Added Taxes*, „Journal of Political Economy" 2020, vol. 128(12), s. 4438–4474.

Bird R.M, Oldman O., *Taxation in Developing Countries*, London 1990.

Bird R.M. and Zolt E.M., *Redistribution via Taxation: The Limited Role of the Personal Income Tax in Developing Countries*, „UCLA Law Review" 2005, nr 52.

Dobrowolska B., Rogalski W.J., *Redystrybucyjne konsekwencje opodatkowania konsumpcji polskich gospodarstw domowych podatkiem VAT według grup społeczno-ekonomicznych w latach 1995–2009*, „Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach" 2013, nr 129, s. 135–144.

Fuest C., Neumeier F. i Stöhlker D., *The pass-through of temporary VAT rate cuts: evidence from German supermarket retail*, „International Tax and Public Finance" 2024, nr. 32, s. 51–97.

Gaarder I., *Who Benefits from Consumption Tax Cuts? Evidence from a Quite Large VAT Reform*, „Journal of Public Economics" 2016, nr 139, s. 48–59.

GUS, *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2024*, Warszawa 2025, <https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/6/18/1/dochody_i_warunki_zycia_ludnosci_polski_-_raport_z_badania_eu-silc_2024.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

Hayek F.A., *Prawo, legislacja i wolność*, tłum. G. Łuczkiewicz, Warszawa 2020.

Kostro K., *Hayek kontra socjalizm. Debata socjalistyczna a rozwój teorii społeczno-ekonomicznych Friedricha von Hayeka*, Warszawa 2001.

Lanterna F., Liberati P., *On the Use of Value Added Tax for Redistributive Purposes in Italy*, „Italian Economic Journal" 2023, vol. 10(2), s. 551–584.

Musgrave R., *The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy*, New York 1959.

Musgrave R., Musgrave P., *Public Finance in Theory and Practice*, New York 1989.

O'Neill M., Orr S., *Taxation. Philosophical Perspectives*, Oxford 2018.

OECD, *Tax policy reforms 2022*, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/tax-policy-reforms-2022_7bdd91bc/067c593d-en.pdf>, dostęp: 19.12.2025.

OECD/KIPF, *The Distributional Effects of Consumption Taxes in OECD Countries*. OECD Tax Policy Studies 2014 No. 22. Paris: OECD Publishing, <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2014/12/the-distributional-effects-of-consumption-taxes-in-oecd-countries_g1g4a7fc/9789264224520-en.pdf>, dostęp: 09.01.2026.

Owsiak S., *Finanse publiczne. Współczesne ujęcie*, Warszawa 2017.

Paździor M., Wołowiec T., *Opodatkowanie nieruchomości a zasada sprawiedliwości podatkowej (wybrane problemy teoretyczne)*, „International Journal of Legal Studies" 2018, nr 2(4), s. 369–389.

Pedersen J., *Distributive Justice and Taxation*, Routledge 2021.

Piketty T., *Capital in the twenty-first century*, Harvard University Press 2014.

Piketty T., Saez E., Zucman G., *Distributional national accounts: Methods and estimates for the United States*, „Quarterly Journal of Economics" 2018, nr 133(2), s. 553–609.

Radzikowski K., *Współczesne dylematy równości i sprawiedliwości opodatkowania (cz. 1)*, „Doradztwo Podatkowe – Biuletyn Instytutu Studiów Podatkowych" 2020, nr 12, s. 20–24.

Rawls J., *A theory of Justice*, Cambridge 1971.
Rawls J., *A Theory of Justice. Revised Edition*, Harvard University Press 2020.
Saez E. & Zucman G., *The Triumph of Injustice: How the Rich Dodge Taxes and How to Make Them Pay*, W.W. Norton & Company 2019.
Slemrod J., Bakija J., *Taxing ourselves. A Citizen's Guide to the Debate over Taxes*, MIT Press 2008.
Stawiarski P., *Redistributive Consequences of the Value Added Tax (VAT) in Poland, 2011–2023*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica" 2025, nr 4(373), s. 65–76.
Thomas A., *Reassessing the regressivity of the VAT*, OECD Taxation Working Papers, OECD Publishing, Paris 2020, nr 49, dostęp: 09.01.2026.
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_di12/default/table?lang=en>, dostęp: 19.12.2025.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 3(51)
DOI 10.31648/cetl.12970

RECENZJE / REVIEWS

Ks. Wojciech Guzewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie Filia w Ełku
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6759-0856
e-mail: wojciech.guzewicz@uwm.edu.pl

KARD. GEORGE PELL, *DZIENNIK WIĘZIENNY. APELACJA*, T. I: *27 LUTEGO – 13 LIPCA 2019*, PRZEKŁAD M. WOLAK, DOM WYDAWNICZY „RAFAEL”, KRAKÓW 2021, SS. 492

Z książką George'a Pella *Dziennik więzienny. Apelacja* zetknąłem się w czerwcu 2026 r., kiedy otrzymałem ją w prezencie. Okoliczność ta stała się impulsem do poznania zarówno samego autora, jak i jego świadectwa.

George Pell (1941–2023) był australijskim duchownym katolickim, zaliczanym do grona najbardziej wpływowych hierarchów Kościoła katolickiego przełomu XX i XXI w. Święcenia kapłańskie przyjął w 1966 r. po studiach odbytych w Australii oraz na Uniwersytecie Oksfordzkim. W latach 1987–1996 pełnił posługę biskupa pomocniczego, a następnie arcybiskupa Melbourne. W 1996 r. został mianowany arcybiskupem Sydney, natomiast w 2003 r. papież Jan Paweł II wyniósł go do godności kardynalskiej. W 2014 r. papież Franciszek powierzył mu funkcję prefekta Sekretariatu ds. Gospodarki, zlecając jednocześnie zadanie przeprowadzenia reformy finansów Stolicy Apostolskiej.

W 2018 r. kardynał Pell został skazany za przestępstwa seksualne. Proces ten od początku budził liczne kontrowersje zarówno w środowisku prawniczym, jak i opinii publicznej, a wielu komentatorów wskazywało na poważne zastrzeżenia dotyczące oceny materiału dowodowego i przebiegu postępowania. Ostatecznie w 2020 r. Najwyższy Sąd Australii (*High Court of Australia*) jednogłośnie uchylił wcześniejsze wyroki i uniewinnił kardynała, uznając, że przedstawione dowody nie pozwalały na stwierdzenie winy ponad uzasadnioną wątpliwość.

Dla George'a Pella wyrok ten oznaczał odzyskanie dobrego imienia po miesiącach niesłusznego pozbawienia wolności. Wielu katolików odczytało go również jako potwierdzenie, że nawet w najbardziej złożonych i dramatycznych okolicznościach ostateczne znaczenie ma prawda oraz rzetelnie przeprowadzony proces sądowy. Po powrocie do Rzymu kardynał kontynuował działalność duszpasterską i publicystyczną, publikując kolejne tomy *Dziennika więziennego*. Zmarł 10 stycznia 2023 r. w Rzymie.

Recenzowana książka – to osobisty zapis etapu uwięzienia kardynała George'a Pella oraz procesu odwoławczego zakończonego jego uniewinnieniem przez australijski Sąd Najwyższy (stanowi pierwszy tom tych wydarzeń). Autor przedstawia codzienność życia w więzieniu, własne przeżycia duchowe, refleksje nad cierpieniem, modlitwą i sprawiedliwością, a także komentuje wydarzenia w Kościele i świecie. Książka łączy cechy pamiętnika, świadectwa religijnego oraz eseju społeczno-politycznego. Centralnym motywem pozostaje nadzieja, zaufanie Opatrzności i przekonanie o ostatecznym zwycięstwie prawdy mimo doświadczenia niesprawiedliwego oskarżenia.

Książka ma formę dziennika, którego kolejne zapiski układają się w chronologiczną relację z wielu miesięcy pobytu autora w więzieniu. Taki układ sprawia, że czytelnik może śledzić rozwój wydarzeń niemal dzień po dniu, obserwując jednocześnie zmieniające się emocje autora oraz jego refleksje dotyczące sytuacji, w której się znalazł.

Narracja obejmuje kilka wzajemnie przenikających się płaszczyzn. Pierwszą stanowi opis codzienności więziennej: obowiązującego regulaminu, relacji z funkcjonariuszami i współwięźniami, ograniczeń wynikających z izolacji oraz sposobów organizowania dnia. Drugą tworzą rozważania religijne, obejmujące modlitwę, lekturę Pisma Świętego, refleksję nad cierpieniem oraz próbę odnalezienia sensu w doświadczeniu niesprawiedliwości. Trzecią płaszczyzną są komentarze do wydarzeń kościelnych, politycznych i społecznych, które autor poznaje za pośrednictwem prasy, korespondencji oraz rozmów z odwiedzającymi.

Tak skonstruowana kompozycja sprawia, że książka nie ogranicza się do prostego opisu wydarzeń. Staje się świadectwem intelektualnej i duchowej aktywności człowieka pozbawionego wolności, który mimo trudnych warunków nie rezygnuje z refleksji nad współczesnym światem.

Jednym z najważniejszych tematów poruszanych w publikacji jest problem sprawiedliwości oraz funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w sytuacji o dużym znaczeniu społecznym i medialnym. Pell wielokrotnie powraca do własnego procesu, wskazując na dostrzeżone przez siebie nieścisłości w przebiegu postępowania oraz podkreślając fundamentalne znaczenie zasady domniemania niewinności. Nie prowadzi jednak szczegółowej analizy prawnej ani nie tworzy systematycznej polemiki z uzasadnieniem wyroku. Zamiast tego ukazuje przede wszystkim osobiste doświadczenie człowieka oczekującego na rozstrzygnięcie sądu, opisując psychologiczne skutki długotrwałej niepewności, izolacji oraz społecznego napięcia.

Jako przykład tego wymiaru narracji można przywołać zapis z 27 lutego 2019 r., w którym autor odnosi się do uzasadnienia wyroku z 2018 r.: „Spora część omówienia wyroku [z 2018 r. – W.G.] była kompletnie surrealistyczna, niczym u Kafki: wyliczywszy liczne powody przeczące prawdopodobieństwu mojej rzekomej napaści na chłopców, sędzia zaczął snuć domysły na temat mojej motywacji!". W dalszej części zapisu Pell przytacza opinię swojej obrończyni Ruth, według której nawet prokurator miał mieć wątpliwości co do jego winy. Fragment ten pokazuje sposób, w jaki autor przeżywał i interpretował przebieg

procesu – jako doświadczenie głębokiej niepewności oraz poczucia niezrozumienia przez instytucje wymiaru sprawiedliwości.

Równie wymowny jest dalszy zapis dotyczący pierwszych chwil pozbawienia wolności: „Stwierdzono, że istnieje u mnie pewien stopień ryzyka samookaleczenia, więc w nocy pozostawałem pod ścisłą obserwacją". Fragment ten ukazuje nie tylko konsekwencje prawne wydanego wyroku, lecz także ogromne obciążenie psychiczne, jakie wiązało się z nagłą zmianą sytuacji życiowej autora. W tym kontekście *Dziennik więzienny* staje się nie tylko relacją z wydarzeń sądowych, ale również świadectwem doświadczenia człowieka skonfrontowanego z utratą wolności, reputacji i publicznego zaufania.

Drugim zasadniczym motywem obecnym w *Dzienniku więziennym* pozostaje problem cierpienia. Autor nie przedstawia go wyłącznie jako doświadczenia negatywnego i destrukcyjnego, lecz interpretuje je w świetle chrześcijańskiej teologii krzyża, w której cierpienie może stać się przestrzenią duchowego dojrzewania oraz głębszego zjednoczenia z Bogiem. Liczne odwołania do Ewangelii, pism Ojców Kościoła oraz tradycji duchowości katolickiej nadają książce charakter medytacyjny i refleksyjny. Czytelnik otrzymuje obraz człowieka, który mimo doświadczenia odrzucenia, izolacji i niesprawiedliwości stara się zachować wewnętrzny pokój oraz ufność wobec Boga.

W jednym z zapisów Pell wspomina rozmowy z osobami, które pytały go o sens niezawinionego cierpienia: „Kiedy przy wielu różnych okazjach ludzie pytali mnie o niezasłużone cierpienie, odpowiadałem: Jezus, Syn Boży, też nie miał lekko. Chrześcijan takie słowa zawsze zmuszają do zastanowienia. Niekiedy prosiłem ich także, żeby przypomnieli sobie wszystkie błogosławieństwa, których doświadczyli" (4 marca 2019). Słowa te ukazują charakterystyczną dla autora perspektywę – cierpienie nie zostaje zaprzeczone ani pomniejszone, lecz zostaje wpisane w szerszy wymiar wiary, wdzięczności i nadziei. Pell wskazuje tym samym, że doświadczenie próby może prowadzić nie tylko do poczucia krzywdy, ale również do głębszego spojrzenia na własne życie i otrzymane dobro.

Istotnym zagadnieniem podejmowanym w *Dzienniku więziennym* jest również rola mediów oraz opinii publicznej w kształtowaniu społecznego obrazu osób oskarżonych. Pell zwraca uwagę na wpływ medialnych przekazów na sposób postrzegania człowieka jeszcze przed zakończeniem postępowania sądowego, wskazując na niebezpieczeństwo zastępowania zasady domniemania niewinności przez publiczne osądy. W jego ocenie media nie ograniczają się jedynie do przekazywania informacji, lecz często uczestniczą w tworzeniu określonej narracji społecznej, która może wpływać na odbiór osoby oskarżonej oraz przebieg debaty publicznej. Refleksje te prowadzą autora do szerszego namysłu nad wzajemnymi relacjami między prawem, mediami i społeczeństwem.

Krytyczny stosunek do części przekazów medialnych został zaznaczony również we wstępie przygotowanym przez wydawcę książki, który pisze: „Ktoś ogłosił profesjonalnie wydrukowane transparenty »anty-Pellowe« wznoszone przez motłoch otaczający budynek sądu, w którym odbywały się rozprawy. Natomiast Australian Broadcasting Corporation, utrzymywana z pieniędzy podatników instytucja publiczna, zaangażowała się w prostacką, antykościelną propagandę

i w nadawanych przez siebie programach wylewała potoki oszczerstw na temat charakteru kardynała Pella" (s. 9).

Nie mniej ważnym elementem książki są refleksje dotyczące sytuacji współczesnego Kościoła katolickiego. Pell podejmuje analizę wyzwań stojących przed wspólnotą wierzących, odnosząc się m.in. do kryzysu autorytetu, postępującej sekularyzacji oraz potrzeby odnowy życia duchowego. Rozważania te stanowią integralną część *Dziennika więziennego* i ukazują, że nawet w warunkach izolacji autor pozostawał aktywnie zaangażowany w sprawy Kościoła powszechnego, śledząc jego problemy oraz poszukując odpowiedzi na wyzwania współczesności.

Szczególnie interesujące są fragmenty, w których Pell przywołuje postacie znaczących hierarchów Kościoła XX w. W jednym z zapisów wspomina kardynała Jean-Marie Lustigera, arcybiskupa Paryża, nawróconego z judaizmu, którego rodzina pochodziła z tego samego regionu Polski co rodzina Jima Spigelmana. Pell pisze: „Pamiętam, jak kard. Lustiger z Paryża, konwertyta z judaizmu, którego krewni pochodzili z tej samej wioski w Polsce co rodzina Jima Spigelmana [Spigelman pochodził z Sosnowca, a Lustiger z Będzina – W.G.], z podobną gwałtownością zastanawiał się, dlaczego Bóg pozwala, żeby czterech z pięciu francuskich biskupów zmarło w młodym wieku, skoro on wybrał ich na ewentualnych arcybiskupów. Lustiger stawiał czoło nowoczesności tak, jak się to powinno robić – z mocnym chrześcijańskim nawoływaniem do wiary i pokuty. W pewnym okresie miał więcej młodych księży i seminarzystów niż było ich w sumie na pozostałych terenach Francji" (11 marca 2019).

Przywołanie postaci kardynała Lustigera pokazuje, że Pell postrzega kryzysy współczesnego Kościoła nie tylko jako zagrożenia, lecz również jako wyzwania wymagające odwagi, jasnego przekazu wiary i duchowej odnowy. W jego ujęciu odpowiedzią na sekularyzację nie powinno być dostosowanie chrześcijaństwa do dominujących trendów kulturowych, lecz pogłębienie tożsamości religijnej oraz powrót do podstawowych wartości Ewangelii.

Pod względem literackim książka reprezentuje klasyczny gatunek dziennika. Styl autora jest prosty, rzeczowy i pozbawiony nadmiernej retoryki. Dominują krótkie zapisy odnoszące się do konkretnych wydarzeń danego dnia, przeplatane refleksjami natury filozoficznej i teologicznej.

Takie rozwiązanie zwiększa wiarygodność narracji. Czytelnik ma wrażenie obcowania z autentycznym dokumentem, a nie tekstem przygotowanym wyłącznie z myślą o publikacji. Jednocześnie forma dziennikowa powoduje pewne powtórzenia oraz dygresje, które są charakterystyczne dla tego rodzaju literatury. Nie osłabiają one jednak wartości książki, lecz podkreślają jej dokumentalny charakter.

Z perspektywy badań historycznych publikacja posiada znaczną wartość źródłową. Dokumentuje jeden z najbardziej znanych procesów dotyczących wysokiego rangą przedstawiciela Kościoła katolickiego w XXI w., a jednocześnie ukazuje osobistą reakcję oskarżonego na wydarzenia rozgrywające się wokół niego. Szczególną wartość tych zapisów stanowi fakt, że Pell tworzył swój dziennik w czasie trwania postępowania, nie znając jeszcze ostatecznego rozstrzygnięcia sądu. Dzięki temu czytelnik otrzymuje świadectwo człowieka funkcjonującego

w sytuacji niepewności, oczekiwania i duchowej próby, a nie jedynie późniejszą interpretację wydarzeń z perspektywy ich zakończenia.

Z kolei dla badaczy prawa książka może stanowić interesujący materiał do analiz dotyczących społecznego odbioru postępowań karnych, relacji pomiędzy wymiarem sprawiedliwości a opinią publiczną oraz znaczenia podstawowych zasad procesu karnego, takich jak domniemanie niewinności. Publikacja posiada także istotny walor teologiczny. Autor przedstawia chrześcijańską interpretację cierpienia, przebaczenia i nadziei nie w formie abstrakcyjnego wykładu, lecz poprzez osobiste doświadczenie. Dzięki temu jego refleksje mają charakter egzystencjalny i pozostają głęboko zakorzenione w konkretnych wydarzeniach życia.

Jednocześnie należy zauważyć, że książka nie jest opracowaniem naukowym. Nie zawiera rozbudowanego aparatu krytycznego, przypisów ani szerokiej analizy źródeł. Jest przede wszystkim świadectwem uczestnika wydarzeń, dlatego przedstawia rzeczywistość z perspektywy autora. Fakt ten nie obniża wartości publikacji, wymaga jednak od czytelnika zachowania świadomości, że jest to relacja subiektywna.

Największym atutem książki pozostaje jej autentyczność. Pell nie kreuje się na bohatera, lecz opisuje własne słabości, obawy oraz chwile zwątpienia. Dzięki temu czytelnik otrzymuje wiarygodny obraz człowieka próbującego zachować godność i spokój w sytuacji granicznej.

Na szczególne uznanie zasługuje bogactwo refleksji religijnych obecnych w całym *Dzienniku więziennym*. Autor ukazuje, że duchowość nie jest dla niego jedynie przedmiotem teoretycznych rozważań, lecz konkretną rzeczywistością, która pozwala zachować nadzieję i wewnętrzny pokój w obliczu cierpienia oraz niesprawiedliwości. Szczególnie poruszające są fragmenty poświęcone modlitwie, liturgii i lekturze klasycznych tekstów chrześcijańskich. Modlitwy Pella mają charakter głęboko osobisty, a zarazem uniwersalny. Pod datą 19 marca 2019 r. zapisuje: „Boże, nasz Ojcze, nie wiem, ilu ludzi na przestrzeni wieków i na całym świecie zostało niesprawiedliwie skazanych, tak jak Twój Syn. Zaopiekuj się tymi ofiarami". Słowa te świadczą, że własne doświadczenie interpretuje w perspektywie męki Chrystusa, jednocześnie obejmując modlitwą wszystkich, którzy doświadczyli podobnej krzywdy. Równie wymowny jest zapis z 25 maja, w którym autor rozważa perspektywę własnej śmierci: „Mój Boże, dziękuję Ci już teraz za chwilę i okoliczności mojej śmierci. Pragnę ofiarować ów moment Tobie, z nadzieją, że będę odchodził z tego świata w Twoim pokoju. Obym w chwili śmierci nie żywił do nikogo urazy ani złości. Obym już wcześniej wybaczył wszystkim moim wrogom oraz odszukał i otrzymał Twoje przebaczenie". Fragment ten ukazuje głęboką dojrzałość duchową autora, którego modlitwa nie koncentruje się na pragnieniu odwetu, lecz na przebaczeniu, pojednaniu i całkowitym zawierzeniu Bogu.

Pewnym ograniczeniem publikacji jest natomiast fakt, że wiele komentarzy do wydarzeń politycznych i społecznych ma charakter skrótowy i publicystyczny. Czytelnik oczekujący pogłębionej analizy może odczuwać niedosyt. Wynika to jednak z samej konwencji dziennika, którego celem nie jest tworzenie systematycznego traktatu, lecz bieżące dokumentowanie wydarzeń.

Dziennik więzienny. Apelacja jest publikacją o znaczącej wartości dokumentacyjnej, historycznej i duchowej. Łączy cechy pamiętnika, świadectwa religijnego oraz refleksji nad współczesnym społeczeństwem, tworząc wielowymiarowy obraz człowieka poddanego wyjątkowo trudnej próbie. Książka ukazuje nie tylko przebieg wydarzeń związanych z procesem kardynała George'a Pella, ale przede wszystkim sposób przeżywania cierpienia, samotności i niepewności w świetle wiary chrześcijańskiej.

Choć publikacja przedstawia wydarzenia z perspektywy autora i nie pretenduje do miana obiektywnego opracowania historycznego, stanowi cenne źródło do badań nad relacją między religią, prawem i współczesną kulturą medialną. Prostota stylu, autentyczność przekazu oraz głębia refleksji sprawiają, że książka wykracza poza ramy zwykłego pamiętnika więziennego. Jest świadectwem wiary, dokumentem historycznym oraz zapisem osobistego zmagania z doświadczeniem cierpienia i niesprawiedliwości. Z tych względów zasługuje na uwagę zarówno badaczy współczesnego Kościoła, jak i czytelników zainteresowanych literaturą autobiograficzną oraz problematyką etyczną i społeczną.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex" 2026 / 3(51)
DOI 10.31648/cetl.12739

RECENZJE / REVIEWS

Marcin Konarski
Uczelnia Łukaszewski
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8791-884X
e-mail: marcinkonarski@op.pl

EVAN J. CRIDDLE, EVAN FOX-DECENT, *MANDATORY COOPERATION UNDER INTERNATIONAL LAW*, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, CAMBRIDGE 2026, SS. 348

Opublikowana w 2026 r. przez prestiżowe wydawnictwo Uniwersytetu Cambridge monografia *Mandatory Cooperation Under International Law* autorstwa Evana J. Criddle'a i Evana Fox-Decenta stanowi jedno z ciekawszych współczesnych opracowań z zakresu teorii i nauki prawa międzynarodowego publicznego. Już sam dobór autorów przesądza o wysokiej randze publikacji. Evan J. Criddle jest profesorem prawa na William & Mary Law School, gdzie zajmuje prestiżową profesurę im. Ernesta W. Goodricha oraz pełni funkcję prodziekana do spraw badań naukowych i rozwoju kadry akademickiej, a także dyrektora Center for International Law and Policy. Jego zainteresowania badawcze obejmują prawo międzynarodowe publiczne, prawa człowieka, prawo uchodźcze oraz teorię prawa międzynarodowego. Z kolei Evan Fox-Decent, profesor McGill University oraz Canada Research Chair in Cosmopolitan Law and Justice, należy do grona najbardziej rozpoznawalnych przedstawicieli współczesnej filozofii prawa i teorii państwa. Jego dorobek obejmuje zagadnienia teorii prawa, prawa publicznego, praw człowieka oraz kosmopolitycznej teorii sprawiedliwości.

Obaj autorzy są szeroko znani przede wszystkim jako twórcy rozwijanej od wielu lat *fiduciary theory of sovereignty*, zgodnie z którą państwo i instytucje międzynarodowe powinny być postrzegane jako powiernicy (*fiduciaries*) działający na rzecz ludzi i społeczności pozostających pod ich władzą. Szczególne znaczenie miała ich wcześniejsza monografia *Fiduciaries of Humanity: How International Law Constitutes Authority* (Oxford University Press 2016), w której podjęli próbę reinterpretacji podstaw legitymacji prawa międzynarodowego. Recenzowana książka stanowi wyraźne rozwinięcie tego nurtu badawczego i jednocześnie próbę nadania mu bardziej systemowego charakteru.

Publikacja wpisuje się w nurt badań nad konstytucjonalizacją prawa międzynarodowego, lecz zarazem wyróżnia się na tle podobnych opracowań rozmachem argumentacji oraz szerokością analizowanego materiału. Autorzy wychodzą

od założenia, że współczesne prawo międzynarodowe nie może być już rozumiane wyłącznie jako „prawo koegzystencji" suwerennych państw, lecz coraz wyraźniej przekształca się w „prawo współpracy" (*law of cooperation*). W centrum ich rozważań znajduje się koncepcja „mandatory cooperation", czyli obowiązkowej współpracy państw w sprawach dotyczących wspólnych interesów społeczności międzynarodowej.

Autorzy rozwijają tę koncepcję na tle współczesnych zagrożeń globalnych, takich jak zmiany klimatyczne, migracje, cyberbezpieczeństwo, terroryzm czy degradacja środowiska naturalnego. W ich ocenie klasyczny model absolutnej suwerenności państwowej okazuje się niewystarczający wobec problemów mających charakter transnarodowy i wymagających wspólnego działania. Jednocześnie Criddle i Fox-Decent odrzucają pogląd, że obowiązek współpracy ma wyłącznie charakter polityczny lub traktatowy. Ich zasadnicza teza sprowadza się do twierdzenia, że obowiązek współdziałania wynika bezpośrednio z zasady suwerennej równości państw oraz z samej struktury współczesnego prawa międzynarodowego.

Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że obaj autorzy należą do grona badaczy łączących klasyczną analizę dogmatyczną z szeroką refleksją filozoficznoprawną. Criddle, wykształcony na Yale Law School i specjalizujący się w prawie międzynarodowym oraz prawie uchodźczym, wnosi do książki rozbudowaną analizę praktyki sądów i organizacji międzynarodowych. Fox-Decent natomiast, którego dorobek koncentruje się wokół teorii prawa i kosmopolitycznej teorii sprawiedliwości, dostarcza pracy wyraźnego fundamentu filozoficznego i konstytucyjnego ujęcia prawa międzynarodowego. Dzięki temu recenzowana monografia ma charakter interdyscyplinarny, łącząc elementy prawa międzynarodowego, teorii prawa, filozofii politycznej oraz *global governance*.

Rozdział pierwszy, *Introduction: From Sovereign Equality to Mandatory Cooperation*, pełni funkcję obszernego wprowadzenia metodologicznego i teoretycznego. Autorzy wykorzystują przykład wojny rosyjsko-ukraińskiej do ukazania konfliktu między klasycznym unilateralnym rozumieniem suwerenności a współczesnym modelem „konstytucyjnego" prawa międzynarodowego. W ich ujęciu Rosja reprezentuje tradycyjny model państwa jako podmiotu posiadającego niemal nieograniczoną swobodę działania, podczas gdy reakcja Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ), Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (ICJ) czy Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz) odzwierciedla rozwój systemu opartego na współpracy i wspólnych ograniczeniach prawnych. Autorzy szczegółowo rekonstruują historyczne korzenie obu modeli, począwszy od „Old World Order", w którym wojna i podbój stanowiły legalne instrumenty polityki międzynarodowej, aż po współczesny system oparty na Karcie Narodów Zjednoczonych. Rozdział jest bardzo przekonujący pod względem retorycznym i teoretycznym, choć można odnieść wrażenie, że autorzy miejscami zbyt wyraźnie utożsamiają własne postulaty normatywne z rzeczywistym stanem prawa międzynarodowego.

Kolejny rozdział, *Rivers*, poświęcony został międzynarodowemu prawu wodnemu i problematyce korzystania z rzek transgranicznych. Autorzy analizują

ewolucję tej dziedziny od XIX-wiecznych sporów dotyczących swobody żeglugi po współczesne standardy *equitable utilization* oraz obowiązki konsultacji i współpracy. Szczegółowo omawiają orzecznictwo dotyczące Dunaju, Gangesu, Mekongu czy Nilu, wykazując, że państwa korzystające ze wspólnych zasobów wodnych nie mogą działać całkowicie jednostronnie. Duże znaczenie przypisują proceduralnym obowiązkom konsultacji, wymiany informacji oraz oceny oddziaływania inwestycji na środowisko. Rozdział jest bardzo dobrze udokumentowany i pokazuje, w jaki sposób prawo wodne stało się jednym z pierwszych obszarów rozwoju obowiązkowej współpracy. Pewnym mankamentem pozostaje jednak stosunkowo ograniczone uwzględnienie geopolitycznych asymetrii między państwami kontrolującymi źródła rzek a państwami położonymi w dolnym biegu.

Rozdział trzeci, *Oceans*, rozwija problematykę współpracy w prawie morza. Autorzy przedstawiają Konwencję Narodów Zjednoczonych o prawie morza z 1982 r. (UNCLOS) jako przykład quasi-konstytucyjnego reżimu prawnego regulującego globalne dobra wspólne. Szczegółowo analizują obowiązki współpracy dotyczące ochrony środowiska morskiego, rybołówstwa, delimitacji obszarów morskich oraz eksploatacji zasobów dna oceanicznego. Szczególnie interesujące są rozważania dotyczące koncepcji *common heritage of mankind* oraz najnowszych opinii doradczych Międzynarodowego Trybunału Prawa Morza (ITLOS) odnoszących się do zmian klimatycznych. Autorzy przekonują, że ochrona oceanów wymaga aktywnego współdziałania wszystkich państw, niezależnie od ich indywidualnych interesów gospodarczych. Rozdział należy do najbardziej wartościowych części książki, choć można postawić pytanie, czy praktyka największych potęg morskich rzeczywiście potwierdza tak daleko idący poziom internalizacji obowiązków współpracy.

Rozdział czwarty, *Landlocked States*, dotyczy sytuacji państw śródlądowych oraz ich prawa dostępu do morza. Autorzy analizują historyczny rozwój prawa tranzytu, pokazując, że współczesne prawo międzynarodowe coraz wyraźniej ogranicza arbitralność państw tranzytowych. Omawiają zarówno klasyczne regulacje traktatowe, jak i współczesne instrumenty ONZ gwarantujące dostęp do szlaków handlowych. W ich ocenie problematyka państw śródlądowych stanowi przykład sytuacji, w której zasada suwerennej równości wymusza ograniczenie pełnej swobody państw nadbrzeżnych. Rozdział ma duży walor systematyzujący, choć jego znaczenie praktyczne wydaje się obecnie mniejsze niż części poświęconych zmianom klimatycznym czy cyberbezpieczeństwu.

Następny rozdział, *Pirates, Terrorists, and Hackers*, należy do najbardziej nowatorskich fragmentów książki. Autorzy zestawiają historyczne piractwo z terroryzmem międzynarodowym oraz cyberatakami, wskazując, że wszystkie te zjawiska mają charakter transnarodowy i nie mogą być skutecznie zwalczane wyłącznie w ramach klasycznej jurysdykcji państwowej. Szczegółowo analizują rozwój uniwersalnej jurysdykcji wobec piratów, mechanizmy współpracy antyterrorystycznej po 11 września 2001 r. oraz współczesne problemy odpowiedzialności za cyberoperacje. W ich ocenie cyberprzestrzeń staje się nowym obszarem wymagającym rozwoju obowiązkowej współpracy. Rozdział jest wyjątkowo aktualny i intelektualnie inspirujący, jednak autorzy momentami zbyt optymistycznie

oceniają możliwość wykształcenia jednolitych norm zwyczajowych dotyczących cyberbezpieczeństwa.

Rozdział szósty, *Pollution*, poświęcony został problematyce transgranicznych szkód środowiskowych. Autorzy szczegółowo analizują rozwój zasady *due diligence*, obowiązków prewencyjnych oraz odpowiedzialności za szkody środowiskowe. Szczególne miejsce zajmuje klasyczna sprawa arbitrażowa *Trail Smelter* (Stany Zjednoczone przeciwko Kanadzie) z 1941 r., przedstawiona jako jedno z podstawowych źródeł współczesnej zasady zakazu powodowania transgranicznych szkód środowiskowych. Autorzy przekonują, że współczesne standardy ochrony środowiska coraz wyraźniej opierają się na proceduralnych obowiązkach współpracy, obejmujących konsultacje, wymianę informacji oraz wspólne zarządzanie ryzykiem. Rozdział jest bardzo rzetelny pod względem normatywnym, choć można mieć zastrzeżenia do ograniczonego uwzględnienia problemu nierówności gospodarczych między państwami rozwiniętymi a rozwijającymi się.

Kolejny rozdział, *Climate Change*, stanowi centralny punkt całej monografii. Autorzy przedstawiają zmiany klimatyczne jako modelowy przykład globalnego problemu wymagającego obowiązkowej współpracy. Analizują rozwój międzynarodowego reżimu klimatycznego od Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu (UNFCCC) po Porozumienie paryskie z 2015 r. argumentując, że klasyczny model dobrowolnych zobowiązań okazuje się niewystarczający wobec skali kryzysu klimatycznego. Szczególnie istotne znaczenie przypisują opiniom doradczym sądów międzynarodowych dotyczącym obowiązków państw w zakresie redukcji emisji oraz ochrony środowiska morskiego. Rozdział ten wyróżnia się bardzo wysokim poziomem analizy, choć autorzy momentami zdają się przeceniać stopień konsensusu społeczności międzynarodowej w zakresie obowiązków klimatycznych.

Dalsze rozdziały – dotyczące terytoriów wspólnych, bezpieczeństwa zbiorowego, praw człowieka, uchodźców, eksterytorialnego stanowienia prawa oraz obowiązkowego rozwiązywania sporów – konsekwentnie rozwijają główną tezę monografii, zgodnie z którą współczesne prawo międzynarodowe coraz wyraźniej odchodzi od modelu absolutnej suwerenności państwowej na rzecz modelu współzależności i współpracy.

Podsumowując należy stwierdzić, że recenzowana monografia stanowi dzieło wyjątkowe zarówno pod względem ambicji teoretycznej, jak i zakresu analizowanego materiału normatywnego. *Mandatory Cooperation Under International Law* nie jest wyłącznie kolejnym opracowaniem dotyczącym współpracy międzynarodowej czy funkcjonowania współczesnych organizacji międzynarodowych. Autorzy podejmują znacznie ambitniejsze zadanie w postaci próby reinterpretacji całej struktury współczesnego prawa międzynarodowego publicznego poprzez pryzmat obowiązkowej współpracy państw. W ich ujęciu współpraca nie stanowi już wyłącznie instrumentu politycznej pragmatyki ani efektu dobrowolnych zobowiązań traktatowych, lecz coraz wyraźniej staje się konstytutywną zasadą współczesnego ładu międzynarodowego. Tym samym książka wpisuje się w najważniejsze współczesne debaty dotyczące ujęcia prawa międzynarodowego z perspektywy konstytucyjnej, transformacji pojęcia suwerenności oraz ewolucji relacji między państwem a społecznością międzynarodową.

Za szczególnie wartościowy element pracy uznać należy stworzenie przez autorów spójnej konstrukcji teoretycznej pozwalającej połączyć pozornie odrębne obszary prawa międzynarodowego – prawo morza, ochronę środowiska, bezpieczeństwo międzynarodowe, ochronę praw człowieka, prawo uchodźcze czy cyberbezpieczeństwo – w ramach jednego modelu interpretacyjnego. Criddle i Fox-Decent przekonująco wykazują, że we wszystkich tych dziedzinach widoczny jest wspólny proces ograniczania unilateralizmu państwowego i zastępowania go mechanizmami współdziałania, konsultacji oraz wspólnego zarządzania problemami transnarodowymi. Szczególnie istotne jest przy tym, że autorzy nie traktują współpracy jako postulatu politycznego czy moralnego, lecz próbują wykazać jej zakorzenienie w obowiązującym prawie międzynarodowym, odwołując się do praktyki państw, orzecznictwa sądów międzynarodowych oraz rozwoju prawa zwyczajowego.

Warto podkreślić, że publikacja wyraźnie dystansuje się od tradycyjnego pozytywizmu prawniczego, zgodnie z którym państwo pozostaje niemal wyłącznym dysponentem własnych zobowiązań międzynarodowych. Autorzy konsekwentnie podważają woluntarystyczne rozumienie prawa międzynarodowego, wskazując, że współczesne problemy globalne – zmiany klimatyczne, masowe migracje, degradacja środowiska, cyberataki czy terroryzm – przekraczają granice jurysdykcji państwowej i nie mogą być skutecznie rozwiązywane w ramach klasycznego modelu absolutnej suwerenności. W tym sensie książka stanowi próbę odpowiedzi na jedno z fundamentalnych pytań współczesnej nauki prawa międzynarodowego: czy prawo międzynarodowe pozostaje jedynie systemem koordynacji niezależnych państw, czy też ewoluuje w kierunku bardziej zintegrowanego porządku wspólnotowego.

Szczególną wartością monografii jest z pewnością również jej aktualność. Autorzy bardzo umiejętnie osadzają rozważania teoretyczne w kontekście współczesnych kryzysów geopolitycznych i instytucjonalnych. Analizy dotyczące wojny rosyjsko-ukraińskiej, kryzysu klimatycznego czy osłabienia multilateralizmu po okresie nasilających się tendencji nacjonalistycznych sprawiają, że książka nie ma charakteru wyłącznie abstrakcyjnej refleksji akademickiej. Przeciwnie – publikacja stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o przyszłość międzynarodowego porządku prawnego w warunkach postępującej destabilizacji politycznej i rosnącej nieufności wobec instytucji międzynarodowych. Autorzy trafnie dostrzegają paradoks współczesnego świata: z jednej strony państwa są coraz bardziej współzależne gospodarczo, technologicznie i ekologicznie, z drugiej natomiast obserwujemy renesans unilateralizmu, polityki siły oraz sceptycyzmu wobec prawa międzynarodowego.

W tym kontekście szczególnie interesujące jest silnie wyeksponowane przez autorów przeciwstawienie dwóch modeli porządku międzynarodowego: unilateralnego i konstytucyjnego. Pierwszy z nich opiera się na tradycyjnym pojmowaniu suwerenności jako niemal nieograniczonej swobody działania państwa. Drugi natomiast zakłada, że suwerenność państwowa funkcjonuje w ramach szerszego porządku normatywnego, którego podstawą jest zasada suwerennej równości oraz wynikający z niej obowiązek poszanowania interesów innych uczestników społeczności międzynarodowej. Autorzy wyraźnie opowiadają się po

stronie tego drugiego modelu, traktując go jako kierunek ewolucji współczesnego prawa międzynarodowego. Nawet jeśli momentami ich argumentacja przybiera charakter wyraźnie postulatywny, trudno odmówić jej intelektualnej konsekwencji i systemowej spójności.

Wysoka wartość naukowa pracy nie eliminuje jednak pewnych kwestii dyskusyjnych. Najwięcej wątpliwości budzi stopień normatywnego uogólnienia przedstawionych przez autorów tez, którzy często traktują rozproszone obowiązki współpracy jako przejaw jednolitej zasady ogólnej, podczas gdy praktyka państw w wielu obszarach pozostaje niejednolita, fragmentaryczna i silnie uzależniona od czynników politycznych. W szczególności można mieć wątpliwości, czy rzeczywiście doszło już do wykształcenia generalnego obowiązku współpracy w takim zakresie, jaki sugerują autorzy. Dotyczy to zwłaszcza problematyki zmian klimatycznych, odpowiedzialności za uchodźców czy cyberbezpieczeństwa, gdzie praktyka państw nadal charakteryzuje się znaczną ostrożnością i silnym przywiązaniem do tradycyjnego rozumienia suwerenności.

Niewystarczające wydaje się również ograniczone uwzględnienie problemu nierówności strukturalnych w społeczności międzynarodowej. Autorzy konsekwentnie odwołują się do zasady suwerennej równości państw, jednak praktyka współczesnych stosunków międzynarodowych pokazuje, że rzeczywista możliwość uczestnictwa w procesach współpracy pozostaje silnie zróżnicowana. Mocarstwa gospodarcze i militarne dysponują znacznie większą zdolnością kształtowania norm międzynarodowych niż państwa słabsze ekonomicznie czy politycznie. Problem ten widoczny jest szczególnie w obszarach takich jak polityka klimatyczna, sankcje ekonomiczne czy regulacja cyberprzestrzeni. Autorzy dostrzegają te asymetrie, lecz nie poświęcają im wystarczająco pogłębionej refleksji.

Mimo tych nielicznych zastrzeżeń książka Criddle'a i Fox-Decenta pozostaje jedną z najważniejszych publikacji ostatnich lat z zakresu prawa międzynarodowego publicznego. Jej największą zaletą pozostaje umiejętne połączenie szczegółowej analizy prawa pozytywnego z pogłębioną refleksją filozoficznoprawną oraz problematyką konstytucjonalizacji prawa międzynarodowego. Autorzy nie ograniczają się do odtwórczego opisu istniejących instytucji prawnych, lecz proponują całościową wizję rozwoju prawa międzynarodowego w XXI w. W tym sensie *Mandatory Cooperation Under International Law* jest nie tylko monografią naukową, ale również wyraźnym głosem w debacie nad przyszłością globalnego porządku prawnego.

Z pewnością recenzowana publikacja posiada wszelkie walory, aby stać się jednym z podstawowych punktów odniesienia dla dalszych badań nad współczesnym prawem międzynarodowym. Zainteresuje nie tylko specjalistów z zakresu prawa międzynarodowego publicznego, ale również badaczy teorii prawa, stosunków międzynarodowych, filozofii polityki oraz *global governance*. Jest to książka wymagająca intelektualnie, momentami bardzo złożona teoretycznie, lecz jednocześnie niezwykle inspirująca. Nawet jeśli nie wszystkie przedstawione w niej tezy przekonują w jednakowym stopniu, publikacja bez wątpienia należy do tych prac, które wyznaczają nowe kierunki debaty naukowej i zmuszają do ponownego przemyślenia podstawowych kategorii współczesnego prawa międzynarodowego.

Zasady przyjęcia tekstów do druku w czasopiśmie „Civitas et Lex”

1. Prace złożone do Redakcji „Civitas et Lex” nie mogą być wcześniej nigdzie publikowane ani być w tym samym czasie złożone w redakcjach innych wydawnictw.

2. Przed zgłoszeniem artykułu autor powinien upewnić się:
– czy jego praca jest oryginalna?
– czy tytuł pracy odpowiada jej treści?
– czy przedmiot badań i przyczyny ich podjęcia są poprawnie sformułowane?
– czy założenia sformułowane w celu pracy zostały zrealizowane?
– czy prezentowane wyniki są nowe?
– czy język i styl pracy są poprawne?
– czy dobór literatury i źródeł jest wystarczający i adekwatny do problematyki pracy?
– czy wnioski są poprawne i znajdują uzasadnienie w treści i wynikach pracy?
– czy streszczenie jest zredagowane poprawnie?

3. Dostarczone teksty powinny być napisane za pomocą MS Word; sformatowane przy użyciu czcionki Times 12; formatowanie tekstu należy ograniczyć do minimum: wcięcia akapitowe, środkowanie, kursywa.

4. Jeżeli tekst zawiera nietypowe fonty (np. znaki hebrajskie, cyrylicę, grekę, znaki logiczne, matematyczne lub fonetyczne), które nie występują w standardowej instalacji edytora lub środowiska Windows, należy je dołączyć w oddzielnym pliku.

5. Objętość artykułu powinna mieścić się w granicach 25–40 tys. znaków graficznych (ze spacjami i przypisami włącznie).

6. Przypisy należy sporządzić według zasad podanych w załączniku (patrz załącznik „Podstawowe reguły dotyczące przypisów” na stronie internetowej pisma).

7. Do tekstu należy dołączyć angielskie tłumaczenie tytułu, podtytułu, słów kluczowych i streszczenia (ok. 150 słów).

8. Informacje o autorach powinny zawierać następujące dane: imię i nazwisko, stopień i tytuł naukowy, stanowisko, miejsce pracy (Katedra, Instytut, Uczelnia) wraz z dokładnym adresem do korespondencji.

9. Materiały do kolejnych numerów czasopisma przyjmują redaktorzy poszczególnych działów.

Zasady etyczne – zapora „ghostwriting”

1. Jednym z najważniejszych dowodów etycznej postawy autorów prac zgłaszanych do kwartalnika „Civitas et Lex” jest jawność informacji o podmiotach przyczyniających się do powstania ich artykułów (wkład merytoryczny, rzeczowy, finansowy etc.), co jest przejawem nie tylko dobrych obyczajów, ale także społecznej odpowiedzialności.

2. Redakcja zobowiązuje autorów do (a) ujawnienia wkładu osób drugich w powstanie ich pracy – łącznie z podaniem ich afiliacji oraz kontrybucji, tj. informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu tekstów, a także do (b) podania informacji o źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów („*financial disclosure*”). W przypadku, gdy autorzy nie uczynili tego samodzielnie w swojej pracy, prosimy o wypełnienie i przesłanie, drogą e-mailową w formacie PDF lub listownie na adres Redakcji następującego oświadczenia: „Oświadczenie Autora pracy” (patrz niżej), którego treść zostanie opublikowana wraz z artykułem.

3. Wszelkie wykryte przypadki „*ghostwritingu*” i „*guest authorshipu*” będą demaskowane i dokumentowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

4. Plik: „Oświadczenie Autora pracy” do pobrania na stronie internetowej pisma.

Zasady recenzowania artykułów naukowych

1. Autorzy, przysyłając artykuł do publikacji w „Civitas et Lex", wyrażają zgodę na proces recenzji.

2. Procedura recenzowania artykułów jest zgodna z zaleceniami Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (zob. „Dobre praktyki w procedurach recenzyjnych w nauce", Warszawa 2011).

3. Nadesłane artykuły, o ile spełniają wymogi formalne (zob. „Przygotowanie tekstu" oraz „Podstawowe reguły dotyczące przypisów"), są kierowane do dwóch recenzji: ich pozytywny wynik kwalifikuje pracę do druku, negatywny – skutkuje odmową publikacji. W przypadku, gdy tylko jedna z recenzji jest pozytywna, powoływany jest trzeci recenzent, którego ocena rozstrzyga o możliwości publikacji recenzowanego tekstu. Ostateczną decyzję o druku podejmuje Redaktor Naczelny na podstawie dwóch pozytywnych recenzji danego artykułu.

4. Recenzenci współpracujący z Redakcją to osoby o wysokich kompetencjach naukowych, legitymujące się stopniem doktora habilitowanego (lub doktora w przypadku afiliacji zagranicznej w kraju, w którym nie ma habilitacji). W przypadku tekstów napisanych w językach konferencyjnych co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy.

5. Redakcja przyjmuje model, w którym autor(zy) i recenzenci nie znają swoich tożsamości (tzw. „*double-blind review process*"). Dlatego też nie wymaga się od recenzentów i autorów pisemnej „Deklaracji o braku konfliktu interesów" między nimi. Redakcja przyjmuje zasadę, zgodnie z którą recenzenci i autorzy artykułów nie powinni być afiliowani do tej samej uczelni.

6. Recenzja ma formę pisemną i zawiera jednoznaczny wniosek co do dopuszczenia artykułu do publikacji lub jego odrzucenia. (Plik „Recenzja artykułu zgłoszonego do Civitas el Lex" do pobrania na stronie internetowej pisma). Redakcja dysponuje formularzami recenzji w języku polskim, angielskim i włoskim.

7. Recenzentom nie wolno wykorzystywać wiedzy na temat pracy przed jej publikacją.

8. Autor jest informowany o wyniku dokonanej recenzji, następnie ustosunkowuje się do zawartych w niej uwag.

9. Nazwiska recenzentów poszczególnych artykułów nie są ujawniane. Redakcja podaje do publicznej wiadomości ogólną listę recenzentów współpracujących w danym roku: (a) na stronie internetowej czasopisma oraz (b) w każdym czwartym numerze kwartalnika.